

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2020
LXII. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXII. évfolyam, 2020. 4. szám

HADSEREGELLÁTÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN	
Szijártó M. István • Bevezető megjegyzések	523
Bagi Zoltán Péter • Előzmények. A hadseregellátás problémája a tizenöt éves háborúban	527
Lázár Balázs • A császári-királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar Királyságban az 1751. szabályzattól 1815-ig	549
Oross András • Egy hagyományos üzlet. A győri vár katonaságának ellátása a 18. század első felében	565
Schramek László • A megyék szerepe a hadi szállításokban. Pest megye példája	577
Glósz József • Gabonakereskedelem és hadseregellátás	595
TANULMÁNYOK	
Rab Irén • Johann Andreas Segner szerepe az első göttingeni csillagvizsgáló megépítésében	609
J. Nagy Iászló • A magyar–arab kapcsolat és a rendszerváltás	627
Főcze János – Zahorán Csaba • Mérlegen a „Nagy Egyesülés”. Vita 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről	641

HADSEREGELLÁTÁS MAGYARORSZÁGON

A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A kora újkori és a modernitás küszöbére lépő országokban az állam fő funkciója a minél nagyobb és minél erősebb hadsereg kiállítása és eltartása volt. E tekintetben jogos azt – John Brewer fogalmával – „pénzügyi-katonai állam”-nak nevezni,¹ amelyben a kormányzat „azért adóztat és azért vesz fel hiteleket, hogy háborút viselhessen.”² A mai Magyarország egyelőre nem teljesíti azt a NATO-vállalást sem, hogy a hazai össztermék 2%-át költsé honvédelmi kiadásokra (2004 és 2017 között a tényleges részesedés 0,79 és 1,48% között volt,³ tehát ezek az államháztartás kiadásain belül nagyjából 1,5–3%-ot képviselnek⁴), és még az Amerikai Egyesült Államok szövetségi költségvetésében is csak 15%-ra rúgtak a védelmi kiadások 2017-ben. A kora újkor államaiban viszont a hadi költségek az állami kiadásoknak nem kevesebb mint 70–85%-át tették ki a Barta János által ismertetett vegyes adatok szerint.⁵ A Habsburg Monarchiában ezek békeidőben is 50% felett voltak, háborúban viszont 90% fölé is emelkedtek Michael Hochedlinger szerint.⁶ A különbség kiáltó. A magyar történetírás is világosan látja a „pénzügyi-katonai állam” fontosságát. Ezt jól mutatja a *Századok* című folyóirat ennek szentelt, 2018. évi 5. száma.⁷

Szijártó M. István, DSc, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék.

- ¹ John Brewer: *The Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688–1783*. London, 1989.
- ² Hamish M. Scott: The Habsburg Fiscal-Military State in International Perspective. In: *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State c. 1648–1815*. Eds William M. Godsey et al. Oxford, 2020. 15. [Megjelenés előtt.]
- ³ Csíki Varga Tamás: A magyar védelmi kiadások rendjei, 2004–2019. *Nemzet és Biztonság* 12 (2019) 1. sz. 78., 83.
- ⁴ A magyar államháztartás a hazai össztermék nagyjából felét központosítja, majd osztja újra. A pontos érték 49 és 52 százalék között mozgott 2004 és 2012 között. (Felméry Zoltán: Az államháztartási kiadások GDP-n belüli arányát leíró mutatószám kritikai elemzése. *Nemzet és Biztonság* 8 [2015] 4. sz. 136.)
- ⁵ Ezek a Spanyol Királyságban a 16. század közepén 80%-ot, Nagy Péter Oroszországában 85%-ot, Poroszországban, 1740-ben 85%-ot, a forradalom előtti Franciaországban 70%-ot tettek ki. Ifj. Barta János: „Napkirályok” tündöklése (*Európa a 16–18. században*). Debrecen, 1996. 76.
- ⁶ Michael Hochedlinger: The Habsburg Monarchy. From 'Military-Fiscal State' to 'Militarization'. In: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Ed. Christopher Storrs. Farnham – Burlington [USA, VT], 2009. 63.
- ⁷ A tematikus számban B. Szabó János, Ágoston Gábor, Korpás Zoltán, Sashalmi Endre, Kenyeres István és Pálffy Géza, Oross András, Szántay Antal, valamint Schramek László Péter tanulmányai olvashatók.

Nyilvánvaló továbbá, hogy a hadsereg az állam és a társadalom között a legjelentősebb kapcsolódási felületet jelentette Európában és Magyarországon a kora újkor végén. Egyfelől a növekvő létszámú hadseregek kiegészítésében a toborzás mellett megjelent a sorozás, illetve ezek vegyes formái (Magyarországon a törvényhatóságok általi katonai állítás egyre gyakoribbá válásával a tendencia az utóbbi felé való elmozdulás volt⁸), másfelől pedig hatalmas feladatokat rótt a társadalomra a hadsereg fenntartása, ellátása és mozgatása akár békeidőben, akár háborúban.

Végül pedig a közvetlen gazdasági hatások is igen jelentősek voltak. A magyar gazdaságtörténet egyik ismert ténye az, hogy amikor térségünk – Immanuel Wallerstein kifejezésével – félperifériaként csatlakozott a kialakuló világgazdasághoz, akkor Magyarország földrajzi fekvése nagy hátrányt jelentett Lengyelországhoz képest. Míg az Odera és a Visztula a Balti-tengerbe torkollanak, lehetőséget biztosítva arra, hogy a lengyel áruk vízi úton eljuthassanak az északnyugat-európai piacokra, a Duna „rossz irányban” folyik: az ellenséges Oszmán Birodalom, valamint a Fekete-tenger gabonatermő régiókkal körülvett vidéke felé. Így a 16–17. század legnagyobb üzlete Magyarországon nem a gabona-, hanem a szarvasmarhaexport lett, hiszen a magyar mezőgazdaság ezen „terméke” volt képes „lábon” eljutni a dél-német vagy észak-itáliai piacokra. Tengelyen csak nagy fajlagos értékű bort volt érdemes szállítani – főleg Északra, a lengyel területek irányába.⁹

A gabonakiviteli lehetőségek – amely a legnagyobb potenciált hordozták – korlátozottak voltak. Még a 18. században is csak a nyugat-északnyugat-magyarországi régiók tudtak jelentősebb mennyiségű gabonát eljuttatni az ausztriai piacokra, elsősorban Bécsbe. A század közepén Ember Győző szerint még mindig csak 14%-ot tett ki a magyar exportban a gabona, bár ez a részarány emelkedőben volt.¹⁰ Áttörést ezen a téren csak az 1850-es évektől nekilödulő vasútépítés eredményezett, amely végre megteremtette a gabona olcsó szállításának lehetőségét, és rendkívüli fellendülést hozott a magyar gazdaságra.

Ebben a helyzetben, a kései rendiség korában (1711–1848) nem elhanyagolható tényezőt képviseltek a hadsereg által támasztott igények. Jól ismert a napóleoni háborúk jelentette hadikonjunktúra hatása a magyar gazdaságra, de azokat a szálakat már kevésbé tárták fel, amelyek az 1740-es évektől észlelhető gazdasági-társadalmi-kulturális fellendülést¹¹ az 1740 és 1763 közötti időszak két nagy háborújához köthetnék. Teljesen mellőzi a magyar történetírás az állandó hadsereg békeidőben Magyarországon állomásozó egységei által képviselt hatás elemzését.

A Habsburgok állandó hadseregét tradicionálisan attól a rendelkezéstől szokás számitani, amelyben III. Ferdinánd császár 1649-ban, a harmincéves háború végeztével ren-

⁸ A 18. századi hadseregállítás és -kiegészítés kérdéseiről lásd áttekintő jelleggel Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Bp., 2005. 461–466.

⁹ Eltekintve néhány nem elhanyagolható – hosszú távon összességükben is kisebb jelentőségű – nyersanyag exportjától (bőr, faggyú, méz, viasz).

¹⁰ Ember Győző: *Külkereskedelem*. In: *Magyarország története, 1686–1790*. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 655.

¹¹ Benda Gyula: *Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén* (Parraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* 26 (1984) 88–89., uő: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Bp., 2008. 17.

delkezett 9 vértés-, 1 dragonos- és 9 gyalogezred fegyverben tartásától.¹² Ugyanakkor William D. Godsey hangsúlyozza, hogy a törökellenes harcok miatt valójában már a harmincéves háború előtt is voltak állandóan fegyverben tartott ezredek.¹³ Minthogy Magyarországon olcsóbb volt állomásoztatni ezeket az egységeket, békeidőben előszeretettel élt az Udvari Haditanács ezzel a lehetőséggel. A magyar történeti irodalomban a 18. századi béke időszakára vonatkozólag ez az intézmény a lakossági terheken keresztül jelenik meg: a kvártély, a porció, a *forspont*, a *deperdita* fogalmi dominánciák a diskurzust. Érdekes lenne abból az aspektusból is megközelíteni ezt a jelenséget, hogy a vasút előtti korszakban egy olyan országban, ahol az urbanizáció alacsony szintje miatt az agártermékek belső piaca igencsak szűk volt, az állandó hadsereg képében a „nyugati” piacok „lábán érkeztek be” Magyarországra.

Nem kis összegekről van szó, hiszen Demkó Kálmán azt írja, hogy az 1716. évi katonai *regulamentum* szerint a Magyarországon 1719–1720-ban téli szállásra vezényelt 10 gyalogezred, 19 lovasezred és 10 szabad század elhelyezése 2.122.050 forintba került.¹⁴ Már ez önmagában több volt az akkori teljes hadiadónál, pedig az évnek csak az egyik feléről van szó, még ha a jóval nagyobb költségekkel járó feléről is. Szabó Dezső adatai szerint 1715 körül évi 4–5 millió forintot jelentettek a Magyarországon állomásoztatott 42.000 főnyi katonaság ellátásának költségei. Ennek az összegnek mindössze egyharmadát fizette ki Magyarország *contributio* címén.¹⁵

A hadsereg ellátásának kérdései tehát kora újkori történelmünk fontos problémái közé tartoznak, amelyeket mindeddig a történetírás jelentőségükhöz képest elhanyagolt. Ezen kérdéseket próbálta meg felvetni, és ezáltal a problémakört a történelmi diskurzusba beemelni az a műhelykonferencia, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Tudomány- és Technikatörténeti Osztályközi Állandó Bizottsága és Gazdaságtörténeti Albizottsága szervezésében 2019. december 6-án tartottak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken. Az itt elhangzott előadások egy részének tanulmánytá átdolgozott változata jelenik most meg.¹⁶

Bagi Zoltán előadása lényegében az előzményeket ismerteti, amikor a tizenöt éves háború időszakára áttekintő jelleggel vázolja fel a hadseregellátás teljes kérdéskörét. A további tanulmányok a kései rendiség időszakára koncentrálnak. Lázár Balázs az 1848-ig

¹² Júniusban 4000 lovas és 10.000 gyalogos fegyverben tartásáról döntöttek, de mivel az elbocsájtott katonák zsoldját nem tudták előteremteni, egy évvel később is 30.000 ember állt fegyverben. 1650 szeptemberében is még 14.500 gyalogos és körülbelül 10.000 lovas szolgált. (Bagi Zoltán Péter: A hadügyi forradalom a magyar történetírásban és a Habsburg Monarchia állandó haderejének kialakulása a 17. század végére. *Árkádia. Történelmi és történelem-szaktudományi folyóirat* 6 [2015] 1. sz. 20.)

¹³ William D. Godsey: *The Sinews of Habsburg Power. Lower Austria in a Fiscal-Military State, 1650-1820*. Oxford, 2018. 156.

¹⁴ Demkó Kálmán: Országos conscriptio és az állandó katonaság téli elszállásolása 1719–1720-ra. *Had-történelmi Közlemények* 14 (1913) 262.

¹⁵ Szabó Dezső: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. *Had-történelmi Közlemények* 11 (1910) 582–587.

¹⁶ Elhangzott még Nagy-Luttenberger István *A hadiszállítás intézményi háttere: a Szekerészkar (1771–1815)* című, Tamás Máté Zsidó *kereskedők és hadseregellátás a 19. század elején* című, valamint Halmos Károly *A hadiszállítás közgazdasági kérdései: Farádi Vörös Ignác értelmezése Perjés Géza és a neoinstitucionalista elmélet alapján* című előadása.

érvényben lévő 1751. évi katonai szabályzat kapcsán átfogóan szól a hadsereg és a társadalom együttéléséről, ennek problémáiról és a visszaélések kiküszöbölésére irányuló törekvésekről. Schramek László Péter tanulmánya azt mutatja be, milyen szerepet játszott Pest vármegye a török frontra szállítandó utánpótlás biztosításában III. Károly háborúiban, a *forspont* kötelezettsége milyen megoldhatatlan problémák elé állította a megye hatóságát. Oross András esettanulmánya a győri helyőrség ellátását tárgyalja a 17. század második és a 18. század első felében. Végül zárásképpen Glósz József a gazdaságtörténet szkvantitatív eszközeit mozgósítja, hogy a hadseregellátás kérdéskörét egy egészen más aspektusból szemlélve mutassa be: a Magyarországon állomásoztatott katonaság a teljes gabonatermésnek csak 1–2%-át fogyasztotta el, viszont ez sem jelentett elhanyagolható keresletet, a napóleoni háborúk pedig jelentősen megnövelték ezt az arányt.

Ezek a tanulmányok remélhetőleg hozzájárulnak ahhoz, hogy a hadseregellátás kérdései a történeti viták előterébe kerüljenek, hiszen alapkutatások sorára van szükség annak érdekében, hogy világosabban láthassunk a kései rendiség Magyarországnak ezen, több szempontból is alapvető fontosságú viszonyrendszerét illetően.

Szijártó M. István

ELŐZMÉNYEK

A hadseregellátás problémája a tizenöt éves háborúban

BAGI ZOLTÁN PÉTER

PRELIMINARIES

The Problem of Army Provision in the Long Turkish War

The paper aims to offer a conceptual basis, focussed on the turn of the sixteenth and seventeenth centuries, the period of the Long Turkish War, to serve as a preliminary to the studies analysing army provision and financing in the eighteenth century. Accordingly, the author deals with each of the relevant sub-topics by picking and summarising the examples and results of his previous research.

Keywords: army provision, financing, supply, armament, Long Turkish War

„A történelem sokkal több olyan hadseregről tud, amelyet a szükség és a zűrzavar bomlasztott szét, mint amit ellenségeik erőfeszítései tettek tönkre, és jómagam voltam szemtanúja annak, hogy minden vállalkozás, amibe az én időmben fogtak, egyedül emiatt bukkott meg.”¹ Az Armand Jean du Plessis de Richelieu bíborosnak (1585–1642), a *Testament Politique*-jában papírra vetett aforizmaszerű sorai igazságtartalmát az azt megelőző és a későbbi korokban sem lehetett vitatni. Tanulmányomban ezért arra törekszem, hogy a 18. századi hadellátással, finanszírozással foglalkozó tanulmányokhoz, mintegy előzményként, egy elvi, a 16. és 17. század fordulójáról, a tizenöt éves háború időszakából származó alapot adjak.

A fegyverzet és hadianyag-ellátás problémája

A hadsereg felállításához nélkülözhetetlenül szükség volt fegyverekre, lőszerre és egyéb hadszerekre, amelyeknek az előteremtése évről évre komoly gondot jelentett az Udvari Haditanácsnak és az Udvari Kamarának.

Bagi Zoltán Péter, főlevéltáros, Győr Megyei Jogú Város Városi Levéltára. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00013/19/2.

¹ Paul Michael Kennedy: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000.* Bp., 1992. 68.

A legnagyobb kihívást a zsoldba fogadott gyalogosok felszerelése és felfegyverzése okozta, hiszen a toborzottak az esetek jó részében mindenféle hadfelszerelés nélkül érkeztek a megmustrálásukra, amikor eldőlt, hogy az adott zászlón belül majdan duplazzsoldosként – sisakkal, mell- és hátvérttel, a combokat védő csataköténnyel ellátott zsoldosként –, muskétásként vagy lövészként szolgálnak-e. A mustra színhelyén tehát biztosítani kellett a számukra megfelelő fegyverzetet. Egy 1601 januárjában készült jegyzék szerint az az évi hadjáratra 86 467 forint 40 krajcár értékben kellett különböző kézi lő- és szálfegyvereket, valamint egyéb fegyverzetet beszerezni, ahogyan azt az 1. táblázat is mutatja.

1. táblázat. Az 1601. évi hadjáratához kézi lő- és szálfegyver, valamint egyéb fegyverzet beszerzésének költségei

4000 duplazzsoldos páncélzat	20 000 forint
300 keréklakatos szakállas puska	2400 forint
600 kovás szakállas puska	4200 forint
3000 keréklakatos muskéta	12 000 forint
8000 kovás muskéta	22 000 forint
2000 keréklakatos puska	7500 forint
6000 kovás puska	10 500 forint
500 pallos	2000 forint
200 alabárd	1800 forint
8000 pikarúd	3467 forint 40 krajcár
800 pikahegy	600 forint
Összesen	86 467 forint 40 krajcár

Az 1. táblázatból kiderül, hogy több mint 25 000 gyalogost kellett volna felfegyverezni vagy újra felfegyverezni a bécsi *obrist zeugmeisteri* hivatal raktáraiban rendelkezésre álló készleteken kívül.² Viszonyításként megjegyzem, hogy egy 3000 fős gyalogos regiment első havi zsoldja 40 000 rajnai forint volt, azaz csak a fegyver és fegyverzet beszerzésén több mint két hónapig lehetett volna finanszírozni egy ilyen egységet. Márpedig ennek az összegnek a jelentős része a zsoldosok felfogadásával megbízott *Obristok* zsebébe vándorolt. A megbízott személy ugyanis az állami készletekből érkező hadszerekkel fegyverezte fel toborzottjait úgy, hogy valójában jövőbeni zsoldjuk terhére eladta a szükséges felszereléseket a számukra, sőt ezekért annyit kért, amennyit akart. Az Udvari Haditanács 1598. március 26-án kelt szakvéleményéből pedig úgy tűnik, hogy a hét főbűn közül az *Obristok* a mohóság bűnébe estek a leggyakrabban. A haditanácsosok ugyanis felhívták a figyelmét az akkor a magyarországi ügyeket irányító Miksa főhercegnek, hogy az *Obristok* a gyalogoknak eladott rossz minőségű hadszerekből egy-egy alkalommal akár 20 000 raj-

² Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA) Kriegsrachiv (= KA) Bestellungen (= Best.) 672/1601.

nai forint nyereséget szerezhettek úgy, hogy a rossz minőségű fegyvert drágán adták el a mustra idején, a leköszönéskor pedig értékének töredékéért váltották vissza.³ A bécsi és prágai kormányzervek természetesen megpróbálták ezt megakadályozni. Az 1598 tavaszán szerkesztett új kapitulációs iratban meghatározták, hogy a regiment tisztségviselőinek felügyelniük kell arra, hogy a kincstár által vásárolt fegyverzetet és felszerelést a zsoldosok se a hadszínterre vonuláskor, se a szálláshelyeken ne hagyják vagy adják el.⁴

A regensburgi birodalmi gyűlésen készült tervezet szellemében az Udvari Haditanács már az 1598. április 13-án, a birodalmi segélyből felállítandó, 4000 fős német gyalogos regiment felfogadásával megbízott Johann Friedrich von Mörsburgnak kiadott szerződésében több helyen is kiegészítette a mintaszerződésben foglaltakat. A legfontosabb kiegészítésnek a fegyverzet árának meghatározását tekinthetjük. Az uralkodó meghagyta az Obristok jogát a hadszerekkel való kereskedésre, ám a pénzügyi visszaélések elkerülésének érdekében kimondták, hogy a fegyverért és a felszerelésért kért pénzösszeg nem teheti ki egy teljes hónapi zsold nagyságát. Ez azt jelentette, hogy az úgynevezett *Gefreitek*,⁵ akik a kétkezes pallossal vagy alabárdal voltak felfegyverezve, illetve sisakkal, mell- és hátvérrel felszerelve 13, duplazzsoldosoké (pika, mell- és hátvért, sisak és pikáskötény) 11, egy muskétásé (muskéta, kabát és lőportartó) 9 vagy 9,5, egy lövészé (puska, kabát, lőportartó) pedig 6 forintnál nem kerülhetett többbe.

Abban az esetben, ha a zsoldba fogadott az első három hónapon belül meghalt, s még nem törlesztette fegyverzetének az árát, akkor a mustrabiztosnak kellett ezt a kincstár pénzéből törlesztenie. Ennek ellentételezéseként viszont az úgynevezett „üres helyek” megszüntetését kívánta az Udvari Haditanács, valamint a meghalt zsoldos fegyverzetének átadását a regiment mellé kirendelt biztosoknak, akiknek a továbbiakban kötelessége volt ezt megfelelő áron eladni az újonnan felfogadottaknak, immáron az uralkodó bevételeit gyarapítva.⁶

A fegyvereladás és az ahhoz kapcsolódó visszaélések problémáját nem sikerült azonban maradéktalanul megoldani. Egyrészt maguk a felfogadottak a „hatóságilag” megállapított árat is sokallották a fegyverekért, mint ahogyan ezt Mörsburg gyalogosai az 1598. júniusi mustrájukon szóvá is tették.⁷ Másrészt a rendszer abban a tekintetben sem működött megfelelően, hogy az Obristok haszna a fegyvereladásból a továbbiakban is megmaradt, ahogyan ezt 1599 februárjában az Udvari Haditanács tagjai megállapították.⁸ Az udvari kormányzervek azonban megpróbálták ezt a visszaélést megszüntetni. II. Rudolf

³ ÖStA KA Alte Feldakten (= AFA) 1598-4-ad2; Eugen Heischmann: *Die Anfänge des stehenden Heeres In Österreich*. Wien, 1925. 200. A fegyverek árával való manipulálásról lásd még Fritz Redlich: *The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History*. Wiesbaden, 1964. 49.

⁴ ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs; = HHStA) Mainzer Erzkanzlerarchiv (= MEA) Militaria Fasc. 5. Fol. 14^r–19^v; Bagi Zoltán: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *Hadtörténelmi Közlemények* 113 (2001) 403–405., 432–436.

⁵ A zászlók úgynevezett *prima planjá*hoz sorolt, azaz a mai fogalmaink szerint a zászlók törzséhez tartozó alacsonyabb rangú tisztségviselő.

⁶ ÖStA KA Best. 575/1598. Heischmann szerint a meghalt katonák fegyverzetének császári kézbe adása először Lucas Römer *Bestallungjában* tűnt fel. Heischmann: *Die Anfänge*, 201.

⁷ ÖStA KA Hofkriegsratakten (= HKRA) Prag 1598. No. 18.

⁸ ÖStA KA Bst. 621/1599.

1600 novemberében tájékoztatta Mátyás főherceget, hogy legutóbb a megbízott *Obristok*-tól a felszerelés átengedéséért cserében ígéretet kapott arra, hogy a zsoldosaik elbocsátását követően saját költségükön felvásárolják a fegyvereket, és azokat az uralkodó hadszertárába szállíttatják. Az ebben érintett három regimenthez kiküldött biztosokat tájékoztatni kellett volna, hogy a megegyezést a gyalogosok előtt tartsák titokban azért, hogy ne követelhessenek magasabb megváltási árat.⁹ Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*), azaz adófelügyelő¹⁰ 1603. január 18-i szakvéleményében úgy vélte, hogy egy új zsoldba fogadási rendszert az *Obristok* nem fogadnának el, mivel így a fegyvereladásból származó jelentős jövedelemről le kellene mondaniuk.¹¹

Az uralkodó 1604 tavaszán Hermann Christoph von Russworm, Karl Ludwig Graf zu Sulz és Mörsburg véleményét kérte ki arról, hogy a felszerelés eladását ismét átengedje-e az *Obristok*nak, vagy ez kerüljön az udvar fennhatósága alá. Utóbbi azzal a tervvel állt elő, hogy amennyiben II. Rudolf megtartja magának a felszerelés eladását, akkor a megbízott hadivállalkozókat kártalanítani kellene egységük létszámának megfelelően tíz-, illetve ötezer forinttal.¹² Az udvar – a szükséges pénz hiányában – ismételten átengedte a fegyver és felszerelés beszerzésének és eladásának jogát az általa megbízott hadivállalkozónak. Ezt azonban – az eddigiek mellett – egy új feltételhez kötötte. Az *Obrist*nak a jó és teljes felszerelésből 400 pánccelt, 500 pikát, 500 muskétát és 200 puskát kellett a császári hadszertárba szállítania. Ha ezeket a kikötéseket nem teljesítette, akkor a büntetés mellett a felszerelésre fordított pénzt és a nyereségét elveszítette, valamint a be nem szállított fegyverek értékét az ő és katonái zsoldjából olyan áron vonták le, mintha ezeket újonnan vásárolta volna.¹³ A meghatározott kikötések azonban bizonyosan nem teljesültek minden esetben, ugyanis Ferdinand von Kollonichot, Ernst von Mansfeldet, Gotthard von Starhemberget és Russwormot 1605 júliusában figyelmeztette az uralkodó, hogy a szerződéseikben meghatározott fegyverzetet még mindig nem szolgáltatták be a hadszertárba.¹⁴ Nem véletlen tehát, hogy Stefano Ferreri püspök, pápai nuncius, 1605 áprilisában, a pápának küldött jelentésében azt állította, hogy minden évi leköszönés és a fegyverzet eladása évente 1 millió rénes forint kárt okoz az uralkodónak.¹⁵

A fegyverzet és a felszerelés mellett mind a gyalogságnak, mind a hadsereg egészének további hadszerekre és nyersanyagokra is szüksége volt. A már említett, 1601 januárjában készült hivatalos jegyzék szerint a hadjárathoz a felfogadottak részére összesen 144 466 forint 40 krajcár értékben kellett volna különböző, a hadakozáshoz nélkülözhetetlen anyagokat beszerezni (2. táblázat).¹⁶

⁹ ÖStA KA AFA 1600-11-1.

¹⁰ Johannes Müller: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 8 (1900) 253–304.; Johannes Müller: *Zacharias Geizkofler 1560-1617*. Wien, 1938.; Alexander Sigelen: *Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich. Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik*. Stuttgart, 2009.

¹¹ Heischmann: *Die Anfänge*, 47.

¹² ÖStA KA HKRA Wien Expedit (= Exp.) 1604 Mai No. 89.

¹³ ÖStA KA AFA 1604-6-1 ½; ÖStA KA Best. 768/1604.; Heischmann: *Die Anfänge*, 201–202.

¹⁴ Heischmann: *Die Anfänge*, 202.

¹⁵ Uo. 49.

¹⁶ ÖStA KA Best. 672/1601.

2. táblázat. Az 1601. évi hadjáratához szükséges hadászati anyagok árai

4000 mázsa lőpor	98 000 forint
2000 mázsa ólom	6500 forint
800 mázsa kanóc	4800 forint
2000 mázsa réz	28 666 forint 40 krajcár
300 mázsa ón	3000 forint
250 mázsa salétrom	3500 forint
Összesen	144 466 forint 40 krajcár

Ezeket a hadsereket szintén kiosztották a felfogadottak között. Az Udvari Haditanács kimenő iratairól 1598-ban készített protokollum három bejegyzéséből kiderül, hogy egy gyalogregimentnek mennyi lőport, ólmot és kanócot utaltak ki. Eszerint Bernhard Leo Gall és Mörsburg 3000-3000 gyalogosának 10-10 hordó lőport, 5-5 mázsa ólmot és 1000-1000 köteg kanócot adott át a bécsi *obrist zeugmeisteri* hivatal. Hans Preiner zu Stübing 4000 fős regimentjének 14 hordó lőport, 7 mázsa ólmot és 1200 köteg kanóc kellett eljuttatni.¹⁷

Mindezekon túl a tüzérségi hadiszerek pótlása is jelentős költségeket emésztett fel. A keresztény hadsereg hadianyag-szükségleteiről (sáncszközök, szögek, különféle vasak, kötélzet) 1600. június 19-én készített jegyzék szerint a megsemmisült, illetve tönkrement javak pótlására 2534 forint 23 dénárra lett volna szükség.¹⁸ Fél évvel később egy kimutatást állítottak össze mindazon hadszerek költségeiről, amelyek beszerzését a meglévő készletek fölött szükségesnek ítélték a következő évi hadjáratához. A 6369 ágyúgolyó, 1100 mázsa lőpor, 496 mázsa ólom, 410 mázsa kanóc, sáncszerszámok, kötelek, mindenféle tüzszerszámok, ládák, faanyagok és hídelemek árát 39 084 rajnai forintra és 30 krajcárra becsülték.¹⁹

Az élelemellátás kérdése

A hadsereg élelemellátása a 16. században és a későbbi korokban is kulcskérdésnek számított,²⁰ és a tizenöt éves háború időszakában is a hadjárat eredményessége függhetett ettől – lásd az 1600. évben, a Kanizsa felmentésére tett sikertelen kísérletet.²¹ A keresztény hadvezetés az élelemellátás problémáját négy, egymást kiegészítő módon igyekezett megoldani.

¹⁷ ÖStA KA Hofkreigsrat-Wien (= HKR-Wien) Protokoll (= Pr.) Registratur (= Reg.) Band (= Bd.) 201. Fol. 197^v; ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 201. Fol. 197^v; ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 201. Fol. 198^r.

¹⁸ ÖStA KA AFA 1600-6-12.

¹⁹ ÖStA KA Best. 672/1601.

²⁰ A hadseregellátás 17. századi problémáiról lásd Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715)*. Bp., 1963. (Értekezések a történettudomány köréből. Új sorozat 29.)

²¹ Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 317–322.

Az Alsó-Ausztriai Kamara finanszírozása alá tartozó és a várak mellé rendelt hadak, valamint a hadjáratok idejére felfogadott csapatok élelmezéséről a főélelmesternek kellett gondoskodnia, aki egyszerre tartozott számadással az Udvari Kamarának és az Udvari Haditanácsnak. Fő feladatai közé tartozott a szükséges élelmiszer és a takarmány felvásárlása²² – természetesen az udvar számára megfelelő áron – Alsó- és Felső-Ausztriában,²³ Magyarországon, Csehországban,²⁴ valamint Bajorországban.²⁵ A hadjárat idején a felhalmozott gabonakészletek elhelyezésére a Duna mentén, a magyar és az alsó-ausztriai területeken raktárakat (*Anschütt Stetten*) kellett felállítani. Gondoskodnia kellett arról, hogy megfelelő számú élelmezési tisztségviselő, illetve beosztott álljon rendelkezésre. A kasznár mellett, pincemestert, kenyérmestert, borkóstolót, húsmestert és súlymestert nevezett ki munkájának támogatására, akiknek instrukcióját is kötelessége volt összeállítani.²⁶

A felvásárolt gabonát a bécsi malomszabályok szerint őrlöttette lisztté, s egy részét azonnal kétszersültté (*Piscoten*) süttette, hogy könnyen tárolható legyen. Az őrléményről pontos kimutatást kellett vezetni. Hadjárat idején a hadművelleti területen tudták csak megoldani a kenyér sütését, ezért ilyen esetekben felmérték a környék sütőkemencéit.²⁷ A főélelmester természetesen nem csupán az élelem megvásárlásáról, hanem az eladásokról, tehát a szétoztásról is köteles volt pontos jegyzéket vezetni, illetve elszámolást készíteni. A kiosztott élelmiszert a mustra és zsoldosztás idején egyszerűen levonták a zsoldosok béréből.²⁸

A főélelmester munkájának megkönnyítésére 1594-ben Felső-Magyarországra külön, úgynevezett szepesi főélelmestert (*Proviandmeister in der Zips*) nevezett ki az udvar. Feladata hasonló volt, mivel a felső-magyarországi *General Feldobrist* utasítása szerint az ottani had ellátásáról kellett gondoskodnia, amihez az élelmiszer egy részét a Szepesi Kamara által igazgatott uradalmak adták, a többit a kamarától kapott pénzen tartozott megvenni. Számadásait ugyanehhez a kamarához kellett benyújtania.²⁹

A magyar rendek a mezei hadak ellátásának megszervezésére 1597-ben ideiglenes hivatalok felállítását határozták el. Feladatuk volt, hogy a főélelmester munkáját segítsék Felső- és Alsó-Magyarországon, vagyis a beszerzett élelmiszerek táborba szállítását megszervezzék.³⁰

²² ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKa) Gedenkbücher Österreich (= GBÖ) 1601 Bd. 161. Fol. 290^v–312^v.

²³ HHStA MEA Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen (= MPP) Konv. 2. Fol. 199^{r-v}, Konv. 1. Fol. 103^{r-v}, Fol. 106^{r-v}.

²⁴ ÖStA FHKa GBÖ 1601 Bd. 161. Fol. 271^v–272^r.

²⁵ Uo. Fol. 347^v–348^v.

²⁶ ÖStA KA HKR Sonderreihe Kanzleiamt (= Sr KzLA) I. No. 8., No. 7.

²⁷ HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 170^{r-v}.

²⁸ ÖStA FHKa GBÖ 1595–1596 Bd. 157. Fol. 127^r–129^v; ÖStA FHKa Gedenkbücher Ungarn 1595–1596 No. 407. Fol. 132^r–135^r, 157^r–160^v.

²⁹ ÖStA FHKa Hoffinanz Ungarn (= HFU) Vermischte ungarische Gegenstände Instruktionen Signatur 329. Fol. 1^r–11^r; Kenyeres István: A végvári és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században. *Fons* 9 (2002) 201–202.; Uő: A magyarországi végvárak és mezei hadak élelmezési szervezetének archontológiája a XVI. században. *Fons* 11 (2004) 350.

³⁰ Kenyeres: A végvári, 200–201.; Uő: A magyarországi végvárak, 348.

Hadjáratok idején a táborokban megjelentek a markotányosok, akiket a császári-királyi hadseregben szolgáló csapatok ellátásában szintén nélkülözhetetleneknek tekintetünk,³¹ akik minden regiment vagy csapat málhájánál tartózkodtak. Az 1597-ben *Obrist Feldmarschall*á kinevezett Karl burgauai őrgróf élelmezési rendtartása úgy rendelkezett, hogy mind a német gyalogos, mind pedig a lovas zászlókhöz két-két markotányos és egy-egy mészáros kerüljön. Az ezeken kívül táborba szálló kereskedőknek az élelem gyűjtésére kirendelt helyre kellett szállítaniuk árujukat, és ha valamiben hiány mutatkozott, akkor annak megfelelő áron történő pótlására kötelezték őket.³²

A markotányosok négy típusát lehetett megkülönböztetni a tábor piacain: az élelmezésereket áruló markotányost (*Markatender*), a hús eladással foglalkozó hentest (*Schlächter*), a minden egyebet áruló szatócsot (*Krämer*), valamint szakácsokat (*Sudler*) és szakácsnőket (*Sudlerin*), akik kifőzdék üzemeltetésével járultak hozzá a zsoldosok élelmezéséhez. Felügyeletüket az *Obrist Feldmarschall*, a főélelmester, az *Obrist Profos*, illetve a különböző egységek profoszai közösen látták el a tábori rendtartás rájuk vonatkozó cikkelyei alapján. Ez utóbbi tisztségviselő határozta meg az élelmezési rendtartás alapján a markotányos portékájának árát. A táborba érkezett kereskedők ezért neki, az *Obrist Feldmarschall*nak és a főélelmesternek lerótt engedélyezési illeték fölött külön adót, úgynevezett helypénzt fizettek.³³ Az úgynevezett *Artikelbriefek* és a tábori rendtartások ugyanúgy igyekeztek védeni a markotányosokat attól, hogy a zsoldosok kifosszák őket, mint attól, hogy a tisztségviselők túl alacsony árakat szabjanak nekik.³⁴ A markotányosok azonban nem csupán a hadseregellátásban játszottak fontos szerepet. Gyakran kötelezték őket sáncmunkára, hajók ki- és berakodására vagy a táborok tisztán tartására.³⁵

Az élelembeszerzés harmadik módjának tekinthetjük azt, amikor az uralkodó áthárította alattvalóira a sereg ellátásának költségeit.³⁶ Egyszerűen felszólították az adott egység vonulásának, leköszönési helyének vagy táborának közelében lévő települések vezetőit, hogy a katonák szükségleteinek megfelelően gyűjtsenek össze élelmet, tűzifát és takarmányt, s azt megfelelő (alacsony) áron adják el nekik. Az udvar egy 1599 januárjában kiállított pátensben szólította fel Bruck an der Leitha, Hainburg [an der Donau], Köpcsény és Dévény vezetőit, hogy a környéken elszállásolt – leköszönésre váró – Johann Baptista Pezzen regiment gyalogságát lássák el élelemmel és tüzelővel. Az egység tisztségviselőinek kötelességük volt, hogy a zsoldosokat mindenféle erőszaktól visszatartsák.³⁷

³¹ ÖStA KA AFA 1598-4-ad 2; Giorgio Basta: *Il Maestro di Campo Generale, Das ist außführliche Anzeig, Bericht vnd Erklärung von dem Ampt eines General Feldt-Obristen...* Frankfurt [am Main], 1617. 5.

³² ÖStA KA HKR Sr Kzla I. No. 11.

³³ A tábori rendtartás markotányosokra vonatkozó pontjait lásd Kenyeres: A végvári, 183.; Fritz Redlich: *Der Markatender. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 41 (1954) 236–238.

³⁴ ÖStA KA HKR Sr Kzla I. No. 11. A tizenöt éves háború időszakából egy átdolgozott tábori rendtartás maradt fenn. ÖStA KA AFA 1600-9-3.

³⁵ Reinhard Baumann: *Das Söldnerwesen im 16. Jahrhundert im bayerischen und süddeutschen Beispiel. Eine geschichtliche Untersuchung.* München, 1978. (Miscellanea Bavarica Monacensia 79) 151.

³⁶ Redlich: *Der Markatender*, 230.; Kersten Krüger: *Kriegsfinanzen und Reichsrecht im 16. und 17. Jahrhundert.* In: *Krieg und Frieden. Militar und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit.* Hrsg. Bernhard R. Kroener – Ralf Prüve. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. 48.

³⁷ HHStA MEA MPP Konv. 1. Fol. 104^{r-v}.

A városok a költségeket természetesen áthárították lakóikra, polgáraikra a teleknagyság függvényében. Erre példa az a jegyzék, amely valamikor az 1610-es évek közepén készült a még adóhátralékban lévő szombathelyi lakosokról. Eszerint a győri püspök városának polgárait adót vetettek ki 1603-ban azért, mert az éppen Körmenden tartózkodó Seifried von Kollonich zabot, szénát és tyúkot követelt az alakulat eltartására, amelyet az elszegényedett közösségnek kellett megvásárolnia.³⁸ Ugyanezen év májusában az uralkodó a Tirolt kormányzó Miksa főherceget utasította arra, hogy Germanico Strassoldo gyalogos regiment mustrahelyén ecet, olaj, kenyér és egyéb, a katonák eltartásához nélkülözhetetlen készletek ingyen álljanak rendelkezésre.³⁹

Emellett a Magyar Királyságba téli szállásra rendelt fizetetlen zsoldosok egyszerűen elvették a lakosságtól javaikat, hogy ők és családtagjaik ne haljanak éhen és ne fagyjanak meg. Sopron, Vas és Zala vármegyék nemesi közgyűléseinek iratai között bőségesen és gyakori ismétlődéssel találhatóak olyan cikkelyek, amelyekben a tanácskozni gyűlt nemesek panasszal éltek a falvaikat sarcoló vallonokkal és franciákkal szemben, és ezek áthelyeztetéséért folyamodtak Mátyás főherceghez.⁴⁰

A zsoldosok elégedetlensége természetesen zsoldhátralékkal egyenes arányban növekedett. Az esztergomi haditáborban lévő francia és vallon gyalogregimentek is 1599 augusztusában és szeptemberében a nyílt zendülés szélére sodródtak. Ekkor még Geizkofler, valamint az Udvari Haditanács és Udvari Kamara erőfeszítéseinek és némi pénznek köszönhetően sikerült időlegesen megoldani a kényes helyzetet. 1600 júniusában azonban a Pápára, téli szállásra rendelt francia gyalogosok zsoldjuk elmaradása miatt fellázadtak, s csak szabályszerű ostrommal lehetett tőlük az erősséget visszavenni, egy részük pedig török szolgálatba állt.⁴¹

Russwormnak kellett kivizsgálnia 1603 júliusában a Philipp Graf zu Solms által felfogadott 600 németalföldi lovas lövész felső-magyarországi lázadását. A katonák elégedetlenségét és a környező vármegyék kifosztását jelentése szerint a zsold elmaradása okozta, így azt javasolta, hogy ennek tekintetbevételével szabjanak ki büntetést a hangadókra és a lázadókra.⁴²

A Felső-Magyarországon beszállásolt zsoldosok nagy terheket róttak a környező vármegyék lakosságára. Ezért fordultak az itteni rendek 1603. április 30-án kérelemmel az uralkodóhoz, amelyben igen érzékletesen írták le, hogy a katonák hogyan élősködtek a

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Vas Megyei Levéltár (= VaML) V. 102. c. Szombathely Város Levéltára (= SzVLT) Vegyes iratok. 50. doboz.

³⁹ ÖStA FHKA GBÖ 1603 Bd. 163. Fol. 124^{r-v}.

⁴⁰ Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok* 138 (2004) 1156–1177. A vallon és francia zsoldosok ellátásáról lásd Bilkei Irén – Turbuly Éva – Tóth Péter: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. I–III. Zalaegerszeg, 1989–2012. (Zalai Gyűjtemény 29, 39, 72) I. (1555–1609) 632. c., 640. c., 656. c., 665. c.; Turbuly Éva: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. I–II. Sopron, 1994–2002. II. (1595–1608) 231. c., 243. c., 244. c., 295. c.; 410. c., 432. c.; Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. I–II. Szombathely, 1989–1992. (Vas megyei levéltári füzetek 2, 5) I. (1595–1600) 492. c., 493. c., 505. c., 509. c., 511. c., 517. c., 524. c., 539. c., 633. c., 641. c., II. (1601–1620, 1631–1641) 761. c., 768. c., 771. c., 936. c.; ÖStA KA AFA 1599-8-12.

⁴¹ Sahin-Tóth: Lotaringia, 1166–1167.

⁴² ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1603 Juli No. 75.

helybelieken. Eszerint már többször is panaszt tettek amiatt, hogy a különböző nemzeti-ségű zsoldosok, főként pedig azok a fehér, zöld, kék kabátos lovas lövészek, akik Szatmárban szolgáltak, miféle károkat okoztak. Ezek egymás között felosztották az ő falvaikat, és erőszakkal – és nem mellékesen ingyen – behajtották a fát, szénát és szalmát. A falubírókat és az alattvalókat megfélemlítéssel arra kényszerítették, hogy az általuk meghatározott árszabás szerint áruljanak. Így egy mérő zabot egy forintért kellett eladni nekik, de előfordult, hogy ezért a pénzért nemcsak egy, hanem két, vagy akár négy mérőt is követeltek. Ha pedig nem volt a faluban takarmány, akkor a szegény lakosságot arra kényszerítették, hogy a kassai piacra vagy más helyre utazzanak, és ott vásárolják meg a nekik szükséges javakat.

A rendek panaszából azonban az olvasható ki, hogy a legnagyobb kárt nem a szatmári had, hanem a Pezzen-regiment zsoldosai okozták nekik, mivel azok minden udvarban és kastélyban, mind a nemesek, mind az egyháziak, mind a világiak birtokain élőködtek, raboltak és fosztogattak. Számtalan marhát leölték. A szüzekkel és jó hírű nőkkel erőszakoskodtak, gyilkoltak és más rémisztő dolgokat követtek el, csoda, hogy a föld bűneiktől meg nem nyílt, s el nem nyelte őket – ahogy a panaszlevél fogalmaz.⁴³

A hadseregellátás negyedik módjának azt tekinthetjük, amikor egy egység az ellenségtől elvett ellátmányból, javakból egészítette ki saját készleteit. Egy-egy erősség elfoglalásakor felmérték az ostrom után megmaradt készletek mennyiségét. Elengedhetetlenül szükséges volt megtudniuk ugyanis, hogy a kiállított őrség ellátására elegendő élelem maradt-e az erősségben, vagy azt pótolni kell-e. Az Esztergomba 1595. szeptember 2-án bevonuló keresztény biztosok szerint a fegyvereikkel, családtagjaikkal kivonuló oszmán őrség sok bort, búzát és árpát hagyott hátra, mert csak annyi holmit vittek magukkal, amennyit a hátukon elbírtak. Bár azt is megjegyezték, hogy lovak és más, félig megevett állatok tetemét is megtalálták a várban.⁴⁴ A Karl burgauai őrgróf által 1597-ben kiadott tábori élelemrendtartás pedig úgy rendelkezett az ellenségtől elvett élelemről, hogy azt mindenképpen be kell jelenteni az *Obrist Profos*nak, s a továbbiakban ő rendelkezik vele.⁴⁵

Az élelem és a hadianyag szállítása

A málha, a hadianyag és az élelem szállítása, valamint a folyamatos utánpótlás megszervezése a mai napig a legfontosabb megszervezendő feladat minden hadsereg számára.⁴⁶ Ez a 16–17. század fordulóján sem volt másként.

Az utánpótlás különböző vízi járműveken történő szállítása egészen a motorizáció megjelenéséig és elterjedéséig a legfontosabb módja volt a hadseregek ellátásának, élelmezésének és szállításának. Amennyiben eltávolodtak a csapatok attól a köldökzsinórtól,

⁴³ ÖStA FHKA HFU Nr. 77. Fol. 699^r–712^v.

⁴⁴ Hatvani [Horváth] Mihály: *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. I–IV. Pest, 1857–1859. III. (1553–1608) 82.

⁴⁵ ÖStA KA HKR Sr KzIA I. No. 11.

⁴⁶ John Keegan: *A History of Warfare*. London, 1993. 299–315.

amelyet a hajózható vízi utak jelentettek, törvényszerűen felerősödtek az ellátási nehézségeik. Így 1596-ban, Hatvan ostrománál a császári-királyi hadseregnek súlyos kenyér- és vízhiánnyal kellett szembenézni. Ez olyan méreteket öltött, hogy Hieronymus Ortelius művében azt olvashatjuk, hogy a zsoldosok a nélkülözéstől, a forróságtól és a kimerítő munkától elcsigázva összerogytak a sáncokban, és ott meg is haltak.⁴⁷

A vízi szállítás megszervezésével az Udvari Haditanács egy *Obrist Schifmeister*t bízott meg, akinek a feladata ennek megfelelően igen szerteágazó volt. Mindenekelőtt gondoskodnia kellett a megfelelően felszerelt hajókról. Azt, hogy az *Obrist Schifmeister* feladatának ellátásához a Habsburg Birodalom különböző királyságaiból és tartományaiból mennyi hajót vett igénybe, nem tudjuk pontosan. Viszonyításként azonban rendelkezésünkre áll egy 1603-ban készült lista, amely szerint az 1597 és 1602 közötti időszakban a sziléziai kolostorok és különböző jogállású városok saját költségükön 368 darab, különböző típusú vízi járművet fogadtak fel a magyarországi háború sikere érdekében.⁴⁸ Természetesen ezek kiállítása és fenntartása igen komoly költségeket emésztett fel. Egy 1601 januárjában keltezett lista szerint az *Obrist Schifmeisteri* hivatal részére különböző hajók, illetve dereglyék, tárolóládák, faanyagok és kötélzet beszerzését tartották szükségesnek, amelyek összköltségét 7681 forintra és 55 krajcárra taksálták.⁴⁹ Emellett a tisztség betöltőjének kellett felfogadnia a matrózokat és révkalauzokat is.⁵⁰ Az ilyen módon kiállított hajókon és dereglyéken javarészt élelmiszert szállítottak a keresztény hadsereg számára. Ennek megfelelően a főélelmesterrel együtt felügyelnie kellett arra, hogy az élelmiszert szállító hajókat kitisztítsák, és az időjárás viszontagságaitól védve tárolják a szállítandó árukat. A hajósokat addig nem fizették ki, amíg a célállomáson hiánytalanul el nem számoltak a rakománnyal, a csempészárut pedig elkobozták tőlük.⁵¹

Az élelmiszer behajózásán kívül a vallon, francia és lotaringiai zsoldosokat a toborzó területről folyókon, elsősorban a Rajnán, majd a Dunán kellett az *Obrist Schifmeister*nek a hadszíntérre szállíttatnia. A felfogadottaknak első mustrájukat követően Ulmhoz kellett vonulniuk, ahonnan tutajokon és hajókon utaztak tovább Bécsig. A Rajna és a Duna közötti távolság szárazföldön történő leküzdésére az Udvari Haditanács egy hetet adott.⁵² A vízen való utazás azonban nem volt teljesen veszélytelen: az 1597 júniusában Bécs és Pozsony között elsüllyedt hajón hullámsírba veszett 150 vallon gyalogos Hans Reinhard von Schönberg regimentjéből.⁵³

⁴⁷ Hieronymus Augustinus Ortelius: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395*. Nürnberg, 1602. [Reprint: Győr, 2002.] 112.

⁴⁸ HHStA Diplomatie und Außenpolitik vor 1848 (= DAP) Kriegsakten (= Ka) Karton 31. konv. „alte” 37. Fol. 81^r.

⁴⁹ ÖStA KA Best. 672/1601.

⁵⁰ Az *Obrist Schifmeister* feladatairól lásd ÖStA KA HKR Sr KzIA IXd. No. 2.

⁵¹ ÖStA KA HKR Sr KzIA IXd. No. 2.; Johannes Müller: Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg*, Achtundzwanzigster Jahrgang (1901) 235–236.

⁵² Sahin-Tóth: Lotaringia, 1180.; ÖStA KA AFA 1598–5–7.

⁵³ Ortelius: *Chronologia*, 129.

A szárazföldön történő élelemszállítás megszervezésért és lebonyolításáért az *Obrist Wagenmeister* volt a felelős. Az élelem táborba juttatásához is leginkább az alattvalók szerekeit kellett felhasználni. Geizkofler 1598. augusztus 18-án kelt jelentésében például az szerepelt, hogy Adolf von Schwarzenberg seregének élelemellátásához legkevesebb 800 szekér szükséges, amelyet a következőképpen tervezett összegyűjteni: 350-et a kismartoni és fraknoi uradalomból, 200-at a magyaróvári uradalomból, a többi pedig a környező városokból és uradalmakból.⁵⁴ Három esztendővel később, a Kanizsa ostromára igyekvő 8000 német gyalogos követelt Szombathelytől lovakat és szekereket. A mezőváros vezetése 24 fogatot állított ki marhákkal együtt, amelyeknek költségeit a polgárok állták. Veszteségüket tovább növelte, hogy az irat szerint nagyobb részük oda is veszett. Szintén a győri püspök városának lakói adtak 1604-ben szekereket a Lak körüli támadásra induló hajdúknak.⁵⁵

A fogatok kiállítása élelem és takarmány szállítására azonban nem csupán a magyar városokat és falvakat sújtotta. II. Rudolf 1601. október 21-én kelt pátensében Felső- és Alsó-Ausztria alattvalóitól kérte ezek kiállítását a nagy szükségben lévő, Székesfehérvár alatt táborozó császári-királyi hadsereg ellátásához, mivel a magyar területen igen nagy hiány volt szállítóeszközökben, a dunai szállítást pedig lehetetlenné tette a folyó áradása.⁵⁶ Az uralkodó 1603. március 19-én ismét a felső-ausztriai *Landshauptmann*hoz fordult azzal az utasítással, hogy az az évi hadjárat alkalmával támogassa a főlélmester munkáját, rendelkezje el, hogy a tartomány városai segítsék a keresztény had élelmiszereinek szállítását.⁵⁷

Az élelem szállítása mellett a hadianyag és a különböző típusú lövegek szárazföldön történő mozgatása, vontatása is igen komoly kihívást jelentett. Egy 1600 júniusában és egy 1601 januárjában készült irat segítségével rekonstruálható, hogy mennyi lovat és fogatot igényelt ez a feladat. Az első jegyzék összeállításának számítása szerint a hadjárat sikeres lebonyolításához összesen 425 szekérre és 2462 lóra lett volna szükség. Emellett a különböző lövegtípusok vontatásához szükséges lovak számát is megadták. Eszerint egy kartány⁵⁸ szállításához 16, egy *Singerin*⁵⁹ elé 12, egy falkonethez⁶⁰ pedig 8 ló erejére volt szükség.⁶¹ A Mátyás főherceg részére egy fél évvel később, 1601 januárjában összeállított jegyzőkönyv tanúsága szerint a következő hadjárat idejére már 564 szekérre és 3046 lóra

⁵⁴ ÖStA KA AFA 1598-8-10.

⁵⁵ „Az kyk restanciaual marattanak hatra arrul valamemoriale.” MNL VaML V. 102. c.; SzVLT Vegyes iratok. 50. doboz.; Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Bp., 2006. 40.

⁵⁶ HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 178^{r-v}.

⁵⁷ ÖStA FHKA GBÖ 1603 Bd. 163. Fol. 81^r.

⁵⁸ A kartányokról lásd Anton Dollecsek: *Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Graz, 1887. 85.; Domokos György: *Inventáriumok a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben a 16-17. században: várainak fegyverzete és hadfelszerelése*. Bp., 2003. [Doktori disszertáció] 30-31.

⁵⁹ A *Singerin* ágyút más néven feles – azaz 24 fontos – kartánynak nevezték. Meynert szerint a tizenkét fontos – tehát legkisebb – kartányt nevezték *Singerin*nek. Ezzel szemben egy 1600 júniusában keltezett jegyzékben külön szerepelt a *Singerin* és a feles kartány (*Halb Carthau*n). Domokos: *Inventáriumok*, 31-32.; ÖStA KA AFA 1600-6-ad12.

⁶⁰ A falkonetról lásd Domokos: *Inventáriumok*, 36-40.

⁶¹ ÖStA KA AFA 1600-6-ad12.

lett volna szükség. A tapasztalatok alapján a tüzérség vontatásához szükséges lóállomány mértékét növelték. Eszerint egy kartányhoz 20, egy *Singerin*hez 16 lovat igényeltek.⁶²

A muníció, hadianyag és a tüzérség szállításának megszervezését, a lovak és a fogatok biztosítását az *Obrist Zeugmeister* alá rendelt *Geschirrmeister*ek kapták feladatul.⁶³ Az igavonó állatokat és a hozzájuk tartozó szekereket a Cseh Királyság, valamint Morvaország és Szilézia területéről kellett toborozni.⁶⁴ Egy 1598. június 12-én keltezett *Bestallung*ból kiderül, hogy a kijelölt morva nemeseknek 31 fogatot és összesen 124 lovat kellett kiállítaniuk. A „felfogadottakat” az Udvari Haditanács megbízottjai megmustrálták.⁶⁵

A hadianyag szállításához szükséges kapacitás előteremtését az udvar azonban nem csupán zsoldba fogadásokkal kívánta megoldani. Hasonlóan az élelmiszerhez, a „helyi beszerzést” sem nélkülözheték. II. Rudolf döntése értelmében 1595-ben a tüzérség mozgatásához szükséges 2000 lóból 800-at vagy 1000-et kívántak zsoldba venni a *Geschirrmeister*ek által. A hiányzó részt az osztrák, cseh, morva és magyar városoktól, falvaktól és kolostoroktól szándékoztak megszerezni.⁶⁶ Sopron szabad királyi város kamarási számadásainak 1597. július 16-i bejegyzése szerint Marx Faut városbíró és a városi írnok a szenátus megbízásából Bécsbe utaztak, hogy a város polgárainak elszegényedésére hivatkozva kérjék az Udvari Haditanácsot, mentesítse őket a tüzérség szállításához szükséges 100 ló kiállításától.⁶⁷ Zala vármegye nemesi gyűlésén 1595. július 12-én döntés született, miszerint az ágyúk szállítására igásállatokat kell kiállítani.⁶⁸ Vas és Sopron vármegyék közös gyűlésén a résztvevők 1596. június 26-án határozatot hoztak a hadszerek vontatásához szükséges állatok kiállításáról.⁶⁹ Giorgio Basta 1599. december 8-án, Szinyérváraljáról Bártfa városának küldött levelében sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a tüzérség vontatására kért lovakat még nem küldte vissza, de amíg a környező vármegyék megfelelő számú igavonó marhát rendelkezésére nem bocsátanak, addig erre nincs lehetősége.⁷⁰ A már említett lajstrom szerint 1597 és 1602 között a sziléziai kolostorok és különböző jogállású

⁶² ÖStA KA Best. 672/1601. A tüzérség szállításának nehézségéről és összetettségéről fél évszázaddal később, az angol polgárháborúban lásd Chris Henry: *English Civil War Artillery 1642–51*. Oxford, 2005. 21–24. A tüzérséghez szükséges lovakról és szekerekről lásd még Diego Ufano: *Archeley, das ist: Gründlicher und eygentlicher Bericht von Geschütz und alle Zugehör...* Frankfurt am Main, 1614. 33–35.

⁶³ A tüzérség vontatásához szükséges szekerekről lásd Leonhard Fronsperger: *Fünff Bücher von Kriegß Regiment vnd Ordnung wie sich ein yeder kriegßman inn seinem Ampt vnd beuelch halten soll...* Frankfurt am Main, 1555. XXr.-XXIir.; Domokos: *Inventáriumok*, 71–74.

⁶⁴ ÖStA KA HKRA Prag. No. 1., No. 5.

⁶⁵ ÖStA KA Best. 585/1598. A *Geschirrmeister*ről lásd Wilhelm Dilich: *Hochvernünftig gegründet- und aufgerichtete, in gewisse Classen eingetheilte, bisher verschlossen gelegen, nunmehr aber eröffnete Krieges-Schule*. Frankfurt am Main, 1689. 54., Eduard Wagner: *Ars bella gerendi*. Praha, 1980. 172.

⁶⁶ ÖStA KA Best. 614/1598.

⁶⁷ MNL Győr-Moson-Soproni Megyei Levéltár Sopron Város Levéltára Sopron Város Kamarási Hivatalának iratai. Kamarási számadások. 41. kötet. 1597. 88^{r-v}.

⁶⁸ Bilkei-Turbuly-Tóth: *Zala vármegye*, I. 355. c.

⁶⁹ Turbuly: *Sopron vármegye*, II. 44. c–47. c.

⁷⁰ Basta György levelezése és iratai. I–II. Szerk. Dr. Veress Endre. Bp., 1909. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak 34, 37) I. (1597–1602) 321. A felső-magyarországi városszövetség (Kassa, Eperjes, Lócse, Bártfa, Kiszeben) által kiállított igáslovakról és fogatokról lásd Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. I–II. Bp., 2004. I. 354–357.

városok összesen 738 lovat, azaz 184 és fél fogatot küldtek saját költségükön a magyarországi hadszíntérre.⁷¹

A had egészségügyi ellátása

A zsoldba fogadottakra a hadjárat alatt számos veszély leselkedett. Ezek közül természetesen első helyen álltak a harctereken és a várostromok során szerzett sebesülések.⁷² A vágott, szúrt és lőtt sebek mindegyike gyakran előfordult, és szakszerű ellátást igényelt a regimenttel, csapattal vagy a táborral vonuló borbélyoktól, seborvosoktól és orvosdoktoroktól.⁷³ Még súlyosabb gondot jelentettek azonban azok a betegségek, amelyeket az ételeknek, az italoknak, a levegőváltásnak, a hőségnek, a hidegnek, a rossz alvásnak, a fegyverzet és páncélzat viselésének, a sok őrségnek, valamint a puszkapor és a kanóc füstjének tulajdonítottak.⁷⁴ Johann Eustach von Westernach 1599-ben keserűen jelentette Albert főhercegnek, hogy a Schwarzenberg vezette, betegségek és járványok tizedelte sereg nagyobb szabású hadműveletekre képtelen, mivel összesen 15 000 vagy 16 000 hadra fogható gyalogos és lovas túl kevés ahhoz, hogy a siker reményében szembeszálljon és csatát vívjon az oszmán csapatokkal.⁷⁵

Érdemes röviden számba venni a felfogadottak körében a betegségeket kiváltó okokat. A környezeti körülmények, az ismeretlen és szélsőséges éghajlati viszonyok gyakran hozzájárultak az idegen zsoldosok megbetegedéséhez és halálához. Betegséget azonban nem csupán az eső és a hideg okozhatott, hanem a forróság is. Ortelius szerint mind 1596 augusztusában, mind pedig két esztendővel később, 1598 nyarán a nagy meleg is hozzájárult a katonák megbetegedéséhez és (szomj)halálához.⁷⁶ A rossz és nem megfelelő táplálkozás is megrendíthette az idegen zsoldosok egészségét. A keresztény hadsereg táborainak ellátását több forrásból is igyekeztek biztosítani, ám az esetek egy jelentős részében ezek a próbálkozások kudarcba fulladtak.⁷⁷

Súlyos gondot jelentett emellett a tábor tisztán tartása is. A Leonhard Fronsperger művében található keltezetlen tábori rendtartás a járványok elkerülése végett szigorúan szabályozta – többek között – a tábori vágóhíd és a latrinák tisztán tartását is.⁷⁸ A fertőző

⁷¹ HHStA DAP Ka Karton 31. Konv. „alte” 37. Fol. 81^r.

⁷² Csak egy példát hoznék fel a sebesülésekre: Gianfrancesco Aldobrandini 1597. augusztus 21-én azt írta a Pápat ostromló keresztény táborból Giorgio Blandratának, hogy a Johann Friedrich von Mörsburg vezette roham során sokan maradtak sebesülve a várfal alatt, köztük maga a roham vezetője is. Pálffy Géza: *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. Pápa, 1997. 160.

⁷³ Hans von Gersdorf: *Feldbuch der Wundartznei*. Mit einem Vorwort zum Neudruck von Johannes Steudel. Darmstadt, 1967.

⁷⁴ ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 213^r–230^r; Tobias Coberus: *Observationum medicarum castrensium Hungaricarum decades tres*. Helmstadt, 1685. 20.

⁷⁵ Hatvani: *Magyar történelmi okmánytár*, III. 121.

⁷⁶ Ortelius: *Chronologia*, 112, 153.

⁷⁷ Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Bp., 2011. 73–82.

⁷⁸ Takáts László – Szemkeő Endre – Vámos László: *Magyarországi tábori kórház szervezési és működési elve 1692-ben. Orvostörténeti Közlemények* 82 (1977) 58.

kórok elterjedését azonban nem lehetett elkerülni. Minden más fertőző betegségnél jobban félt azonban a hadvezetés – ahogyan Héjja Pál fogalmazott – a szinte járványszerűen fellépő vérbajtól, amit a táborokban virágzó prostitúció terjesztett.⁷⁹

Nem meglepő tehát, hogy a prágai udvar, illetve a Bécsben hátrahagyott kormány-szervek a hosszú török háború során szükségesnek vélték, hogy a különböző csapatok mellé kirendelt felcsereken,⁸⁰ a hadsereg táborában szolgáló két orvoson és egy gyógyszerészen,⁸¹ valamint a zsoldosfeleségek⁸² nem túl szakszerű ápolásán kívül más is a zsoldosok rendelkezésére álljon, ezért elrendelték, hogy egy, a felfogadottak gyógyítására szolgáló tábori ispotályt állítsanak fel.

Geizkofler a már idézett, 1594. szeptember 2-i levelében azt tanácsolta II. Rudolfnak, hogy meg kellene tárgyalni, hogy Bécsen kívül hol, milyen módon és hány olyan intézményt állítsanak fel, ami a hadszíntérről érkező sebesülteket és betegeket elláthatja. A birodalmi fillérmester úgy vélte, minél hamarabb szükséges volna a fő- és alispotálymesterek kijelölése, akik az ispotály felépítéséről, és ha szükséges, a felszerelés beszerzéséről, valamint a jó és alkalmas személyzet felfogadásáról gondoskodnának. Geizkofler elképzelése szerint az ispotály ügyeinek intézésével olyan embert kell megbízni, aki jártas az orvoslásban, de egyben kegyes szívű is, fontos, hogy hű legyen az uralkodóhoz, tudjon fegyelmet és rendet tartani, és ne a saját javát keresse. Hogy erre alkalma se lehessen, azt javasolta, hogy rendszeres elszámolást kérjenek a jövőbeni főispotálymestertől.⁸³

A következő évben már egy tábori ispotály felépítésének tervét küldte meg Pedro de Illanes az uralkodónak. II. Rudolf 1595. július 26-i, Mátyás főherceghez intézett válaszában úgy fogalmazott, hogy ennek felállítása túl sok időt és szükségtelenül nagy fáradságot venne igénybe. Ezért arra adott utasítást, hogy inkább a keresztény had táborához legközelebb eső Pozsonyban egy vagy két ispotályt készítsenek fel erre a célra, hiszen így új építésére nem lenne szükség. Amennyiben itt nem állna rendelkezésre megfelelő hely, úgy más alkalmas települést és házat jelöljenek ki.⁸⁴

Illanes terve egy tábori ispotály felállítására hosszas huzavonát követően 1597-ben vált valóra, igaz, nem a spanyol pap által papírra vetettek szerint. Illanes helyett a már említett Cornelius Propst zu Eisgarnt nevezték ki az intézmény irányítására.⁸⁵ Miksa

⁷⁹ Héjja Pál: *A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában*. Bp., 1936. 115–116.; Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700*. Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4) 46.

⁸⁰ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg*, 71., 85., 145–146.

⁸¹ A sebesült vagy járványos betegségben szenvedő katonák gyógyításával 1596-ban és 1597-ben két tábori orvos, valamint egy tábori patikus (*Feldapotheker*) volt megbízva. A mezőkeresztesi csata évéből e három személy neve ránk is maradt. A már többször említett Tobias Coberus és Paul Perghauer az orvoslásért, míg Jakob Meckenhausen a gyógyszerek előállításáért volt felelős. ÖStA KA AFA 1596-12-ad6f.; Pálffy: *A pápai vár*, 52.

⁸² Martin Dinges: *Soldatenkörper in der Frühen Neuzeit. Erfahrungen mit einem unzureichenden geschützten, formierten und verletzten Körper in Selbstzeugnissen*. In: *Körper-Geschichten*. Hrsg. Richard van Dülmen. Frankfurt am Main, 1996. 94–95.

⁸³ ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 201r–202v.

⁸⁴ ÖStA FHKA GBÖ 1595–1596 Bd. 157. Fol. 568r–569v.

⁸⁵ Tevékenységéről lásd Gottfried Stangler: *Die niederösterreichischen Landtage von 1593 bis 1607*. Wien, 1972. [Dissertation zur Erreichung des Doktorgrades] passim.

főherceg 1597 júliusában vele és egy bizonyos Cornelius Caulerrel tárgyalt a következő hadjáratra felállítandó tábori ispotály ügyében.⁸⁶ Néhány nappal később Eisgarn megkapta az ispotálymesteri instrukciót is. Ebben az szerepelt, hogy a kinevezett személy az Udvari Kamara alá tartozott, felelős volt a megfelelő személyzet alkalmazásáért, az ellátás megszervezéséért, amiről pontos és naponkénti kimutatás készítésére kötelezték. Emellett minden beteg kereszt- és vezetéknevét be kellett jegyezniük, valamint azt, hogy mely regimentből érkezett, mennyi pénzzel és miféle ruházattal. Az orvosok és felcserek kötelesek voltak jelenteni sérülésük, illetve betegségük fajtáját, súlyosságát. Az ispotálymesternek és a gyógyító személyzetnek naponta kétszer végig kellett látogatnia a sátrakat, s ezekről is mind folyamatosan beszámolni Eisgarnnak.⁸⁷ A tábori ispotály azonban nem működött megfelelően, mint ahogyan ez Illanes 1598. április 14-i beadványából kiderül.⁸⁸ A spanyol pap ezért egy új ispotály megszervezésére tett javaslatokat, immáron a saját elképzelései alapján. Szerinte tizenkét papra és a Habsburg Birodalom királyságainak és tartományainak jólelkű embereire lenne csak szükség ahhoz, hogy a megszüntetett tábori ispotály helyett egy újat, egy jobbat felállítsanak. Az új intézményt határozottan és jogos szigorral kellene irányítani, a pénzügyek pedig megbízható és rátermett személy kezébe kerüljenek. A felállításhoz és fenntartáshoz szükséges javakat időben be kell szerezni. Mindezekon túl példák sokaságán keresztül igyekezett újra bizonyítani, mennyire szükség van a tábori ispotályra.⁸⁹

A tábori ispotály további sorsáról annyit tudunk, hogy az alsó-ausztriai rendek 1600-ban és 1601-ben is jóváhagytak pénzt ennek felállítására. A 1602. évi tartományi gyűlésre benyújtott propozícióból tudjuk, hogy erre nem került sor.⁹⁰ 1603. május 19-én az Udvari Kamara a tábori ispotálllyal kapcsolatban írt az Udvari Haditanácsnak, ennek megvalósításáról sem rendelkezünk adattal.⁹¹

„Nervus belli ist das geld”⁹²

A hadak felszerelése, az élelmiszer beszerzése és továbbszállítása a hadianyaggal együtt, a tábori egészségügy kérdése azon múltott, hogy sikerül-e előteremteni a háború igen magas költségeit. I. Ferdinánd, tanácsosai és a magyar rendek számára már az 1540-es években világossá vált, hogy a Magyar Királyság bevételei elégtelenek erre a célra. A Habsburg Birodalom fősége alatt megmaradt ország 16. századi éves bevételeit Szekfű Gyula mintegy 750 000 rajnai forintra becsülte, amely összegnek pedig maximum a felét költötték

⁸⁶ ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 274^{r-v}.

⁸⁷ Uo. Fol. 278^r–279^v.

⁸⁸ ÖStA KA HKRA Prag 1597 No. 9.

⁸⁹ ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 313^r–324^v.

⁹⁰ Heischmann: *Die Anfänge*, 217–218.; Stangler: *Die niederösterreichischen Landtage*, 147–148.

⁹¹ ÖStA FHKA HFU Nr. 78. Fol. 377^r–378^v.

⁹² Müller: *Der Anteil*, 256. [„A háború mozgatója a pénz”.]

vagy költhették hadicélokra.⁹³ Ezzel szemben egy 1556-ból származó irat tanúsága szerint már ekkor az Oszmán Birodalommal szembeni harcra felfogadottak zsoldjára hozzávetőlegesen 950 000 rénes forintot utalványozott ki az Udvari Kamara. Két évtizeddel később, 1577-ben a magyarországi végvidékek teljes kiadására a bécsi haditanácskozás pedig már közel 2,3 millió (magyarországi végházakra 1 667 789, míg a horvát-szlavón végekre 592 584) rajnai forintot számított. Ebbe a zsold mellett beleértették az Oszmán Birodalommal szembeni diplomáciára, a várak és palánkok építésére és karbantartására, a hadianyaggyártásra és -ellátásra, az élelemellátásra, hírszerzésre, hadipostára, valamint a dunai flottillára szánt összegeket is. Újabb tizenöt évvel később már csak a védelmi rendszerben szolgálatban tartott zsoldosok fenntartásának költségei mintegy kétmillió rajnai forintra rúgtak.⁹⁴

Ennek a hatalmas összegnek az évről évre történő előteremtése azonban már az Oszmán Birodalom támadásainak leginkább kitett osztrák örökös tartományokat és a Cseh-Morva Királyság országait is megoldhatatlan feladat elé állította, és súlyos krízishelyzetbe hozta az Udvari Kamarát. Így a végvidékekre rendelt felfogadottak zsoldhátraleka állandóan növekedett. 1591-ben készült egy kimutatás, amely összevetette a kiadásokat és az ezek fedezésére rendelkezésre álló pénzeszközöket. Eszerint az éves költségek – nem számítva a vend és a horvát végvidéket – meghaladták az 1,3 millió rajnai forintot, míg ezzel szemben a bevételi oldalon hozzávetőlegesen 400 000 rajnai forint szerepelt.⁹⁵ Nem meglepő tehát, hogy a császári udvar a 16. század utolsó negyedében a teljes pénzügyi összeomlás szélére került: 1564-ben adóssága 2,9 millió, 1575-ben 7 millió, míg két évvel később már 10,7 millió rajnai forint volt.⁹⁶

A katasztrofális finánciális helyzetben a Német-római Birodalom rendjeinek az 1570-es évektől megmutatózó egyre jelentősebb anyagi hozzájárulása sem sokat változtatott. Az 1582. évi augsburgi birodalmi gyűlésen jóváhagyott negyven *Römermonatny*⁹⁷ török-

⁹³ A 750 000 forintra tett bevételt említi Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. Bp., 1935. [3. kiad.] IV. 134., 137. Megjegyzendő, hogy a mű korábbi kiadásában Szekfű 600 000 forintra becsülte az ország teljes bevételét. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. Bp., 1929. IV. 159.

⁹⁴ A hadikiadásokat vö. Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Bp., 2000. 12–13.; Uő: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: *Végvár és ellátás*. Szerk. Petercsák Imre – Berecz Máttyás. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22) 183–216.

⁹⁵ Peter Rauscher: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593) In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Hrsg. Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher. München, 2003. 79.

⁹⁶ Pálffy Géza: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgmonarchie. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Finanzen und Herrschaft*, 33–34.

⁹⁷ Ez egy repartíciós adó volt, amelyet elszámolási egysége alapján *Römermonatnak* (római hónapnak) vagy *Romzugnak* (római hadjáratnak) nevezték. Alapját az egyes birodalmi kerületek (ebbe csak a nyolc birodalmi kerületet értették bele, mivel az örökös tartományok és Burgundia külön adózott) adóarányának kiszámítása adta az 1521. évi worms birodalmi gyűlés matrikulája, jegyzőkönyve szerint. Ekkor ugyanis a birodalom rendjei – arra az esetre, ha V. Károly Rómába, a koronázására vonulna – hat hónapra 4000 lovas (fejenként 12 forint) és 20 000 gyalogos (fejenként 4 forint) eltartásához szükséges adót, *Romzugot* ajánlottak meg. Ennek a seregnak az egy hónapi zsoldja – *Römermonatja* – 128 000 rajnai forint volt. Azonban amikor a költségeket a birodalmi rendek között szétosztották, egy *Römermonat* valójában csak

ellenes segély utolsó fizetési időpontja 1587 őszén lejárt. Ezt követően a birodalmi fillérmester csak a régi birodalmi segélyekből maradt hátralékösszegeket tudta behajtani: 1589-ben ilyen módon valamennyivel több mint 59 000 rajnai forint gyűlt össze, amelynek körülbelül tíz százaléka még az 1576. évi hozzájárulásból visszamaradt hátralék volt. Természetesen ebből a pénzből katonai hadműveletek finanszírozására gondolni sem lehetett, csupán a hitelek kamatainak fedezésére volt elégséges.

Az udvar pénzügyi helyzetét tekintve nem meglepő, hogy a Titkos Tanácsnak a birodalmi gyűlésre készült szakvéleménye 1594-ben a következőképpen ábrázolta – túlzásoktól sem visszariadva – a magyarországi védelmi rendszer állapotát: a végházak majd mindegyike romos állapotú, hiányzik a megfelelő mennyiségű élelem és hadfelszerelés, a zsoldosok nagy része vagy éhen veszett, vagy megszökött. A szolgálatban maradtak pedig inkább emlékeztetnek ruhátlan, cipő nélküli koldusra, mint katonákra.⁹⁸

Az uralkodó tehát saját országainak és tartományainak, valamint a Német-római Birodalom segélyeiből tudta finanszírozni az Oszmán Birodalom elleni háborúját. Utóbbi rendjei három alkalommal, 1594-ben, 1598-ban és 1603-ban a regensburgi birodalmi gyűléseken összesen 226 *Römermonat* támogatást hagytak jóvá. Ez – ha átlagértékben egy hónapot az udvar által remélt 64 000 rajnai forint értékkel számolunk – megközelítőleg 13,5 millió rajnai forintot tett ki. Ennek az értéknek azonban csak a 88%-a – azaz hozzávetőlegesen 57 000 rajnai forint értékű *Römermonat* – folyt be az 1630-as évekig, mivel a birodalom nyugati felének töröksegélye szinte teljes mértékben kiesett a németalföldi és a francia háborúk miatt. Így a birodalom rendjei által a tizenöt éves háború három birodalmi gyűlésén megszavazott töröksegély valamivel kevesebb mint 12 millió rajnai forintot tett ki.⁹⁹

A birodalmi gyűléseken megszavazott támogatások mellett a birodalmi kerületek is további jelentős összegeket hagytak jóvá az uralkodó számára, amelyek összege a tizenöt éves háború időszakában hozzávetőlegesen 7-8 millió rajnai forint volt.¹⁰⁰ Ebbe a nem csekély pénzügyi segélybe bele kell azonban számítanunk majd azt a közel 600 000 rajnai forintot is,¹⁰¹ amelyet 1592-ben és 1593-ban a birodalmi kerületek rendjei hagytak jóvá gyorssegélyként a császárnak. Az ilyen módon összegyűlt összegből – ahogy az Udvari Kamara rámutatott – csak a végvidékek fizetésére futotta. A fennmaradó 93 000 rajnai forint azonban a nyílt háború sikeres megvívásához nem volt elegendő.

127 074 rénes forintot tett ki. Tehát az eredetileg hadállításra szánt összegből lett a töröksegély elszámolási egysége. Értéke az idők során gyorsan csökkent. A 16. század végére már csak hozzávetőlegesen 60 000 forintot tett ki. Rauscher: *Kaiser*, 55; Maximilian Lanzinner: *Friedenssicherung und politische einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564-1576)*. Göttingen, 1993. 399. A Romzugról bővebben lásd Winfried Schulze: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer auseren Bedrohung*. München, 1978. 337.

⁹⁸ Heischmann: *Die Anfänge*, 96.; Schulze: *Reich und Türkengefahr*, 88.

⁹⁹ Jan Paul Niederkorn: *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593-1606)*. Wien, 1993. 56.; Schulze: *Reich und Türkengefahr*, 342., 362-363.

¹⁰⁰ Schulze: *Reich und Türkengefahr*, 361.; Niederkorn: *Die europäischen Mächte*, 56.; Thomas Winkelbauer: *Österreichische Geschichte 1522-1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht*. Teil I. Wien, 2003. 512-513.

¹⁰¹ Schulze: *Reich und Türkengefahr*, 361. Müller szerint a kilenc kerületből összesen 776 576 rajnai forint és 10 krajcár gyűlt össze. Müller: *Der Anteil*, 157.

Az említett segélyek mértékét csak az oszmán hódítástól közvetlenül fenyegetett osztrák örökös tartományok és a Cseh-Morva Királyság mintegy 40 millió rénes forintot kitevő pénzügyi hozzájárulása múlta felül a tizenöt éves háború időszakában. Ezek rendjei az évről évre az erősségekbe rendelt csapatoknak kifizetett zsoldon felül tehát ilyen mértékben finanszírozták az időszakosan felállított regimentek, a különböző lovas csapatok, a tüzérség és az egyéb hadianyagok költségeit is.¹⁰²

A lassan és hiányosan befolyó birodalmi segély összegéből és a Habsburg Birodalom országainak adóiból a harc kiadásait képtelenség volt fizetni. 1595-ben például az előző évben a rendek által jóváhagyott támogatásból csak kevesebb mint a felével kalkulálható az Udvari Kamara.¹⁰³ Egy Geizkofler birodalmi fillérmester által készített, 1599. évi kivonatból kiderül, hogy az öt évvel korábban megszavazott töröksegélyből a rendek még több mint 1,7 millió forinttal adósok maradtak. A kintlévőségek beérkezéséről már 1598-ban lemondott a birodalmi fillérmester.¹⁰⁴ Az udvar kölcsönök felvételére kényszerült a már megszavazott vagy a jövőbeni birodalmi és tartományi töröksegély terhére, mint ahogyan ezt az 1597/1598. és az 1603. évi birodalmi gyűlés előterjesztéseiben érzékeltesen hangsúlyozták is.¹⁰⁵ A kölcsönök felvételének az intézése az 1589. évi instrukciójában foglaltak szerint a birodalmi fillérmesterre hárult,¹⁰⁶ aki kihasználva jó kapcsolatait a Fugger, valamint más bécsi, prágai és délnémet bankházakkal (Henckel, Castell, Zobek), a háború folytatásához szükséges hitelekhez juttatta a császárt¹⁰⁷ 1594 és 1603 között összesen 12 millió rajnai forint értékben.¹⁰⁸ 1598. évi birodalmi fillérmestere instrukciójának 9. pontja pedig egyenesen utasította őt, hogy amennyiben a csapatok felfogadására szánt segély nem érkezik be időben, akkor kölcsönt vegyen fel.¹⁰⁹ A bankárok mellett az udvar módot keresett és talált egyéb hitelforrásokra is. Karl von Liechtenstein és testvérei

¹⁰² Winkelbauer: *Österreichische Geschichte*, 482.

¹⁰³ Müller: *Zacharias Geizkofler*, 40.

¹⁰⁴ Ingomar Bog: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und der Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzlandschaften im 16. und 17. Jahrhundert*. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas*. Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. 20.

¹⁰⁵ Nézzünk erre két példát: Johann Friedrich von Mörsburg 1598-ban megbízást kapott arra, hogy a birodalmi rendek által jóváhagyott Türkenhilféből, illetve az erre fölvetett hitelből 4000 német gyalogost fogadjon fel. ÖStA KA Best. 575/1598; ÖStA KA HKRA Prag 1598. No. 18.; ÖStA KA Best.621/1599. A Karl von Mansfeld által, 1595-ben felfogadott vallon lovasok és gyalogosok első havi zsoldját Geizkofler a már befolyt birodalmi segélyből, illetve az erre fölvetett hitelből adta át Michael Zeller hadi-fizetőmesternek. Ennek összege 71.069 forintot és 6 krajcárt tett ki. A hitel összegét és a hitelező személyét is ismerjük. Geizkofler ugyanis Lazarus von Heinkeltől felvett 12.000 rénes forintot. ÖStA FHKA GBÖ 1595–1596 Bd. 157. Fol. 325^v–326^v.

¹⁰⁶ Müller: *Zacharias Geizkofler*, 22.; Winkelbauer: *Österreichische Geschichte*, 326–327.

¹⁰⁷ 1600. április 28-án kelt levelében például az uralkodó meghagyta a birodalmi fillérmesternek, hogy a birodalmi segélyből felfogadott csapatok összesen 600.000 rajnai forintra rúgó költségét vagy az említett támogatásból, vagy kölcsönből teremtsse elő. ÖStA KA AFA 1600-4-11.

¹⁰⁸ Winkelbauer: *Österreichische Geschichte*, 326–327.; Müller: *Zacharias Geizkofler*, 40. A kölcsönt adó bankházakról lásd Winkelbauer: *Österreichische Geschichte*, 521–522.

¹⁰⁹ ÖStA HHSTA MEA Reichstagakten Fasc. 95a. Fol. 556^v–557^r.

(Maximilian és Gundaker) például 1598-ban 100 000 tallért (hozzávetőlegesen 120 000 rajnai forintot) kölcsönöztek II. Rudolfnak.¹¹⁰

A pénzügyi gondokkal küszködő Habsburg Birodalom tehát hitelek felvételére kényszerült. Nem is kevésre, hiszen a legújabb kutatások szerint összesen 22 millió rajnai forint érkezett ilyen módon az Udvari Kamarához a tizenöt éves háború időszakában.¹¹¹ A hitelezők között a bécsi zsidó közösség és egy prágai zsidó is feltűnt, bár előbbiek esetében ez némiképpen kötelességnek számított, mint ahogyan ezt látni fogjuk. Közülük is kiemelkedik Mordechai Meisl prágai zsidó bankár, aki 1601-ben bekövetkezett haláláig a háború folytatásához elengedhetetlenül fontos hiteleket nyújtott II. Rudolfnak. Végrendelete szerint közel 85 000 forintot hagyott különböző személyekre, míg ingó vagyona és készpénzének megmaradt része két unokaöccsére szállt volna. A császár azonban egyszerűen lefoglalta a hátrahagyott 516 240 forint értékű vagyont. A Meisl megmaradt vagyonával kapcsolatos ügyek egészen 1612-ig nyomon követhetők.

A tábori ispotály költségeinek és általában a felfogadottak gyógyítására szánt kiadások fedezésére a legnagyobb mértékű pénzügyi támogatást a birodalmi, örökös tartományi és magyar rendek által jóváhagyott alamizsnagyűjtésekből és segélyekből remélte a császári udvar és Illanes is. Az iratokból azonban az is kiderül, hogy a befolyt összegek jelentős része 1597-ben már nem állt rendelkezésre. Lipcse város 1597. február 18-i jegyzékéből látható, hogy az irat készültének időpontja előtt Christoph von Loß birodalmi fillérmester ebből az összegből 4114 forintot bizonylat ellenében már felvett.¹¹² Tehát az 1596. július 26-ig beérkezett pénzeket már fel is használták más célokra. A városvezetés szeptember 3-i levelének tanúsága szerint így összesen 619 forint 1 garas és 2 dénár maradt náluk az alamizsnapénzekből.¹¹³ Loß a császárnak írt, szeptember 18-i levelében szintén ezt az összeget említette, ám azt is megjegyezte, hogy ez a birodalomban forgalomban lévő különböző, részben rossz minőségű pénzermékekben folyt be. Ezért utasítást kért az udvartól, mi legyen a pénz további sorsa.¹¹⁴

Frankfurt város tanácsa 1597. augusztus 27-i keltezéssel a császárhoz írt levelében pedig egyenesen azt állította, hogy a hozzájuk befizetett alamizsnapénzből már semmi sincsen náluk. Ugyanis egy éve ősszel, illetve egy fél évvel ezelőtt is a birodalmi fillérmester szolgálai vagy elvitték magukkal, vagy más kifizetésekre rendelték az összeget.¹¹⁵ Geizkofler szeptember 4-én az Udvari Kamara elnökének írt levelében pontosította a pénz útját. A Frankfurtban összegyűlt összeget egyrészt a császári udvar egyik legnagyobb hitelezőjének, Bartholomäus Castellinek adta át parancs szerint, másrészt más költségek fedezésére fordította. Levelében megjegyezte, hogy a tábori ispotály ügyére várt jövedelmek terhére 2500 forintot előlegezett, amit bizonylat ellenében már át is adott Eisgarnnak.

¹¹⁰ Winkelbauer: *Österreichische Geschichte*, 522.

¹¹¹ Sabine Hödl – Barbara Staudinger: „Ob mans nicht bei den juden [...] leichter und wolfailer bekommen müeige?” Juden in den habsburgischen Landern als kaiserliche Kreditgeber (1520–1620). In: *Finanzen und Herrschaft*, 246.

¹¹² ÖStA FHK A HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 276^{r-v}.

¹¹³ Uo. Fol. 298^r–304^v.

¹¹⁴ Uo. Fol. 289^{r-v}.

¹¹⁵ Uo. Fol. 290^{r-v}.

Emellett azon reményének is hangot adott, hogy az uralkodó ezen keresztényi célra egy hónapnyi kiadást rendel saját költségeiből.¹¹⁶

Az alsó-ausztriai rendek által jóváhagyott alamizsnából befolyt összegről szintén nagyon kevés információ áll rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy 1598-ban 1000 forintot gyűjtöttek össze a templomokban a táborigospotály felállítására. Ám a következő esztendőben már a rendek nem kívántak ilyen módon hozzájárulni a zsoldosok gyógyításához és ápolásához a korábban gyűjtött összeg nem megfelelő felhasználása miatt.¹¹⁷ Az alsó-ausztriai rendi gyűlés a tartományi kasszából 1601 és 1604 között évenként 1000-1000 forintot hagyott jóvá. A tartományi gyűlés ennek a pénznek a megszavazását mindig valamilyen feltételhez kötötte, amire 1604-ben válaszul az uralkodó öccse megjegyezte, hogy bár évről évre megtörtént az 1000 forint jóváhagyása, ám ebből még egy fillért sem fizettek ki.¹¹⁸

Az uralkodó 1597. január 30-án kelt levelében szintén említést tett a magyar rendek által a táborigospotály felállítására megszavazott segélyről.¹¹⁹ A végzés szerint minden egyes kapu után tíz magyar dénárt kellett beszédeni. „Azok, a kiknek kapuik nincsenek, e célra, az alispánok lelkiismeretes kiszabásához képest fognak adózni.”¹²⁰ Az uralkodó január 30-i levele szerint előzetesen számolt annak a lehetőségével, hogy nem sikerül behajtani a teljes összeget.¹²¹ A hadi-fizetőmester február 8-i levelében még arról tájékoztatta Mátyás főherceget, hogy nem futott be hozzá a magyar rendek jóváhagyott adója.¹²² Két héttel később már azt írta az uralkodónak, hogy a Magyar Kamarának a diéta határozata értelmében 941 magyar forintot és 38 ½ dénárt kellene beszédenie. Ebből pedig addig csupán összesen 830 magyar forint és 72 ½ dénár érkezett be, amiről II. Rudolf a Bécsben hátrahagyott Udvari Kamarától kaphat pontosabb felvilágosítást.¹²³ A magyar rendek által kivetett adót azonban teljes mértékben 1599-ig sem sikerült behajtani. Erre utal, hogy az 1599. évi rendi gyűlés 32. cikkelye rendelkezett az alamizsnapénz hátralékáról.¹²⁴

Összegzés helyett

A fentebb leírtakból két fontos megállapítás következik. Manapság egy hadseregben pontos, világosan áttekinthető és célszerűen kialakított alá- és fölrendeltséggel, valamint intézményrendszerrel találkozunk. Ezt a tömeghadseregek megjelenésével egy időben azért hozták létre és azért fejlesztik mindmáig, hogy a hadműveletek sikeres lebonyolí-

¹¹⁶ ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 269^{r-v}.

¹¹⁷ Heischmann: *Die Anfänge*, 217.; Stangler: *Die niederösterreichischen Landtage*, 145–146.

¹¹⁸ Stangler: *Die niederösterreichischen Landtage*, 147–149.

¹¹⁹ ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 308^{r-v}; ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 273^r.

¹²⁰ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar 1000–1895. I–XX.* Szerk. Márkus Dezső et al. Bp., 1896–1901. (= CJH) II. 793–795.

¹²¹ ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 308^{r-v}; ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 273^r.

¹²² ÖStA FHKA HFU Nr. 79. Konv. 2. August 1599. Fol. 273^v.

¹²³ Uo. Fol. 271^r–272^r.

¹²⁴ CJH II. 866–867.

tásához nagy létszámú hadat élelmezni, felfegyverezni, mozgatni, ruházni és egészségügyi ellátásban részesíteni tudjanak. Ennek bizonyos elemei – ha úgy tetszik: csírái – már a 16. században is megvoltak, hiszen a kor vezetői, uralkodói, hadvezérei, udvari haditanácsi és udvari kamarai tanácsosai tisztában voltak a problémákkal, de az adott fejlettségi szint csupán az említett intézkedések megtételére adott lehetőséget.

Másrészt fontos hangsúlyoznom, hogy az általam szinte csak felvillantott témák mindegyike önálló kutatásért kiált. A majdan elvégzett munka eredményeként pontosabb képet alkothatunk a korszakról, és talán arról is, mi állhatott egy-egy katonai döntés hátterében, illetve egy-egy hadjárat sikere vagy kudarca mögött.

A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HADSEREG ELLÁTÁSI RENDSZERE A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN AZ 1751. SZABÁLYZATTÓL 1815-IG

LÁZÁR BALÁZS

THE PROVISION SYSTEM OF THE IMPERIAL-ROYAL ARMY IN THE HUNGARIAN KINGDOM FROM THE 1751 REGULATION TO 1815

The compromise peace between the Hungarian estates and the Habsburg court that closed the Rákóczi revolt in 1711 set the framework for the provisioning of the imperial army which was stationed in Hungary. While the military leadership had to take into consideration the country's interests, the estates had to acquiesce in the permanent presence of a foreign military on Hungarian soil, the provision of which, however, no more constituted an intolerable burden for a country in the process of regeneration after the end of Ottoman occupation. The supply of the army was predominantly made in kind (food and fodder) instead of in cash, in full accordance with the local conditions. Presenting the institutional framework and the regulations, the study shows that both the Hungarian political elite and the Viennese central administration made considerable efforts at regulating the coexistence of army and society, and at limiting the abuses of the military. As the reforms of Joseph II to re-regulate army provision by transforming the duties into a permanent tax proved ephemeral, the regulation of 1751 remained effective until as late as 1848.

Keywords: army provision, quartering, Imperial-Royal Army, Josephinism

A hadseregek életében a tényleges harc a csatamezőn tevékenységüknek talán egy százalékat teszi ki még akkor is, ha éppen háború dúl. A fennmaradó időben is etetni, ruházni, ellátni és elszállásolni kell a katonát, hogy a döntő pillanatban ő és a lova egyaránt megfelelő fizikai állapotban legyen. A kora újkori államok bevételeinek tekintélyes részét a hadseregek fenntartására és azon belül is a haderő élelmiszer-ellátására fordították. A harmincéves háború ellátási katasztrófái, teljes hadseregek széttűlése és gazdag tartományok pusztulása mutatta meg az ellátatlanság következményeit.

A vesztfáliai béke után, immáron állandóan zsoldban tartott hadseregek létszáma dinamikusan növekedett Európa-szerte. A császári-királyi haderő a harmincéves háború vége felé nagyjából 40 000 főt számlált, a felszabadító háborúk idején 60 000–80 000-et, a spanyol örökösödési háború idején 100 000-et, később, a hétéves háború előtt már a békelétszám is 108 000 főre növekedett, végül, II. József török háborúja kezdetén, 1788 ta-

Lázár Balázs, PhD, kutató, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

vaszán közel 300 000 főt mozgósítottak.¹ Az igények érzékeltetésére álljon itt néhány adat. Zachar József szerint a lengyel örökösödési háború idején, 1735-ben a hadra kelt 85 000 fős császári sereg (modern mértékegységre átszámítva) havi 2 385 096 kg lisztet, 4 981 775 kg zabot, 8 927 632 kg szalmát és 9 565 020 kg szénát fogyasztott el.²

Perjés Géza mutatott rá arra, hogy ezt a megnövekedett létszámot lényegében egy igen lassan növekvő populációnak kellett eltartania, ráadásul a mezőgazdasági termelésben sem történt áttérés egészen az ipari forradalomig, mindössze a burgonya okozott egy kisebb forradalmat a 18. század végén.³ A százezres hadseregeket felvonultató államoknak pusztán szervezéssel, előregondolkodással és a hatékonyság növelésével kellett az ellátás problémáját áthidalniuk, például raktárakat kellett létrehozni, hogy a hadjáratok idején ebből utánzállítással a hadsereget élelmezni lehessen. Egy bizonyos szintet azonban a termelési viszonyok miatt nem lehetett átlépni. Franciaország hozzávetőlegesen 450 000 főnyi katonaságot tudott úgy-ahogy fegyverben tartani és felruházni, főleg pedig ellátni. Ezt a számot sem XIV. Lajos, sem száz évvel később a forradalmi kormányzat, de Napóleon sem tudta meghaladni, mégoly kíméletlen mozgósítással sem.

Tanulmányom elsősorban nem a hadra kelt seregek ellátásának kérdéseit szeretné körbejárni, hanem a békeidőben a Magyar Királyságban állomásozó császári seregek eltartásának módszereit vizsgálja – hangsúlyosan a hadsereg szemszögéből.

Központi ellátási hivatalok

A Habsburg Monarchia a 18. század folyamán geopolitikai fekvése révén nem engedhette meg magának a lefegyverzés és a hadseregcsökkentés luxusát. II. József kardcsörtető politikája szintén egy erős hadsereget igényelt. Uralmának legfőbb támaszát, a kortársak, így a költő Ányos Pál is abban látta, hogy „háromszáz ezer zsoldos él kenyeren.”⁴ Ezt az óriási állományt és közel ugyanennyi katonalovat folyamatosan el kellett látni, méghozzá a lehető leggazdaságosabb módon. Ebben a viszonylag olcsó és termékeny Magyar Királyság óriási szerepet játszott.

Mielőtt sorra vesszük azokat az összbirodalmi hatáskörű hivatalokat, amelyek a hadsereg ellátását intézték, meg kell említeni, hogy csábító lehetőség volt – elsősorban hadjáratok idején – az ellátást „privatizálni” és teljesen civil vállalkozók gondjaira bízni. Az 1716. évi török hadjárat idején ezzel meg is próbálkoztak. Ekkor lényegében magánosították a hadseregellátást: a kenyeret, gabonát és lótapot, illetve a pékeket és a szekereket is egy üzletemberekből álló konzorcium biztosította volna. Az eredmény azonban totális kudarc lett, és az állam kénytelen volt közbelépni. Ugyanebben a hadjáratban később a hadsereg 2136 fős ellátási szervezetet volt kénytelen fenntartani 1000 szekérrel,

¹ Michael Hochedlinger: *Austrian Wars of Emergence*. London, 2003. 237., 300.

² Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Bp., 2004. 86.

³ Perjés Géza: *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., 1999. 223.

⁴ A Kalapos király. Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/06200/06222/html/makolt180080009.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. november 18.)

amihez 6000 ökröt kellett vásárolnia.⁵ A hadsereg ellátásáért felelős intézményrendszerre tehát békében és háborúban egyaránt szükség volt.

Az élelmezés és takarmányozás, de lényegében bármely katonai tevékenység hajtóereje a pénz. Ennek előteremtése sokáig az állandó hadsereggel egy időben, 1650-ben létrehozott és az Udvari Haditanácsnak (*Hofkriegsrat*) alárendelt Főhadbiztosság (*General Kriegs Comissariat*) feladata volt. Előzményei a katonai pénzügyek felett ellenőrzést gyakorló mustramesteri hivatalok voltak, melyek kontrollálták többek között a katonák zsoldjának kifizetését. Idővel a Főhadbiztosság tervezte meg a hadjáratok költségvetését, és rövidesen a hadi költségvetést, vagyis a hadsereg anyagi igényeit is ez a szerv számította ki. Ennek figyelembevételével rótták ki a hadiadót az egyes tartományokra. A 17. század végétől a Főhadbiztosság fokozatosan magához vonta a tartományi újonccállítás és a pótlóvázás feladatát is. A hadbiztosi szervezet Mária Terézia 1746. december 28-i utasításával területi főbiztosságokra tagolódott, melyekből a Magyar Királyság és Erdély területén hét volt illetékes: ezek Erdélyben, Bánátban, Szlavóniában, illetve a pozsonyi, budai, kassai, nagyváradai és a beszercebányai hadbiztosi kerületekben működtek.⁶ A pénzügyi feladatok miatt 1681-től a Főhadbiztosságot már nemcsak a Haditanácsnak, hanem az Udvari Kamarának (*Hofkammer*) is alárendelték. A Főhadbiztosság jelentősége fokozatosan növekedett, mígnem Mária Terézia 1746-ban közvetlenül az uralkodónak alárendelt önálló udvari hivattalá emelte. A hadi gazdálkodás kérdésében az új hivatalnak, instrukciója szerint, a Kamarával és a Haditanáccsal szoros együttműködésben kellett tevékenykednie. A Főhadbiztosság önálló hivatalként való működése egyébként sok kívánnivalót hagyott maga után. Az 1757-től az állami irányító csúcsszervbe, a Haugwitz-féle *Directorium in publicis et cameralibus* tartományi szerveibe olvadt be, de a teljes mértékig „demilitarizált” Főhadbiztosság csődöt mondott a hadsereg ellátásának megszervezésében. 1761-ben ezért egy Hadbiztosi és Hadellátási Bizottságot hoztak létre, míg végül 1762 végén ez a szervezet is fokozatosan beolvadt az Udvari Haditanács pénzügyi és gazdasági referatúráiba. Önálló működése végül csak 1767-ben szűnt meg.

A szűkebben vett élelmezés feladatát 1742-ig a Főellátási Hivatal (*Obristproviandamt*) végezte az Udvari Kamara alárendeltségében. Ezután, a középszintű katonai közigazgatás bevezetésével, a főhadparancsnokságok (*General Commando*) keretében létesültek tartományi ellátási hivatalok. 1782-ban II. József ismét centralizálta az élelmezést és takarmányozást, ezért az Udvari Haditanácsnak közvetlenül alárendelt szervként létrehozta a központi Katonai Ellátási Hivatalt, mely a tartományi ellátási hivatalokon, illetve háború esetén a kivonuló seregek ellátási igazgatóságain keresztül gondoskodott a csapatok ellátásáról. A Katonai Ellátási Hivatal már 1791-ben beolvadt az Udvari Haditanácsba, de 1801-ben visszakapta önállóságát, mivel Károly főherceg hadügyminiszter az anyagi eszközök és a különféle raktárkészletek feletti ellenőrzés jogát rá ruházta. A hivatal élén két magas rangú tiszt állt. Az egyik folyamatosan járta a birodalmat és ellenőrizte a tartományi

⁵ Hochedlinger: *Austrian*, 121.

⁶ A kerületi katonai hadbiztosságok könnyen összetéveszthetők az 1723-ban létrehozott polgári tartományi biztosságokkal, mivel területük és székhelyük nagyrészt fedte egymást. Komoróczy György: A katonai közigazgatás szervezete a Debreceni kerületben. *Hadtörténelmi Közlemények* 6 (1959) 2. sz. 132–135.

ellátási hivatalok munkáját, míg a másik a főhivatalt vezette. Az önálló működés azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a hadseregellátás irányítása 1803 januárjától visszakerült az Udvari Haditanács szervezetébe.⁷

Az állandó hadsereg létjogosultságát, valamint anyagi alapját a Magyar Királyságban és kapcsolt részeiben az 1715. évi 8. törvénycikk szentesítette. 1723-ban, a Helytartótanács felállításával párhuzamosan a katonaság és a megyék között szervező, közvetítő funkciójú civil szerv is létrejött a korábban rengeteg sérelmet kiváltó hadseregellátási, elszállásolási és szállítási ügyek rendezésére a kormány szerv keretein belül. Az örökös tartományokban már évtizedek óta működő szervezetek mintájára állították fel a tartományi biztosságot (*Comissariatus Provincialis*) és a hat kerületi biztosságot elsősorban a polgári lakosság védelmére és a katonai túlkapások megakadályozására.⁸

Mi járt a katonának?

A zsoldot, különösen a közemberek és alacsonyabb rangú tisztek zsoldját igencsak szűkmarkúan állapították meg ekkortájt, sőt ezek a nyomott összegek gyakorlatilag évszázadokig változatlanok maradtak. Sokáig nehéz volt megmondani, hogy egy-egy katona vagy tiszt mekkora zsoldot húzott akár pénzben, akár természetben. A járandóság mértéke függött attól, hogy béke volt-e vagy háború, függött a belföldön vagy külföldön teljesített szolgálattól, és még a birodalmon belül sem volt egyforma. A magyarországi és erdélyi szolgálatteljesítés során a tisztek kevesebb járandóságban részesültek, mint a drágább nyugati tartományokban. Az 1748 után bevezetett reformokig számos furcsasága is volt a meglehetősen bonyolult fizetési rendszernek. A zsold összegét a törzstiszteknek úgy állapították meg, hogy az ezredtulajdonos részesült ezredesi illetményben, az ezredes alezredesi, az alezredes őrnagy, míg az őrnagy kapitányi fizetést húzott, mivel egy ezredben csak három törzstiszti hely volt rendszeresítve. Ezt a szabályozást eltörölték 1758-ban, és a korábbi, a téli és nyári időszaktól függő fizetéstől eltérően állandó járandóságokat vezettek be. Maga a havi illetmény a zsoldból, illetve az úgynevezett húspénzből, továbbá a kenyér- és takarmányporciónak⁹ állt. Utóbbiakat 1758-tól pénzben fizették ki a hadnagytól magasabb rangú tiszteknek. A közkatona zsoldja napi 5–6 krajcár (havi 2,5–3 forint) között váltakozott. A napi ételmezei porció (2 bécsi font kenyér, esetleg 1/3 font kétszersült) árát, illetve a különféle ruházati cikkek költségeit viszont levonták fizetéséből. 1767-től megszűntek a levonások, majd az 1769-es szabályzat szerint a természetben járó kenyér mellé az egyszerű gyalogos katona Magyarországon 3,5 krajcárt kapott kézhez, és ebből ő maga vásárolhatta meg a húst, a bort vagy a sört a táborban vagy a helyőrségben a markotányosoktól, esetleg beszállásolása helyén. A többi tartományban a magasabb

⁷ Az intézményrendszerre vonatkozóan lásd Hochedlinger: *Austrian*, 119–121.

⁸ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1) 73.; *Magyarország hadtörténete*. I–IV. Főszerk. Hermann Róbert. Bp., 2015–2018. III. (Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919) 18.

⁹ Orális és equilis porció.

árszínvonal miatt 4–6 krajcár járt.¹⁰ Táborozáskor a főzés kincstári üstökben „pajtásságonként” történt, vagyis három-négy katona alkotta közösség vásárolta meg a húst, és készítette el az ételt.

A porciórendszer a katonai egységek egy adott helységbe történő kvartélyozásának tervezését és annak elszámolását nagyban megkönnyítette, hiszen egy kapitány – akinek 15 orális és *equilis* porció (ételmezés és a ló ellátása) is járhatott – beszállásolása kiváltotta ugyanennyi közkatona elhelyezését. Jellemző, hogy egészen 1722-ig a hadiadót is porcióban, és nem pénzben kalkulálták.

A katonák ellátása hússal, itallal és egyéb élelmiszerekkel, dohánnyal meglehetősen jó üzletnek számított. Hadik András még fiatal kapitányként tapasztalta, hogy a belgrádi vár hentese az 1730-as években kamarai hivatalnoki pozíciót vásárolt magának az ekkor Habsburg kézen lévő Szerbiában, és egy házat is birtokolt Belgrádban.¹¹

A Magyar Királyság az ellátási rendszerben

Egy Szentpéterváron 1823-ban megjelent katonai értekezés szerint, mely 1–5-ig osztályozta az európai tájakat termelékenység és népsűrűség szerint, Magyarország a 2-es kategóriába került: azaz közepesen kulturált vidéknek számított (Nyugat-Európa tartozott az első kategóriába), négyzetkilométerenként 17–25 lakossal. A hadsereg ellátása e szerint a klasszifikáció szerint helyben is történhet, de raktárakat is kellene létesíteni. A Magyar Királyság megelőzte a 3-as lengyel és a 4-es besorolású orosz területeket, voltaképpen ideális területet kínálva a hadseregek ellátására és állomásoztatására, hiszen a csekélyebb népsűrűséget ellensúlyozták a tágas terek a lovak legeltetésére.¹² Már rögtön az állandó hadsereg kezdeténél, az 1650-es évektől számos császári ezredet Magyarországon szállásoltak el¹³ a rendek heves tiltakozása és az országgyűlésen meghozott törvények ellenére.¹⁴ 1655 és 1723 között a béke- vagy hadiállapottól függően 40 000–80 000 katonát és

¹⁰ *Reglement für die sämmentlich Kaiserlich-Königliche Infanterie*. Wien, 1769. 70–80.

¹¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Kézirattár. Hadtudomány 4-r. 7. Hadik András: *Der Feldzug gegen die Türcken von Jahr 1739*. 176–177. p.

¹² Perjés: *Seregszemle*, 228.

¹³ 1652-ben 3419 gyalogos és 1141 lovas állomásozott az országban, de ez a szám minden bizonnyal jelentősen megnőtt az ezt követő években. Lásd Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700*. Bp., 2004. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Milleneumi Könyvtára 4) 105.

¹⁴ Az 1662. évi 1. tc. foglalja össze legjobban a sérelmeket: „a hú karok és rendek [...] alázattal Ő felsége legkegyelmesebb tudomására hozzák, hogy az 1659-ik évi 25-ik t. cikkben említett német katonaságot, az ott kitett időben nemcsak, hogy nem vitték, hanem időközben is [...] más új és számosabb német katonaságot is hoztattak be, és ugyanez a német katonaság és annak vezetői szokatlanul élelmiszereket zsaroltak és úgynevezett ingyen szállásokat róttak ki és az ország törvénye szerint a katona szállásolástól mentes, úgy egyházi, mint nemesi curiákat szállásokkal terheltek s egyéb különféle és súlyos jogsérelmeket követtek el az országlakók azok jobbágyai ellen.” Ezer év törvényei: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=66200002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. november 17.)

30 000–40 000 lovat kellett eltartania az országnak.¹⁵ Az 1751 és 1838 közötti időszakban durva becsléssel átlagosan évi 50 000–60 000 császári-királyi katona állomásozott az országban,¹⁶ többnyire idegenek, mert a gyakorlat szerint a magyar regimentek többségét külföldre vitték.¹⁷

Köztudott, hogy Magyarország hadiadóját sikerült a rendeknek a 18. század folyamán viszonylag alacsony összegre leszorítani, amely 1751-re érte el a 3,2 millió forintot úgy, hogy bizonyos katonai szolgáltatások, így a *forspont* és a várépítésnél teljesítendő robot már beolvadtak az adóba. Ebből az összegből azonban a Magyarországon állomásozó katonaság költségei miatt egy krajcár sem hagyta el az országot. Egyetlen, a békeidőszakban kb. 2000–2200 fős létszámú gyalogezred fenntartása az 1748 utáni időszakban több mint évi 121 000 forintra rúgott.¹⁸ Egy Magyarországon állomásozó vérteszred évi zsoldköltsége az előírások szerint 25 000 forint volt, viszont az alakulat 958 hátsza számára nem kevesebb, mint évi 349 670 adag lóporcióra és a 945 fő számára 344 925 (napi 2 krajcárral számolva, évi 11 500 forint költségű) kenyérporcióra volt szükség.¹⁹ A legdrágább tételt, a lovak ellátásának költségeit azonban meglehetősen nehézkes és esetleges pénzre átszámítani, mivel a nyári hónapokban a fűért és gyakran a szénáért készpénztérítés (vagy adóbeszámítás) általában nem járt, a téli hónapokban azonban a lovaknak napi 8–10 font takarmányra volt szüksége, melyért a szállásadók 1723-tól havi 3 forintot (vagyis napi 6 krajcárt) számolhattak fel.²⁰ Ezt azonban lovasezredenként így is legalább 20 000–25 000 forintra becsülhetjük, a fenntartás teljes költségét pedig legalább 60 000–70 000 forintra tehetjük. Ehhez járulnak hozzá a különféle katonai létesítmények fenntartásának és egyebeknek²¹ a költségei, melyeket a magyarországi hadikasszákból kellett fedezni.

Az alacsony adóval és a féltékenyen őrzött nemesi adómentességgel összefüggően az 1754. évben bevezetett belső vámok miatt az ország a cseh–osztrák iparcikkek felvevőpiacává vált, míg a hazai ipar szerény kezdeteit nagyrészt megfojtották a vámok. Az olcsó magyarországi élelmiszer- és takarmányárak miatt a hadsereg, különösen a lovasság itteni állomásoztatása pedig feleannyiba került, mint a birodalom nyugati tartományaiban. Elsősorban tehát nem politikai, hanem pénzügyi okai voltak annak, hogy békeidőben a

¹⁵ Timon Béla: *Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. A cs. kir. hadsereg elhelyezése és ellátása Magyarországon*. Bp., é. n. [1935.] 23.

¹⁶ Uo. 18.

¹⁷ A cs. kir. hadsereg alakulatai békeidőszakban általában három–négy évenként váltottak helyőrséget. Főszabályként elmondhatjuk, hogy a hadvezetés törekedett arra, hogy a csapatok kiegészítési területüktől jókora távolságban, idegen tartományokban kerüljenek elhelyezésre. Ennek katonai és politikai okai egyaránt voltak. A korabeli hadseregek egyik legnagyobb problémáját, a dezertálást nyilván alaposan megnehezítette, ha a katona szülőföldjétől több száz kilométerre teljesített szolgálatot. Politikai szempontok is léteztek, hiszen a lázongásokat gyakran katonai erővel verték le, melynek során jól jött, ha nem volt érzelmi kapcsolat a karhatalom és a lakosság között.

¹⁸ Zachar: *Habsburg-uralom*, 92.

¹⁹ *Reglement für die sämmentlich Kaiserlich-Königliche Cavallerie*. Wien, 1769. 76.

²⁰ Timon: *Az 1838/39. évi*, 70–71.

²¹ Pl. a Magyarországon állomásozó tábornokok és a katonai hivatalnokok fizetései és az egyre nagyobb számú nyugdíjas tiszt és özvegy járandóságai. Magyar kiegészítésű alakulatok esetén a toborzás költségei is jelentősek voltak.

császári-királyi hadsereg teljes lovasságának legalább kétharmada Magyarországon állomásozott (1. táblázat).²²

1. táblázat. A Magyar Királyságban békeidőszakban állomásozó cs. kir. lovasság
(zárójelben az adott csapatnemhez tartozó összes ezred száma)²³

Béke- -év	Vértés és karabélyos ezred	Dragonynos	Huszár	Könnyű- lovás	Ulánus	Lovasszázad/ svadron	Elvi létszám ²⁴ (ember/ló)
1752	11 (18)	8 (12)	8 (10)	–	–	327 század	24 000
1767	16 (17)	6 (10)	5 (10)	– (2)	–	184 ²⁵ svadron	22 000
1773	12 (17)	4 (8)	1 (10)	– (2)	–	112	15 000
1776	9 (12)	4 (7)	1 (8)	– (5)	–	81	13 700
1780	12 (11)	3 (7)	1 (8)	1 (5)	–	94	16 000
1781	8 (11)	3 (7)	– (8)	1 (6)	–	80	13 600
1782	8 (11)	3 (7)	1 (8)	1 (6)	–	80	13 600
1783	6 (11)	2 (7)	3 (8)	3 (6)	–	90	15 300
1784	8 (11)	3 (7)	2 (8)	3 (6)	–	100	17 000
1786	9 (11)	3 (7)	1 (8)	1 (6)	–	86	14 600
1791	8 (11)	4 (7)	1 (8)	– (6)	– (1)	86	14 600
1802	7 (8)	2 (6)	4 (12)	– (6)	– (3)	104	19 000
1803	8 (8)	1 (6)	4 (12)	– (6)		104	19 000
1806	6 (8)	5 (6)	4 (12)	– (6)		128	24 000
1810	7 (8)	4 (6)	5 (12)	2 (6)	1 (3)	128	24 000
1816	4 (8)	– (6)	4 (12)	1 (7)	1 (4)	72	14 000
1818	5 (8)	2 (6)	5 (12)	2 (7)	2 (4)	108	20 000
1821	5 (8)	2 (6)	4 (12)	– (7)	1 (4)	80	15 000
1824	6 (8)	3 (6)	3 (12)	2 (7)	2 (4)	110	21 000

²² A hadseregen belül a 18. század közepére a lovasság létszáma a teljes erő mindössze 20 százalékát tette ki, azonban hatalmas takarmány- és helyigénye miatt így is jelentős költséget képviselt. 1775 januárjában a hadsereg teljes lóállományának 45 százaléka (27 177-ből 12 227) volt Magyarországon. Nagy-L. István: *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pépa, 2013. 285.,

²³ A táblázat Timon: *Az 1838/39. évi táblázatmelléklete*, Nagy-L.: *A császári-királyi passim és a Mittheilungen des k.u.k. Kriegs-Archivs. Supplement. Geschichte der K. und K. Wehrmacht*. [I–V. Bearb. Alphons Freiherrn von Wrede – Anton Semek. Wien, 1898–1905.] III/1. passim alapján készült.

²⁴ Nagy-L. István szerint az egyes lovassági alakulatok feltöltöttsége gyakran mindössze 50–60 százalékos volt. (Nagy-L.: *A császári-királyi*, 193.) Ez az állapot véleményem szerint inkább az 1802 utáni rövid békeidőszakokat, majd a Szent Szövetség korszakát jellemzi, de a fent jelzett adatok valószínűleg a korábbi periódusokban is nagyobbak voltak a valósnál. Adataim így közelítő becslésnek tekinthetők.

²⁵ 1768-ban a lovasságnál eltörölték a századot (*Compagnie*) mint alapvető szervezeti egységet, és helyébe a svadron (*Escadron*) lépett.

Béke- -év	Vértes és karabélyos ezred	Dragonynos	Huszár	Könnyű- lovás	Ulánus	Lovasszázad/ svadron	Elvi létszám (ember/ló)
1828	5 (8)	3 (6)	6 (12)	2 (7)	– (4)	108	20 500
1832	4 (8)	2 (6)	3 (12)	3 (7)	2 (4)	100	19 000
1835	4 (8)	2 (6)	3 (12)	3 (7)	2 (4)	96	18 000
1838	4 (8)	2 (6)	3 (12)	2 (7)	3 (4)	100	19 000

A 17. század végének és a 18. század elejének katonai erővel történő kíméletlen és törvénytelen adóbehajtása, az ellentételezés nélküli szolgáltatások és önkényeskedések után a század közepére a viszonyok rendeződtek. Az 1720-as években azonban még igencsak előfordult – elsősorban a katonatisztek részéről –, hogy ajándékokat (*discretio*) és jogtalan szolgáltatásokat követeltek a falvak népétől.²⁶ Mivel kaszárnnyak és nagy befogadóképességű erődök ebben az időszakban még csak nagyon kis számban voltak az országban, a hadsereg elszállásolása, elsősorban a lovasságé továbbra is szinte kizárólag a lakosságnál történt.²⁷ Az elszállásolás és ellátás szorosan összefüggött, hiszen a hadsereg nem tudta és nem is akarta a szétszórtan elszállásolt alegységek élelmezését megoldani. Ebből következően élelmiszerről, takarmányról, fűtésről-világításról is a gazdának kellett gondoskodnia.²⁸

Az 1748. augusztus 8-án a hadbiztos kötelességeit megszabó rendelkezés a napi élelmi porciót a Magyar Királyság területén 2 font kenyérben állapította meg, és 4 krajcárban, melyből a katona húst vagy más élelmiszert vásárolhatott. A szállásadó köteles volt sót, és a húshoz való levest vagy főzeléket adni, és mindezt megfőzni. A katonának fekhelyet kellett biztosítania, de fűtése és világítása közös volt a gazdával. A gyűjtőnéven *salgamum*-nak nevezett szolgáltatásokért (ágy, világítás, főzés, főzelék vagy leves) katonánként napi 1–2 krajcárt számoltak el a szállásadónak.²⁹

A magyarországi katonaság eltartásának újraszabályozására és egységesítésére született az 1751. december 28-án kiadott uralkodói utasítás,³⁰ mely rögtön az elején rögzítette, hogy az országban állomásozó csapatok nagyságának és összetételének meghatározása teljes mértékben uralkodói jognak számít. Az utasításban lefektetett eljárásrend szerint, ha az uralkodó döntést hozott bizonyos alakulatok magyarországi elhelyezéséről, akkor utasította a Magyar Királyi Kancelláriát, hogy tájékoztassa szándékáról a helytartót vagy a nádort, akiknek az volt a feladata, hogy a Helytartótanács szakapparátusára és a polgári hadbiztosi szervezetre támaszkodva felosza az egyes ezredek a vármegyék között.

²⁶ Horváth László: Néhány adat Sopron megye hadiadó kötelezettségéről és a katonák téli kvártélyoztatásáról (1648–1750). *Soproni Szemle* 72 (2018) 1. sz. 106.

²⁷ A Bánátban és Erdélyben már az 1720-as években elkezdődött a kaszárnnyáépítés. Hochedlinger: *Austrian*, 315.

²⁸ Az 1751 előtti ellátási és beszállásolási ügyeket kimerítően tárgyalja Schramek László: *Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül*. Bp., 2011.

²⁹ Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. 1708–1792*. Keszthely, 2010. 454. Az 1751. évi szabályozás ilyen részletességgel nem szól a *salgamum*ról.

³⁰ Landes Verpflegs Regulament. Kelt Pozsonyban, 1751-ben. Az utasítás azonban nagymértékben megegyezett a gróf Pálffy János-féle szabályozással, a Károly császár által kiadott 1716. évi és a békeidőben született első, 1730. évi ellátási szabályzattal, illetve a Mária Terézia-féle 1741. és 1745. évi ellátási utasítással.

Az így elkészített elszállásolási terv ezután visszakerült jóváhagyásra az Udvari Hadi-tanácshoz, sőt az uralkodóhoz.³¹

Az elszállásolási és ellátási költségeket a vármegye kéthavonta számolta el a területén állomásozó ezredekkel. Az általuk kiállított nyugták alapján a hadipénztárak³² fizették ki a megyéknek járó összeget vagy – egyszerűbb módon – a hadipénztárak jóváírták az összeget a megyére kirótt hadiadóból. Azok az adófizetők viszont, amelyek adótartozást halmoztak fel, számíthattak arra is, hogy katonaság beszállásolásával a hátralékot a *Militär-assistenzre*, vagyis katonai erőre támaszkodva hajtják be.³³

A szabályzat kimondta: egy parasztportára maximum hat-nyolc-tíz katonát, istálló-jába három lovat lehetett elszállásolni. A tisztek számára önálló lakásokat kellett kiutalni. Az ezredesnek és segédtsitzjének öt szoba, a törzstisztnek négy, a századosnak három, hadnagynak és zászlósnak két-két szoba járt, valamint természetesen istálló a lovaiknak. A fűtésről és világításról a kényeszerű „vendéglátó” gondoskodott, amelyért katonaként (valószínűleg napi) 1 krajcár térítést számolhatott fel. A külön elszállásolt tiszteknek³⁴ viszont meghatározott tűzifa-ellátmányt kellett biztosítani.³⁵

A lótarpra vonatkozólag részletesen intézkedett az utasítás, amennyiben pontosan megszabta a téli és a nyári hónapokban adandó zab, széna és alomszalma mennyiségét, és szabályozta a zöldtakarmánnyal etetést, valamint azt is, hogy szükség esetén széna helyett zabszalma vagy árpszalma is adható.³⁶

A vármegyék és a hadsereg közötti viták egyik legfőbb oka a hadsereg által végrehajtott menetek (*transenna*) során felmerülő ellátási és szállítási költségek megtérítése volt. Minden hadmozdulatról először a Magyar Királyi Kancelláriát kellett értesíteni a Hadi-tanácsnak, amely továbbította ezt a Helytartótanácsnak, hogy értesítse a megyéket és a törvényhatóságokat az országon átvonuló vagy azon belül mozgó katonai kötelekekről, hogy az ellátást és a szállítást megszervezzék. Nyilvánvalóan, bizonyos „útba eső” vármegyékre jóval nagyobb teher hárult, mint az elszigeteltebb fekvésűekre. Az 1750-es években elrendelt hadgyakorlatok miatt azonban a hadseregnek gyakrabban kellett mozognia, mint korábban. A szabályzat ebben a tárgyban is rögzítette az ellátási normát, mely lényegében megegyezett a tartósan beszállásoltak ellátmányával.

³¹ Timon: *Az 1838/39. évi*, 18.

³² A főhadparancsnokságok ellenőrzése alatt működtek a hadipénztárak vagy katonai fizetőhivatalok. Ezeknél fizették be a megyék és városok a hadiadót, itt számolták el a katonaság ellátásával kapcsolatos pénzbeli költségeket. Ezért e hivatalok a katonai hadbiztosi kerületekben, azok székhelyén működtek.

³³ Szijártó: *A diéta*, 458. Az azonban valószínűleg korábbi történetírói tévedés, hogy az 1727-ben létrehozott *Auctions-compagnie*-k (melyekből a gyalogezredek a 4. zászlóaljat alkották) végezték volna az adóbehajtást. Ezek egyszerűen a fenyegető háború miatt felállított pluszszázadokat takarták. Ez a megnevezés kikopott az 1740-es évekre.

³⁴ Továbbá az őrmestereknek és az ezred-, illetve századtörzs (az úgynevezett *prima plana*) tagjainak, pl. lelkész, hadbíró, foglár stb.

³⁵ Ezt az ellátmányt fokozatosan csökkentették. Napi egy öl fát havi 4 forint 30 krajcár értékben számoltak el. Timon: *Az 1838/39. évi*, 34.

³⁶ Berkó István: A Magyarországon elhelyezett csapatok ellátási szabályzata 1751-ben. *Magyar Katonai Szemle* 1 (1931) 7. füzet 197.

A parasztságra nehezedő, sokszor megénekelte és elátkozott két teher, a „porció” és a „forspont” közül az utóbbival, vagyis az előfogatokkal kapcsolatban is hozott némi változást az 1751. évi szabályozás. Mivel az országgyűlés 1729-ben megváltotta évi 200 000 forinttal az ingyenes szállítást, a nyári hónapok alatti zöldszakarmányozást és a robotmunkát, újra leszögezték, hogy a katonaság az eddigi ingyenes szállításáért köteles némi szerény térítést fizetni a szekerek és lovak tulajdonosának. Egy négylovas vagy négyökrös szekér állomástól állomásig tartó (kb. 15 kilométer hosszú) útjáért a katonaság például 48 krajcár összegű térítést fizetett. Szabályozták a váraknál, sáncoknál történő munkavégzést is, melyet ebben az esetben is robotnak neveztek. Ezekért a szolgáltatásokért a továbbiakban napszámot kellett fizetni, és lehetőség szerint kerülni kellett az aratás vagy szüret idején történő robotoltatást.

A katonaság ellátása, szállítása, elszállásolása és egyéb, katonasággal összefüggő terhek leírásra kerültek a vármegyék hadiadójából. Somogy vármegye például valamikor a korszakban a 70 261 forintra rúgó hadiadójából csak 15 560 forintot fizetett be készpénzben.³⁷ A hadsereget természetben ellátó lakosságot sújtó adó volt az úgynevezett *deperdita*, ami az elszámolt hivatalos ár és a termények piaci ára közötti különbözet volt. Ezt a különbözetet a megyei házipénztárból rendezték. Nagy költséget jelenthetett emellett, ha szükséges termény nem állt helyben rendelkezésre, és más régiókból kellett odaszállítani.

Az 1751. évi utasítás igyekezett fellépni a katonaság kihágásai ellen, illetve nagyobb együttműködést előírni a polgári hatóságok és a katonaság között. A csapatokat ezért a vármegyei biztosok kísérték megyéjük határáig. Bizonyos alakulatok vissza-visszatérő „vendégek” lettek egyes vármegyékben, így lassan csökkent az ellenszenv és a feszültség. A katonaság ráadásul megbízható felvevőpiaca volt az egyes térségek mezőgazdasági terményeinek. Az ország jelentős részében valószínűleg nem is lett volna arra lehetőség, hogy pénzben fizessék be a hadiadót. A katonaság önkényeskedése a korábbi korszakokban az egyik kiváltó oka volt a kuruc mozgalmaknak és előkelő helyen szerepeltek a nemzet sérelmei között. Ekkorra már azonban, hála a viszonyok rendeződésének, ezek az incidensek a kocsmai verekedésekkel kerültek egy szintre (2. táblázat).

2. táblázat. A Magyar Királyságban állomásozó gyalogság

Békeév	Század	(Elvi) létszám ³⁸	Tényleges létszám
1774	102	11 220	105 031
1776	79	8 700	
1780	106	16 900	

³⁷ Sziujártó: *A diéta*, 455.

³⁸ Számításomba – bonyolultsága miatt – nem vettem bele a századköteléken kívül szolgálókat (ezredtörzs) tagjait és a tisztikart, hiszen elképzelhető, hogy az egyes ezredek törzse nem Magyarországon állomásozott. Ezt azonban ellensúlyozza, hogy a gyalogságnál sem volt százszázalékos feltöltöttség békeidőben. Adataim becsléseknek tekinthetőek, a bécsi Hadilevéltár anyagaiból hónapról hónapra kimutatható lenne a hadsereg pontos diszlokációja és létszáma. A táblázat Timon: *Az 1838/39. évi táblázatmelléklete*, Nagy-L.: *A császári-királyi passim alapján készült*.

Békeév	Század	(Elvi) létszám	Tényleges létszám
1783	146	23 300	
1786	150	24 000	
1791	176	28 160	169 836
1802	146	23 360	204 197
1806	245	39 200	207 198
1810	228	36 480	189 878
1817	124	23 000	
1821	101	18 700	
1828	108	20 000	
1831	86	16 000	
1838	100	18 600	

Reformtörekvések

A császári lovasság tömeges magyarországi állomásoztatásának megvolt az ára. A falvakban történő szétszórt elhelyezés nemcsak a lakosságnak jelentett kényelmetlenséget, hanem katonai okokból sem volt célszerű, hiszen a csapatok gyors mozgósítása a korabeli mércével mérve is gyakorlatilag lehetetlenné vált. Egyetlen lovasezred összevonása a kívánatos öt-hat nap helyett akár tíz-tizenkét napig is eltarthatott.³⁹ A magasabb előjárók szemétől távol állomásozó katonák fegyelmére, és így a csapatok ütőképességére sem volt jó hatással az elszigeteltség. Áthidalhatatlan ellentmondás feszült a civil érdekek és a katonai szempontok között, hiszen a megyék a terhek, azaz a beszállásolás és ellátás minél egyenletesebb, a hadsereg a gyakorlatozás, a fegyelem és az összpontosítás miatt a minél koncentráltabb elosztásban volt érdekelt.⁴⁰

A legkézenfekvőbb megoldás erre a laktanyaépítés lett volna, melyet Mária Terézia 1766. november 15-én a lovasság számára is elrendelt, ez azonban az óriási költségek miatt csak írott malaszt maradt.⁴¹ A gyalogságnál más volt a helyzet, ez a fegyvernem ugyan szintén nagy számban tartózkodott az országban, de jóval kevéssé volt költség- és helyigényes az elhelyezése. A császári-királyi hadsereg gyalogságának hozzávetőlegesen ötöde állomásozott Magyarországon. Ezeknek a csapatoknak az elhelyezését jórészt meg lehetett oldani az erődökben, a laktanyában és a városi polgárság házaiban, bár utóbbiaknál sem okozott ez kisebb károkat és bosszúságot, mint a lovasságé vidéken.

A leginkább II. József császár és társuralkodó, illetve Moritz Lacy tábornagy (haditanácsi elnök, majd hadügyminiszter) kezdeményezte reformok legfőbb vezérelve ezen a

³⁹ Timon: *Az 1838/39. évi*, 20-21.

⁴⁰ Tangl Balázs: A cs. kir. hadsereg elhelyezésének kérdése Vas vármegyében (1867-1879). *Vasi Szemle* 68 (2014) 424-425.

⁴¹ Timon: *Az 1838/39. évi*, 20.

téren is az egység volt, melynek megfelelően az egész birodalomban a hadsereg laktnyákban való elhelyezése lett volna kívánatos, és az ellátást is teljesen a hadsereg élelmezésügyi szervei intézték volna, így a hadiadó természetbeni megváltására sem lett volna lehetőség.⁴² Ez éppenséggel ellentmondott az 1751. évi szabályzatnak, mely számolva a realitásokkal *expressis verbis* elfogadta, hogy Magyarország terményekben gazdag, ám készpénzben szegény ország, és ezért a hadiadó egy részét természetben róhatja le.⁴³

Az 1760-as és 1770-es évek katonai reformjai során a lovasság magyarországi elhelyezésének problémái is terítékre kerültek. Hadik András tábornagy, az Udvari Haditanács frissen kinevezett elnöke 1775. februári memorandumában⁴⁴ József korrégens felszólítására áttekintette a hadsereg állapotát, és összegezte az eddigi sikereket és kudarcokat. A 28 pontos memorandum 9. pontja, mely a legnagyobb terjedelmű az összes közül, az elhelyezést, azon belül a lovasság magyarországi állomásoztatását és ellátását veszi górcső alá. Hadik szerint a megyék és az ezredek akkortájt zajló tárgyalásai egy átalánydíj megállapítására, vagyis a nyújtott szolgáltatások pénzbeli megváltására eleve kudarcra van ítélve, ezért legalább – József intencióinak megfelelően – az országban koncentrálni kell az eddig szétszórtan állomásozó lovasságot. Az állományt svadrononként, de ha ez nem lehetséges, akkor legalább szakaszonként együtt kell tartani. Az összpontosítottabb elhelyezésre Hadik a Duna és a Tisza vidékét, a folyókkal szomszédos vármegyéket jelölte volna ki, illetve Sopron és Vas vármegyéket, mivel „ezek városokban, tágas mezővárosokban és helyiségekben bővelkednek, ahol a csapatok könnyen szállást találnak”. Katonai okok, a galíciai összeköttetés miatt Zemplén, Sáros és Szepes vármegyékben is kell egy ezredet tartani. Az elszállásolásból így kimaradt volna az ország 17 vármegyéje, elsősorban a periférián található hegyesebb vidékek. Hadik ezt nem látta volna problémásnak, mivel „Minden [vármegye], melyek a beszállásolástól való mentesítésre javasolandó, iparuk, forgalmuk és a kézművességük által több pénzre tesznek szert területükön kívül és belül, mint az alföldi részeken fekvők. Mivel most a természetbeni beszállásolástól, a fa, világítás, szalma szolgáltatásától és fuvarozástól és más kísérő kellemetlenségektől teljesen mentesek lesznek [...] és az állandóan üresen maradó tiszti kvártélyok szabad rendelkezésükre és hasznosításukra maradnak, ezért szerény véleményem szerint teljes mértékig megfelelne a méltányosságnak, hogy ha az ezekhez az előnyökhöz mért arányban hozzájárulnának katonai épületek létesítéséhez, illetve az ellátáshoz, miáltal a költségek általános terhe elviselhetőbb lesz.” Vagyis Hadik arra gondolt, hogy a beszállással sújtott vármegyéket a mentesítettek kivételével különadóval lehetne kompenzálni. Ez az elképzelés, mint bármilyen más adóemelési törekvés, természetesen kudarcra volt ítélve, miképpen a lovasság nagyobb összpontosítása, még 1838-ban is csak egy jámbor óhaj volt a magyar országgyűlési bizottsággal tárgyaló katonatisztek részéről.⁴⁵

⁴² Ez a törekvés már az 1748. évi reformjavaslatokban is felmerült.

⁴³ Timon: *Az 1838/39. évi*, 9.

⁴⁴ Hadik András tábornagy szakvéleménye a hadsereg állapotáról, kelt Bécsben, 1775. február. Másolatban fennmaradt tisztázata: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Wien) Zentralstellen, Notiz Hofkommission. Armee Organisation. 1775. Kt. [doboz] 6.

⁴⁵ Timon: *Az 1838/39. évi*, 22.

Hadik meghatározta a beszállásolásra kijelölt ideális helyeket is: „A [beszállásolási] hely kiválasztásánál nemcsak az ismertett [katonai szempontú] tulajdonságokat kell nézni, hanem a minden szükségessel rendelkező tisztí és egyéb épületekről pontos igazolást [...] kell összeállítani, továbbá szintén feltüntetni, hogy vajon honnan és miként lehet beszerezni a sok környéken hiányzó fát még több fogyasztó⁴⁶ számára? Hogyan rendeljük el a csapatok ellátására a heti piacot, a takarmány odaszállítását, és az ételmezést elintézni vajon [nehéz] feladat-e? Szintén tekintettel kell lenni arra, hogy olyan helységet semmiképpen se válasszunk ki az összevonásra, mely nagy és tartós áradásnak lehet kitéve, miáltal egészségtelen területen fekszik.” Hadik leírása nyomán elképzelhetjük (a beszállásolás minden nehézsége és egyéb problémái mellett) azt a gazdasági pezsgést is, amikor hirtelen tucatnyi új fogyasztó érkezik egy faluba, akik miatt hetipiacot lehet tartani. Immáron egyeduralkodóként, a török háborúra készülve II. József szakítani kívánt az 1751-es rendezéssel. Határozott elképzelése szerint a beszállásolás, előfogatok és ellátás nehézkes rendszerét felváltotta volna a kizárólag pénzben fizetendő adózás, ugyanakkor a hadsereg saját kaszárnyáiban kerülne elhelyezésre, saját hadtápszolgálatára ételmezésre, és az 1776-ban megalapított Katonai Szállító Kar (*Militär Fuhrwesens Korps*) biztosítaná mozdítását. Ezeknek az elképzeléseknek azonban csak a töredékét sikerült megvalósítani. Még Mária Terézia uralkodása idején, 1766-ban született rendelet arra vonatkozóan, hogy a csapatok a polgári beszállásolás helyett laktanyákban kerüljenek elhelyezésre, ezt azonban ekkor még csak igen kevés helyen sikerült megvalósítani. 1786 januárjában a császár megismételte ezt a rendeletet, és parancsot adott egy hatalmas pesti kaszárnya felépítésére. Ez lett a későbbi hírhedt Újépület, de a katonaság birtokba vehetett számos kisebb, korábban a felosztott szerzetesrendek tulajdonát képező kisebb épületet is. Így lett például az óbudai trinitárius kolostor rendházából tűzérési szertár. Ezek az intézkedések természetesen csak lassan válhatták ki a lakossági beszállásolást, de a 19. század derekára a gyalogság nagy részét már kincstári épületekben helyezték el. A vallásalaptól átvett egyházi épületekben elszállásolt katonaságot azonban továbbra is a lakosság látta el tűzifával, gyertyával, kenyérral és takarmánnyal. Az uralkodó – sikertelen – kísérletet tett arra is, hogy mint az örökös tartományokban, úgy Magyarországon is pénzben váltsák meg az előfogatok kötelezettségét.⁴⁷

Kényesebb, messzebbre vezető közgazdasági és politikai kérdés volt az eddig természetben teljesítendő szolgáltatások pénzben való megváltása, ami az örökös tartományokban már az 1749. évi Haugwitz-reformok során bevezetésre került. 1785-ben a koronázatlan király hatályon kívül helyezte az 1751-es szabályozást. József a lovasságot illetően 1786. január 23-i rendeletében szorosabb összpontosítást rendelt el, melynek értelmében a katonaságot osztályonként legfeljebb 8 helységben⁴⁸ volt szabad elhelyezni úgy, hogy egy óra alatt elérjék az összpontosításra (vagy a gyakorlatra) kijelölt terepszakaszt. A „húsba vágó” rendelkezések csak ezután következtek. 1786. április 3-án császári rendelettel előírta a „háló-

⁴⁶ Vagyis a beszállásolt katonák számára.

⁴⁷ Hermann: *Magyarország*, III. 67.

⁴⁸ Mivel egy osztály állománya ekkor 348 fő volt, ez azt jelentette, hogy egy faluban kb. 40-50 lovaszt kellett elszállásolni hátasaikkal együtt.

krajcárnak” (*Schlafkreutzer*) nevezett térítés megszüntetését és egy alap (*Offiziers Quartier Concurrenz fond*) létrehozását az ország költségén tiszti szállások létesítésére.⁴⁹

Az ellátási rendszer legnagyobb problémája az adózók szempontjából a nyomott áron megállapított hivatalos ár és a piaci árak közötti különbség (*deperdita*) volt, melyet a megyéknek a házipénztárból kellett fedezni, vagyis bújtatott adóztatás történt. Ennek fedezésére 1786. május 8-án József szintén egy alapot hozott létre 500 000 forint értékben, melyet egyenes adóként vetett ki a *deperdita* megváltására. Az országban nem is maga az összeg váltott ki felháborodást, hanem a kirovásának alkotmányellenes módja, tudniillik a rendek állásfoglalása szerint az országgyűlés nélküli adóemelés törvénytelen volt. A Helytartótanács a tiltakozó vármegyéknek hosszú listában foglalta össze, hogy a lakosság eddig az írott és íratlan szokások szerint mely szolgáltatásokkal tartozott a katonaságnak, melyeket ezzel az új adóval maradéktalanul kiváltanának. Ettől azonban nem lett népszerűbb az új adó, melyet minden tiltakozás ellenére a császár haladéktalanul bevezetett. A teljes mértékben pénzben fizetendő hadiadó ideája, mely kétségtelenül egyszerűsítette a kormányzat dolgát, összevonva a nehezen átszámítható szolgáltatásokat, a fejlettebb dunántúli vármegyéknek kedvezőbb is lett volna.⁵⁰ A császár halála előtt egy hónappal, reformjainak zömével együtt visszavonta ezeket a rendeleteit, melyeket 1790 májusában hivatalosan is megszüntettek, és ismét a Mária Terézia-féle, 1751-es rendelet lépett életbe, mely kisebb-nagyobb változtatásokkal végül gyakorlatilag 1848-ig érvényben maradt.

A katonai raktárak rendszere és a hadellátás szervezete

A főhadparancsnokságoktól ismét függetlenné vált tartományi hadellátási szervezetek (*Verpflegs-Amt*) számára 1782-ben született szabályzat,⁵¹ magyarországi vonatkozásokban, a korábbi passzív szerepet játszó hivataloknak nagyobb aktivitást, a szükséges agrártermékek piacának folyamatos figyelését, és ennél fogva előnyös üzletek kötését írta elő.

A magyarországi Ellátási Hivatal Pozsonyban működött, egy törzstiszt és egy ellátási hivatalnok együttes vezetésével, akik a császár elképzelése szerint egymást ellenőrizték.⁵² Elsődleges feladatuk a katonai raktárak felügyelete és feltöltése volt. Az Ellátási Hivatalnak saját pénztára nem volt, így a hadikasszákból vételeztek pénzt céljaikra. József elrendelte, hogy a birodalomban 600 000 mázsa liszt legyen felhalmozva,⁵³ ebből mintegy 190 000 magyarországi raktárakban. Vagyis nemcsak a csapatokat kellett ellátni, hanem készleteket is fel kellett halmozni. A szabályzat szerint ilyen raktárakat elsősorban a fő

⁴⁹ Timon: *Az 1838/39. évi*, 22.

⁵⁰ Hermann: *Magyarország*, III. 66–67.

⁵¹ *Instruction für die Militär-Verpflegs-Aemter und Feld-Directionen*. Wien, 1782.

⁵² Uo. 3.

⁵³ Ezek a készletek korábban, az 1770-es években dülő csehországi éhínség alatt a polgári lakosság számára is segítséget jelentettek.

szállítási útvonalat jelentő Duna mentén kellett Pozsonytól Budáig létesíteni, a meglévőket pedig fenntartani és feltölteni.⁵⁴

A hivatalnokoknak feljegyzéseket, vizitációs jelentéseket kellett készíteni egyes tartományok gazdasági helyzetéről. Folyamatosan figyelniük kellett a terményárak alakulását, rugalmasan intézkedniük, hogy az egységek ellátásánál az odaszállítás vagy a helyben vásárlás éri-e meg jobban. Nyomatékosan előírták, hogy a kincstár számára mindig a lehető legkedvezőbb szerződéseket kell megkötöni.⁵⁵

Háború esetén a tartományi ellátási hivatalok személyzete a tábori hadsereggel együtt vonult el a hadszíntérre, ám előbb pékeket és segéderőt kellett toborozniuk. A hivatalok ekkor tábori ellátási igazgatóságokká alakultak. A hadjárat során főbb feladataikat a raktárak és sütődék létesítése, a terményszállítás és az élelmiszer-lefoglalás, -beszerzés és takarmányozás jelentették.⁵⁶

A szabályzat a beszerzés három fajtáját különböztette meg: az egyes tartományokra kiszabott terménymennyiség beszolgáltatását, a hadsereg saját beszerzését és a beszállítók, kontraktorok általi ellátást. Esetleg kiegészítésként az ellenséges területen történő rekvirálás is felmerülhetett. Hogy ne tegyék tönkre a szállítókapacitást, arról rendelkeztek, hogy a raktárakból maximum 10-12 mérföld távolságra szállítsanak. Ne csak a hadszíntérhez közeli tartományokat terheljék. A tartományok létesítsenek raktárakat saját költségükön is. Az ellátási tisztviselők kamatoztassák a beszállítókat illetően a békében szerzett kapcsolataikat. A vállalkozókkal kötött közvetlen, nem hosszú távú szerződéseket a hadjárat idejére kerülni kell – mondta ki végezetül a szabályzat.⁵⁷

Tanulságos a szabályzat betűit összevetni a megtörtént eseményekkel. József császár 1788 kora tavaszán a török ellen felvonuló 250 000 fős sereg ellátására Magyarországon először állami felvásárlással, majd annak kudarca után hatósági ár bevezetésével (melynek felét kincstárjegyben törlesztette az állam), azután a rejtegetett gabona utáni, karhatalommal történő hajtóvadászattal kísérletezett. Végül vállalkozókat bízott meg azzal, hogy akár külföldről is szerezzenek gabonát, de az így szerzett termény ára és a hatósági ár különbözetét adóként a vármegyékre vetette ki.⁵⁸

Megjegyzendő még, hogy háborús években, mikor a katonaság nagyrészt elvonult a távoli hadszínterekre, a hadiadót változatlan összegben, de pénzben fizette az ország, hiszen nem kellett eltartania beszállított ezredeket. A hadsereg közvetlen eltartásának és elszállásolásának problémája így – pár éves periódusok kivételével – zárójelbe került a hosszú, 1792 és 1815 közötti háborús időszakban. Az 1797-től kezdve négy ízben összehívott általános inszurrekció ellátása azonban szintén meglehetősen súlyos, ha nem is tartós terhet jelentett az országnak.

⁵⁴ *Instruction*, 7–8.

⁵⁵ Uo. 16–17.

⁵⁶ Uo. 30–34.

⁵⁷ Uo. 46–47.

⁵⁸ Marczali Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* 49 (1915) 7–8.

Összegzés és kitekintés

A Magyarországon állomásozó császári-királyi csapatok ellátásának rendszere nagy vonalakban az 1740-es évekre kialakult. Ezt a szisztémát az 1751-es szabályzat öntötte vég-ső formába. Mindez jelentősen hozzájárult annak a *modus vivendinek* a kialakulásához, amely normalizálta a hadsereg és magyar társadalom viszonyát, kényszerű együttélését. Ez a szabályozás, hasonlóan az 1711 után kialakult politikai rendszerhez, rendkívül szívósnak bizonyult. A magyar országgyűlés és a hazai politika az 1751-es szabályzatot törvényi erőre sohasem emelte, hanem csak tudomásul vette. Az ország lassú fejlődését mutatja, hogy a Magyarországon állomásozó császári-királyi hadsereg (főleg a lovasság) abszolút számokban és arányaiban is a 18. század végétől folyamatosan csökkent, mivel az árak már korántsem voltak olyan alacsonyok, mint Mária Terézia idején. A főleg natu-ráliákban történő ellátási rendszer viszont egyre elavultabbá és kényelmetlenebbé vált. Az 1838/39. évi országgyűlés által kiküldött országos bizottság hosszasan értekezve, ezer-nyi árkus papírt teleírva vette számba a rendszer kialakulását, hibáit és eredményeit. Bár ek-korra már a rendek is úgy látták, hogy szerencsésebb volna, hogyha a természetbeni el-látást kiküszöbölendő „az élelmeztetést és a szállásoltatást” teljes mértékben a kincstár finanszírozná, az igazi érdek végül ezen a területen is hiányzott a radikális reformhoz. Az 1840. évi 3. törvénycikk ismét egy bizottság felállításával vesztegette az időt. Bécsben viszont egyre nyilvánvalóbbá tették azt, hogy a rendszert addig nem kívánják megváltoz-tatni, amíg az országból beszedett hadiadó összege nem emelkedik radikálisan.⁵⁹ Ez a kérdés azonban már a közteherviselés ingoványos terepére vezetett volna, melynek be-vezetéséhez végül nyolc esztendővel később békés forradalomra és polgári átalakulásra volt szükség.

⁵⁹ Timon: *Az 1838/39 évi*, 103.

EGY HAGYOMÁNYOS ÜZLET

A győri vár katonaságának ellátása a 18. század első felében

OROSS ANDRÁS

A TRADITIONAL BUSINESS
Provisioning the Military in the Fortress of Győr
in the First Half of the Eighteenth Century

Parallely with and following the Habsburg–Ottoman wars that resulted in the expulsion of the Turks from Hungary (1683–1699, 1716–1718), the military structures of the Hungarian Kingdom were reorganised. Some elements of the military, economic and social establishment which had been crystallized over the 150 years of Ottoman rule were deconstructed, and the foundations of a new system were laid. The present case-study examines the individual steps of this transformation in the context of the provisioning the garrison of Győr fortress. Supplying the military with food and pay still remained a lucrative business for some of the economic actors in the early eighteenth century.

Keywords: army provision and finance, system of Hungarian border forts, fortress of Győr, urban history

Szerencsére nem csak történész körökben számít közhelynek Győr város, illetve a győri vár jelentős szerepe Bécs és Alsó-Ausztria védelmében az oszmán terjeszkedés ellenében. Győr az 1520-as évektől kisebb mértékben, majd az 1560-as évektől egyre intenzívebben folyó erődítési munkálatok eredményeként, és végül az 1660-as években kiépített további védőműveknek köszönhetően a Magyar Királyság egyik legjobban kialakított vára lett a 17. század végére. A vár és a város története több vonatkozásban ismert, elsősorban Gecsényi Lajos munkásságának köszönhetően.¹ A 16–18. században az erődvárosban álló-

Oross András, levéltári delegátus, Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség.

¹ Különösen Gecsényi Lajos: *Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények* 31 (1984) 664–686.; Uő: *Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. Arrabona* 22–23 (1986) 99–127. [Másodközlése In: uő: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből.* Győr, 2008. 133–164.]; Uő: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez (az erődváros megjelenése).* In: *Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából.* Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Bp., 1991. 145–158. [Másodközlése in: uő: *Gazdaság, társadalom, igazgatás,* 213–227.]; Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története.* Győr, 1938. (Győregyházmegye multjából 3); Villányi Szaniszló: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században.* Győr, 1882.

mászó állandó helyőrségre vonatkozóan összefoglaló még nem készült, ám több rész tanulmányból egy több tekintetben árnyalt kép rajzolható meg.²

Az 1664. évi vasvári béke és az 1711. évi szatmári megegyezés közötti időszakot hagyományosan a magyar rendiség háttérbe szorításaként, a bécsi székhellyel működő Habsburg Monarchia összbirodalmi érdekeinek előtérbe kerüléseként értékelte ez ideig a magyar történettudomány. Ugyanakkor az 1680–1690-es években történt meg a törökök kiűzése a Magyar Királyságból, ami tucatnyi olyan problémát vetett fel, amelyek megoldása vagy éppen meg nem oldása hosszú távon kihatott az ország sorsának alakulására. Szembeötlő változások zajlottak Magyarország határvédelmében, a háborús gazdaság és a militarizált társadalom mechanizmusaiban, de a közigazgatás szintjén is új szelek fújtak. A változások velejárója volt, hogy a hadügyi berendezkedés, a gazdaság, a társadalom bizonyos korábban megszokott elemei eltűntek, felszámolták őket és helyükbe az új korszakhoz alkalmazkodva már újfajta mechanizmusok léptek. Nem volt ez másként a hadügyigazgatásban és a várvédelmi rendszerben sem. A magyarországi hadügy és határvédelem 1683-ig tartó dualista igazgatása a közvetlen török veszély elmúltával – ha nem is teljességgel, de alapjaiban – szükségszerűen megszűnt, miközben megindultak azok a hadügyi, társadalmi és gazdasági változások, amelyek a hódoltság ideje alatt megszilárdult rendszer felszámolásához, illetve átszervezéséhez vezettek. Bár a hadügyi koncepcióváltás legfőbb elemei az 1680–1690-es évek tekintetében nagy vonalakban már ismertek, a részletek, a különféle tervezetek megvalósítása, illetve a folyamat több szempontú elemzése váratott magára. A feleslegessé vált katonai objektumok, a végvári szervezet és a vitézlő rend felszámolása, és ezzel párhuzamosan a hadügy átszervezésének természetes igénye alapvetően az oszmánok kiűzésével előállt funkcióvesztésből adódott. Mindezek mellett a 17. század folyamán igen erősen militarizálódott magyarországi társadalom demilitarizálása, valamint a végvárak ellátására létrehozott és működtetett hadi finanszírozási rendszernek a formálódó állandó hadsereg igényei szerinti átalakítása jelentették a legfontosabb megoldandó feladatokat.³

Jelen írásban bemutatott folyamatokat tehát az egykori oszmánellenes végvidéki rendszer felszámolásának és átalakításának összefüggésében értelmezem. A 16–17. században létező frontvonalon nemcsak várak sora állt ellen az oszmán haderő kisebb-nagyobb betöréseinek, hanem ennek a rendszernek egyfajta kiszolgálójaként a Magyar Királyság, sőt részben az egész Habsburg Monarchia hivatalszervezete és gazdasága is. Mivel a 18. század első évtizedei az új hadügyi rendszer kialakításának időszaka volt, ezért szükségessé vált az addig fennálló és a hadsereget kiszolgáló hivatalok feladatkörének újragondolása is.

² Pl. Veress D. Csaba: *A győri vár*. Bp., 1993.; Pálffy Géza: *A Császárváros védelmében. A Győri Főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999.; Oross András: *A győri vár és helyőrsége a 17–18. század fordulóján*. *Arrabona* 53–56 (2015–2018) 145–168.

³ Ezt a folyamatot tártam fel könyv alakban is megjelent doktori disszertációmban: Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Bp., 2013. (Fons könyvek 4.) A 17. századi hadügyi változásokra összefoglalóan lásd Czigány István: *Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadrendjébe, 1600–1700*. Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.)

A katonaságot ellátó rendszereket működtető emberek és hálózatok is szükségyszerűen átalakultak. Ennek egyik oka volt, hogy megnőtt a Magyar Királyság területe, és a visszafoglalt területen új várak, illetve helyőrségek ellátásáról kellett gondoskodni – magyarul, új piacok nyíltak meg az arra vállalkozó érdekeltek előtt. A hadseregellátás és -finanszírozás üzletébe beszálló új szereplők közül csak egy példát emelek ki: Johann Georg Harruckern éllemezési igazgatót, aki óriási gazdagságra tett szert élelmiszer-szállításaival, illetve adományként elnyerte szinte egész Békés megyét.

A katonaság ellátásában hagyományosan részt vevő üzleti körök azonban igyekeztek addig meglévő érdekeltségeiket továbbra is fenntartani. Ez bizonyos várak és helyőrségek esetében komoly akadályba ütközött, nevezetesen abba, hogy maga a vár megszűnt mint katonai objektum, és ott már nem állomásozott helyőrség. A tudatos várrombolások mellett ezt a folyamatot erősítette a helyőrségek kivonása a kisebb erődített helyekről.

A győri vár helyőrsége a 18. század elején

A vár és a győri végvidék élén hagyományosan a végvidéki főkapitánynak hívott személy állt. Luigi Gonzaga 1658. évi hivatali utasításában ennek német nyelvű megfelelője így hangzott: *Obrister zu Raab*.⁴ Gonzaga latin nyelvű kinevező irata pedig megadja a másik használatos elnevezést: *supremus capitaneus Jaurinensis*.⁵ Egyébként mind az utasítást, mind a kinevezési okiratot a rájuk vezetett feljegyzés szerint Raimondo Montecucoli (1660–1681) és Hermann von Baden (1681–1691) is ugyanezen szöveggel kapta meg. A Ludwig von Badennek (1691–1707) adott kinevezés ugyancsak az *Obrister* kifejezést használja a győri végvidéki főkapitányi poszt betöltése kapcsán. Feltűnő ugyanakkor, hogy mind a „Türkenlouis”,⁶ mind utódja Sigbert Heister (1707–1718) rendszeresen Gubernatorként, azaz kormányzóként jelenik meg a forrásokban. Ugyancsak ezzel a titulussal büszkélkedhet Gundaker Althan (1718–1747), aki egyben a vizsgált korszak egyik meghatározó személye.⁷

A 17. század közepén a német katonák keretlétszámát 760 főben állapították meg (730 katona és nem csekély, jelesül 30 fős tüzérségi személyzet), továbbá 300 magyar lovas (huszár) és 275 magyar gyalogos (hajdú) is állomásozhatott a várban.⁸ A győri vár magyar helyőrségének megreformálására, új szervezeti keretek kialakítására a 18. század elején történtek az első kísérletek. Mind Zichy István, mind vicegenerális-utódja, Forgách Simon jelentős erőket mozgósított a végvidék „újjászervezésére”. Forgách hajtotta végre a

⁴ Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA) Kriegsarchiv (= KA) Alte Feldakten. 1658-1-21.

⁵ ÖStA KA Hofkriegsrat (= HKR) Sonderreihen. Bestellungen. Nr. 1613. (1658.)

⁶ Frissen megjelent magyar nyelvű életrajza: Bagi Zoltán Péter: *Türkenlouis Bádeni Lajos (1655-1707)*. Pécs, 2019. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok.)

⁷ 1719-ben készített hivatali utasítása ugyan még mindig *Obrister* zu Raab névvel illeti, ám az instrukció címében a *Gubernator* szó szerepel.

⁸ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA) Hoffinanz Ungarn (= HFU) 1658.06.10. Kt. 467. Fol. 16–23., uo. 1663.02.15. Kt. 492. Fol. 137. A 17. század végi adatokat a szakirodalomban is megtaláljuk, lásd Czigány: *Reform vagy kudarc*, 126. és 143.

(magyar) végvidéki haderő egy részének regularizálását. Lovaszedével, amelyben győri magyar huszárok is szolgáltak, 1702 körül a rajnai fronton harcolt a franciák ellen.⁹

Az új berendezkedés tartalommal való megtöltését a Rákóczi Ferenc által vezetett kuruc mozgalom idején félretették. Az Udvari Haditanács 1711–1712 folyamán azonban ismét elővette ezt a kérdést, és megkezdte nemcsak Győr, hanem az egész ország vonatkozásában az új katonai berendezkedés megvalósítását. Ennek értelmében az egyes várakban lévő magyar helyőrségeket immár következetesen *National Miliz* névvel illették. Győr esetében a katonaság létszámát 220 lovasban és 168 gyalogosban állapították meg, azaz összesen mintegy 200 fővel csökkentették az addigi magyar keretlétszámot.¹⁰ A győri helyőrség kapcsán azonban ezek az idézett adatok csak a keretlétszámot adják meg. Mivel korabeli mustrajegyzékek, katonai táblázatok elvértve maradtak fenn, ezért csak elszórt adatokból következtethetünk a korabeli valós létszámviszonyokra. 1725-ben Althan kormányzó jelentette Bécsbe, hogy 112 ember hiányzik a német helyőrségből, és engedélyt kért a létszám feltöltésére.¹¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy a keretlétszám és a tényleges adatok között lehetséges egy 10–20%-os eltérés, akkor is kijelenthetjük, hogy a 18. század első évtizedeiben a győri várban összesen kb. 1000 főnyi német és magyar katonaság állomásozott.

Fizetési rendszerek, ellátás és a struktúra működtetői

A főkapitányok és a helyőrség fizetési rendszerének megváltoztatása is mutatja, hogy az elmúlt évszázadokban megszilárdult mechanizmusok hogyan épültek le az egykori magyarországi végvidéken. Ismert tény a szakirodalomból, hogy a győri végvidék magyar helyőrségének fizetését Alsó-Ausztria tartomány rendjei vállalták magukra. A 17. század végére úgy módosult a gyakorlat, hogy a magyarok mellett immár a győri német helyőrség is kapott a tartománytól évente kéthavi fizetséget, egyet pénzben, egyet posztóban. A fennmaradó tízhavi zsold fedezetét ugyanakkor továbbra is az Udvari Kamara teremtette elő, rendszerint valamelyik tartomány adóbevételeire terhelve azt. A 18. század elejére ez a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen a törökök kiűzésével párhuzamosan megkezdődött a mintegy 150 éven keresztül létezett végvidék felszámolása, amely maga után vonta a finanszírozás módosulását is. Az Alsó-Ausztria által a Győri Főkapitányság összes magyar helyőrsége részére biztosított fizetés gyakorlata egészen 1695-ig fennmaradt. Ebben az évben döntött úgy a tartomány vezetése, hogy beszünteti a végvidék korábban igen jelentős finanszírozását, és a magyar katonák közül a továbbiakban csak a győri, tatai és palotai magyar hajdúk és huszárok jövedelmét állja.¹² 1696-ban ennek megfelelően Alsó-Ausztria ezen helyőrségek katonái számára folyósította a szokásos végvidéki

⁹ Czigány István: Forgách Simon a király katonája. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Szerk. Hausner Gábor. Bp., 2005. 126–128.

¹⁰ ÖStA KA HKR Akten 1712. Exp. Febr. Nr. 191.

¹¹ ÖStA KA HKR Protokoll Expedit (= Prot. Exp.) 1725. Mai 244. Bd. 573. Fol. 820.

¹² ÖStA KA HKR Protokoll Registratur (= Prot. Reg.) 1696. Jan. Nr. 13. Bd. 398. Fol. 7^r.

fizetést.¹³ E döntést a Győri Főkapitányság vezető magyar tisztjei sikeres érdekvéne-
sítésének tekinthetjük. Ne feledjük: Palota várának főkapitánya és uradalmának földesura
Zichy István győri magyar főkapitány-helyettes volt, míg Tata várának főkapitánya Csáky
László, aki Zichyt követte a győri magyar főkapitány-helyettesi pozícióban.

A Rákóczi-szabadságharc után már ezekben a várakban sem maradt olyan magyar
katonaság, melynek finanszírozását az alsó-ausztriai rendek biztosították volna: ilyen
egyedül jelen vizsgálatunk tárgya, a győri vár volt.¹⁴ A győri magyar helyőrség fizetésével
a Rákóczi Ferenc által vezetett kuruc mozgalom idején hagytak fel a tartomány rendjei,
ugyanakkor a győri németek két hónapnyi járandóságát (amit a német források egy-
öntetűen *Lehennek* neveznek) továbbra is fizették. Az 1706–1709. évekre megkötött szer-
ződésben is előkerült, hogy a bécsi városi őrség posztóval történő kifizetése mellett már
csak a győri németeknek járó posztót finanszírozták a rendek. Ezt a gyakorlatot egészen
az 1720-as évekig fenntartották, ebből az évtizedből még több adat van a Győrbe történő
pénz- és posztószállításra. Az alsó-ausztriai rendek posztószállításairól doktori disszertá-
ciót író Peter Trawnicek idézi, hogy 1721-ben Simon Prenner zsidó kereskedővel kötöttek
szerződést újabb négy évre a rendek a zsold kiutalására.¹⁵ Az Udvari Haditanács lajstrom-
könyveiben még 1727-ben is fellelhető arra vonatkozó adat, hogy az Osztrák Kancellária
útján kéri az alsó-ausztriai rendeket a győri németeknek járó posztó kiutalására, de a
későbbi évekből már nem találtam erre utaló bejegyzést.¹⁶

A posztóban történő fizetésből ténylegesen sok hasznot lehetett húzni, a közvetítői
üzleti lánc gyakorlatilag minden szereplőjének. A posztóval kapcsolatos nyereség elszá-
molása gyakorlatilag egyidős a végvidéki fizetéssel. Sőt, amikor az Udvari Kamara az
1672. évi végvidéki fizetés kapcsán kikérte az Alsó-Ausztriai Számvevőség véleményét,
ők az őrizetükben lévő régi hadi fizetőmesteri számadásokra hivatkozva a következőket
jelentették: Wolfgang Pichler magyarországi hadi fizetőmester 1532-ben és 1533-ban a
pénzváltással, míg 1538-ban és 1539-ben Blasius Piller hadi fizetőmester a posztó bevál-
tásával ért el nyereséget a végvidéki fizetés során. Ha hihetünk a jelentés mellékleteként
fennmaradt egyik kimutatásnak, akkor az Udvari Hadi Fizetőhivatal 1624 és 1670 között
a pénz- és posztóbeváltásból 2 056 407 forint nyereséget könyvelt el. (356 279 forintot a
pénz átváltásából, 1 700 128 forintot a posztó beváltásából.)¹⁷ Az Udvari Kamara tanács-
sai számára az 1670-es évek elején összeállított kézikönyv is kifejezetten számol ezzel a
haszonnal. A nagy tételben megrendelt posztót ugyanis alacsonyabb értéken számolták
el a kimutatásokban, mint amilyen értéken aztán kis tételben az egyes tisztek és katonák
átvehették.¹⁸ Az alsó-ausztriai rendek azonban maguk is spóroltak a posztókifizetéssel.

¹³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1696. Apr. Nr. 185. Bd. 398. Fol. 184^r; Peter Trawnicek: *Tuchsold und Landschaftsjuden. Beiträge zur Geschichte der Soldzahlung in Tuch durch die niederösterreichischen Stände und ihrer Finanzierung durch Wiener Juden im 17. Jahrhundert.* Wien, 2000. [Diplomarbeit] 210–211.

¹⁴ Oross: A győri vár, 158.

¹⁵ Trawnicek: *Tuchsold und Landschaftsjuden*, 49–51., 217.

¹⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1727. Aug. Nr. 137. Bd. 594. Fol. 922.

¹⁷ ÖStA FHKA HFU 1670.11.12. Kt. 528. Fol. 97–98., 103–106.

¹⁸ Hansdieter Körbl: *Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I.* Wien, 2009. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 54) 390. Az ebből húzható hasznot

Ők – egy 1663-ban kelt szakvélemény szerint – zsidó kereskedőkkel kötöttek szerződést a győri németeknek járó posztó leszállítására. A zsidók újabb ajánlata azonban mintegy 12 000 forinttal alágért a korábban a végvidéki kimutatásokban szereplő összegnek, ráadásul – ellentétben a keresztény szállítókkal – ők csak az üzlet lebonyolítása után kérték a teljes összeget, kamatok nélkül.¹⁹ Az üzlet a kereskedők számára abban rejlett, hogy egyrészt a posztó Magyarországra szállításához vámmentes szállítólevelet kaptak az Udvari Kamarától. A harmincadokon és egyéb vámhelyeken így ellenőrzés nélkül vihették át az árut, amellyel együtt más árucsoportok is átkerülhettek Magyarországra. Így tudhatjuk, hogy kisebb utazó boltocská is megjelent egy-egy végvidéki fizetéskor Győrben, ahol a kereskedők így hivatalos vásári időszakon kívül is eladhatták a magukkal hozott ékszereket, fegyvereket és egyéb kisebb holmikat.²⁰ Másrészt – mivel erre a katonák gyakran panaszkodtak –, a kiosztott posztó minősége is hagyhatott kívánnivalót maga után, azaz silányabb minőséget szállítottak a megállapodásban szereplőnél.

A győri német és győri magyar katonák 1709. és 1710. évi, az Udvari Kamara által biztosított fizetését egyébként a Csehországból származó bevételekre terhelték rá,²¹ ugyanakkor a Habsburg Monarchia pénzügyeinek és adórendszerének 17. század végi jelentős átszervezése egyre inkább azt eredményezte, hogy a zsold egy részét a rendek segélyei helyett már a magyarországi vármegyék hadiadója fedezte. A győri német helyőrség fizetését pedig az 1730-as években már a Dunán inneni megyék hadiadóját adminisztráló pozsonyi hadi pénztár bevételeiből utalták ki.²²

Mivel az élelmiszert hónapról hónapra megkapták a katonák, ezért felmerül a kérdés, hogy a mutatkozó pénzhányban hogyan sikerült a győri éléstár feltöltése gabonával és honnan teremtették elő ennek fedezetét. Ebben a folyamatban, azaz a katonaság ellátásának és így fizetésének biztosításában kiemelt szerepet játszottak a mindenkori győri élelmezési igazgatók, amely hivatalt az 1660–1690-es években a Haas család tagjai töltötték be.

A korabeli hivatali rendszerben teljesen természetes volt, hogy az újonnan alkalmazott hivatalnok kauciót tett le az őt alkalmazó kamara pénztárába. Egyfajta hivatali kölcsönként kell ezt felfognunk, amely a hivatali előd által általában üresen átadott pénztár induló tőkéje volt, és amelynek kamatait a hivatali bevételekből vonhatta le az új tisztségviselő. A pénz felhajtásának módja nagyon változatos lehetett. A befektetett összeget vagy maga az egyén, vagy családja biztosította vagyonából, gyakori eset ugyanakkor, hogy a kaucióra eleve hitelt vett fel a kinevezés előtt álló hivatalnok. A tőkének tehát előbb-utóbb meg kellett térülnie, főleg a hitelezők felé: ezért is találkozunk oly gyakran ebben a korszakban az állami tisztségviselőknél a magánüzletek vitelével. Ezek a saját haszonra üzött üzletek szúrták ugyan az állami központi hivatalok szemét, ugyanakkor, részben

a korabeli források *Zustandnak* hívják. Az erre a gyakorlatra vonatkozó bekezdés is elismeri, hogy az ezen a módon megtakarított összeg a császár számára hozott nyereséget a végvidéki katonasággal szemben.

¹⁹ Trawnicek: *Tuchsold und Landschaftsjuden*, 163–167.

²⁰ Uo. 46–47.; Oross András: A magyarországi végvidéki katonaság járandóságai a 17. század közepén. *Századok* 152 (2019) 1087–1088.

²¹ ÖStA FHKA Geschäftsbücher Hoffinanz (= HF) Prot. Reg. Bd. 1060. Fol. 602. (1709. szeptember 18.)

²² ÖStA FHKA Handschriftensammlung Nr. 233. Fol. 83^v. Militäraufsätze und Berechnungen für die Österreichischen Lande.

kényszerűségből szemet is hunytak felettük. A két rendszer ugyanis teljes mértékben egymásra volt utalva: az állandó készpénzhiánnyal küzdő állam nem volt képes a rengeteg hivatal folyamatos pénzzel történő ellátására, a magánszektor által biztosított tőke bevonásával mindez könnyebben megvalósíthatónak tűnt. A hivatalnokok gyakori visszaélései azonban bizonyítják, hogy ez a rendszer mégsem volt tökéletes, és ehhez minden bizonyonyal a rendszertelenül kiutalt fizetések is hozzájárultak. A kinevezéssel járó kapcsolati tőke, a természetbeni ellátmányok, és a gyakran az állással összefüggő hivatali szállás kárpótolta a hivatalnokokat a fizetésben mutatkozó hátralékokért. Az alkalmazottak eleve jelentősebb és többé-kevésbé rendszeres bevételek fölött rendelkeztek, azaz a hitelezők számára egy „állami állás” megfelelő biztosíték lehetett a hitel kiutalására.²³

Az élelmezési igazgatók kauciója – főleg a nagy létszámú helyőrséggel megrakott várakban – kiemelten magas volt. Győrben és Budán 4000 forintot, Komáromban 3000 forintot kellett befizetni a pénztárba, de a Habsburg Monarchia élelmezési ügyéért felelő Élelmezési Főhivatal (*Oberstproviandamt*) vezetője 10 000 forint kauciót tett le állásáért.²⁴ A kaució mellett az államnak nyújtott azonnali kölcsön ígéretével is nagyobb eséllyel lehetett pályázni egy-egy álláshely elnyerésére. Az 1694-ben győri élelmezési igazgatóvá kinevezett Johann Christoph Oswald 15 000 forintos kölcsönt adott évi 5 %-os kamatra.²⁵

A Haas család felemelkedése rávilágít a rendszerben rejlő lehetőségekre. Johann Haas mint a magyaróvári élelmezési igazgató előbb 1667-ben 10 000 forint értékben, majd 1668-ban a Draskovich-uradalomtól és a Győr környéki egyházi és világi birtokokról vásárolt fel gabonát hasonló nagyságrendben, és szállíttatta a győri helyőrség élelmezésére. Saját bevallása szerint mindkét ügyletet maga finanszírozta meg előre, mégpedig részben saját vagyonát fektette be az üzletbe, részben pedig hitelt vett fel. Tartozásai hitelezői felé oly jelentősre nőttek, hogy hasonlóan nagy volumenű üzletre 1670-ben már nem vállalkozott, pedig a bécsi Élelmezési Főhivatal vezetője, Jakob Schmittner kifejezetten erre számított. A korábbi, Haas által intézett szállításokra azonban fedezetet kellett találni, hiszen az ügylet praktikusán kölcsön volt, amit Haas nyújtott a kincstárnak. A kamara ugyanakkor továbbra is bízott abban, hogy Haas a szállítások kifizetését követően újra vállalja a gabonafelvásárlások előfinanszírozását. Először a morvaországi kamara bevételeire terhelték rá a fenti összeget, de mivel Haas onnan csak követeléseit felét kapta meg, ezért más forrás után kellett nézni. 1668-ban így végül Alsó-Ausztria tartományi adójára terhelték rá, amiről a szokásos udvari hadi fizető hivatali nyugtát is kiállították az élelmezési igazgatónak, hogy azzal forduljon a rendekhez. 1670-ben a még fennálló hátralékok kifizetését a Sziléziában található tarnowitzi sóhivataltól remélte az Udvari Kamara, de az onnan várt 12 061 forint sem érkezett meg Haashoz.

1671-ben már egy kisebbfajta vállalkozási szövetség jött létre Karl Franz Rescally, az Élelmezési Főhivatal akkori vezetője, Johann Haas győri élelmezési igazgató és Andreas

²³ Fallenbüchl Zoltán: A sóügy hivatalnoksága Magyarországon a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 50 (1979) 288.; Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1729.* Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 3) 208.

²⁴ ÖStA FHKA HFU 1698.07.11. Kt. 884. Fol. 149–153.

²⁵ ÖStA FHKA HFU 1694.08.01. Kt. 830. Fol. 6–15.

Wunderlich élelmezési hivatali ellenőr között a győri, a magyaróvári és a komáromi helyőrség számára szállítandó élelem felvásárlásának finanszírozására. A vállalkozás nagyságát jól példázza, hogy összesen 20 186 mázsa²⁶ gabona felvásárlását irányozták elő, ebből Győrbe 12 439 mázsa kellett, amelyet 1670. július és 1671. március között használtak fel. Az ügylet fedezetét a kincstár ismételten az alsó-ausztriai rendek által megajánlott adóra terhelte rá.²⁷

A kincstár által ki nem fizetett számlák ugyan egyre nagyobbak tűntek, ám ezzel párhuzamosan Haas egyre magasabbra lépett a hivatali ranglétrán. 1648–1668 között magyaróvári élelmezési igazgató volt, innen került át, mint láttuk, Győrbe. Sőt, 1674-ben ő került a bécsi Élelmezési Főhivatal élére, amelynek vezetését 1693. évi haláláig látta el. Mindközben családja előmeneteléről is gondoskodott, hiszen fia, Johann Niklas Haas von Hochburg hamarosan örökébe lépett: 1679–1693 között győri élelmezési igazgató, míg másik fia, Johann Franz Haas 1683–1693 között a magyaróvári uradalom adminisztrátora volt.²⁸

Ezzel párhuzamosan nemesi címekkel is gyarapodott, amelyekkel tovább erősítette családjá és örökösei pozícióit: 1658-ban birodalmi nemességet nyert és a „Hochburg” előnév használatának jogát, mindemellett mentességet kapott polgári hivatalok viselése alól. 1683-ban a Német-római Birodalom „Ritterstand”-jába emelte I. Lipót, valamint előírta az „Edler” megszólítás használatát vele szemben. A legmagasabb élelmezési hivatali pozícióba került egykori győri élelmezési igazgató érdemeinek listája kifejezetten hosszúra nyúlt: ezekből e helyütt elég legyen csak annyi, hogy az adománylevélben I. Lipót által is elismert – nem tévedés – több 100 000 ezer forint értékű élelmiszer-szállítmányok szerepelnek.²⁹ A kockázatos üzletekből nyilvánvalóan sikerült jókora gazdasági hasznot is húznia, amelyet azután sikeresen váltott át a nemesi címmel járó további előnyökre. 1691-ben a család megszerezte Magyarországon a csókakői uradalmat.³⁰ De amilyen gyorsan fel lehet emelkedni, úgy a család sorsa gyorsan más irányt is vehet. 1693-ban nemcsak ő, de két – korábban említett, hivatalviselő – fia is elhunyt. Johann Haas von Hochburg végrendeletéből³¹ az is kiderül, hogy az említett uradalmat és további értékes ingatlanokat és ingóságokat két másik fia, Johann Dominik és Johann Joseph örökölte, négy lányára pedig fejenként 35 000 forintot hagyományozott.

²⁶ Egy bécsi mázsa értéke 56,12 kg volt. Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7) 455.

²⁷ A gabonafelvásárlásokra és a helyőrség élelmezésére vonatkozóan lásd a következő udvarai kamarai aktákat: ÖStA FHKA HFU 1668.10.15. Kt. 515. Fol. 141–144., 1670.01.30. Kt. 523. Fol. 148–149., 1670.02.03. Kt. 523. Fol. 23–28., 1670.03.03. Kt. 523. Fol. 6–7., 1670.09.12. Kt. 526. Fol. 66–71., 1670.11.12. Kt. 528. Fol. 29–115.

²⁸ Magyaróvári élelmezési igazgatói kinevezése: ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 809. Fol. 579. (1648. október 10.), győri élelmezési igazgatói kinevezése: ÖStA FHKA HFU 1668.10.03. Kt. 515. Fol. 10–25. Kinevezése az Élelmezési Főhivatal élére: ÖStA FHKA Hoffinanz Österreich 1674.07.18. Johann Niklas Haas kinevezése győri élelmezési igazgatóvá: uo. 1679.08.21. Johann Franz Haas von Hochburg kinevezése a magyaróvári uradalom adminisztrátorává és élelmezési igazgatóvá: ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 955. Fol. 135. (1683. március 26.)

²⁹ ÖStA Allgeimeines Verwaltungsarchiv. Reichsadelsakten. Johann Haas von Hochburg.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Kancellária regisztratórája. Libri regii. XXII. 94–96. Online elérhetőség: https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_22_0070. (Legutóbbi megtekintés: 2020. április 14.)

³¹ ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Länderabteilungen. Niederösterreichisches Landmarschallamt. Testamente Hochburg H 127. Kt. 13.

A Haas család felemelkedése természetesen nem egyedi a győri végvidéki (és általában a) katonaság finanszírozása történetében. A 17. század elején az alsó-ausztriai, úgynevezett *Unterkriegszahlmeister* (tartományi hadi fizetőmester) pozíciót betöltő Wäggele család tagjainak felemelkedése szorosan összefüggött az általuk betöltött hivatallal és a katonaság fizetése során szerzett anyagi előnyökkel.³² Persze a 17–18. század fordulójáról is találunk hasonló felemelkedésre példákat, mint az evangélikus, a württembergi Esslingenből származó Palm család,³³ vagy éppen a vállalkozó-, bankár- és tisztviselőcsalád Bartholottiak.³⁴

A bemutatott néhány példán keresztül is jól szemléltethető az a sokszor hangsúlyozott tény, miszerint a magyarországi végvidékek finanszírozásában milyen hatalmas szerepet játszottak a Habsburg Monarchia osztrák és cseh örökös tartományai. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy miközben a fenti ügyletek finanszírozása alapvetően ugyan külföldről történt, a gabona beszerzése többnyire a Magyar Királyság területén zajlott, minden valószínűség szerint tizedjövedelmekből, valamint dunántúli, illetve alsó-magyarországi uradalmakból. Mint az a korábbi szakirodalomból és a fent bemutatott adatokból is kiderül, a felhajtott élelem ellenértékét minden esetben beszámították a zsoldba, tehát a katonák természetesen nem ingyen kapták az ellátmányt, hanem azért fizettek. Valójában azonban ez nem eredményezett effektív készpénzforgalmat, hanem általában az élelemjárandóságról szóló nyugtákat váltották be az élelmezési hivatalban.³⁵

A fent említett kiváltságok, illetve szolgáltatások, járadékok kapcsán két esetet ismeretünk némileg részletesebben. Rengeteg vitára adott okot Győrben a 16–18. században a két hónap szabad bormérés jogának bérbeadása. Ebben az időszakban ugyanis a káptalan, illetve a király rendelkezett ennek jövedelme felett, azaz ők adták azt bérbe. Az eredetileg a káptalan által élvezett bérbeadási lehetőséget a 16. század második felétől egyre jobban korlátozták a katonai parancsnokok. II. Ferdinánd király végül a város területét felosztva a július–augusztusi bormérési jogot a következőképpen határozta meg: a várban és Pataházán a király, Szigetben és Révfaluban a püspök, míg Újvárosban a káptalan adhatta bérbe ezt a jogot. A 17. században és a 18. század első évtizedeiben általában a győri élelmezési igazgatók (élelmesterek) vették bérbe ezt a jövedelmet a királytól és a káptalantól is. Így ők nemcsak a várban, de Újvárosban is mértek bort.³⁶

A 18. század második évtizedétől már egyre gyakrabban a város vette bérbe a királytól a várbeli bormérési jogot. A régi-új szereplő azonban egy további érdekes problémát

³² Géza Pálffy: *Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv*. Bp.–Wien, 2001. II-8. számú dokumentum.

³³ Gert Kollmer: *Die Familie Palm. Soziale Mobilität in ständischer Gesellschaft*. Ostelfinden, 1983. (Beiträge zur südwestdeutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Veröffentlichungen des Wirtschaftsarchivs Baden-Württemberg. Band 1.)

³⁴ Hansdieter Körbl: *Die Familie Bartholotti. Kaufleute, Beamte und Adelige. Eine Familiengeschichte aus dem frühneuzeitlichen Wien*. *Wiener Geschichtsblätter* 68 (2013) Nr. 4. 317–344.

³⁵ Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Bp., 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2) 154., 172–174., 214.; Sarusi Kiss Béla: *A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében*. In: *Végvár és ellátás a 16. század második felében*. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22) 237–276.

³⁶ Nemes Gábor: „... a mikor az korcsmának ideje let uolna”. A győri káptalan újvárosi borkimérése a XVII. században. *Arrabona* 49/2 (2011) 34–35.

vetett fel, amelynek megoldását a vár katonai parancsnoka vállalta magára. 1739-ben a várban és a hozzá tartozó helyeken a város a királytól, míg Újvárosban a sörfőzőmester a káptalantól bérelte a július–augusztusi bormérést. Igen ám, de a város az egyre népe-sebb, a Fehérvári kapu előtt elterülő külvárosban, a Majorok területén is megkezdte a kocsmáltatást, erről a részről pedig a korábbi megállapodások nem szóltak. A várparancsnok javaslatára a két fél szerződést kötött egymással az ügyben, külön kitérve arra, hogy a bérleti díjat annak ellenére se emeljék fel, hogy egy újabb területen lett lehetőség az üzlet folytatására.³⁷

A Rákóczi-szabadságharc idején a magyarországi várakba történő élelmiszer-szállítások egyre kockázatosabbá váltak. A szállítási nehézségek mellett szembesülni kellett azzal is, hogy az élelem beszerzése is egyre körülményesebbé vált, tehát a katonaság ellátásának üzlete egyre kockázatosabb lett. A még jobban akadozó gabona-, bor- és sóellátás miatt az 1706. évtől kezdve Pozsonyban, Győrben, Komáromban, Esztergomban, Budán és Magyaróváron a katonaság kenyérral való ellátásának jogát a zsidó Emanuel Oppenheimer *kayserslicher Oberfaktor und Jud* (császári beszállító és zsidó) kapta meg. Tehát a Duna mentén lévő várak helyőrségeinek kenyérral való ellátását bízta rá az Udvari Kamara. Győrben és a hozzá tartozó két filián (Pápa, illetve Székesfehérvár) összesen 8000 mázsa liszt biztosítását írta elő a szerződés. (A 17. század végén egyébként a győri németek ellátására 765 mérő gabonát, 5000 akó bort és 215 font sót írtak elő éves szinten az Élelmezési Főhivatalnál.³⁸) A szerződés három évre szólt, és nemcsak a helyőrség kenyérral való ellátásáról, de a lisztkészletek rendszeres feltöltéséről is rendelkezett. Az ügylet ellenértékét az alsó-ausztriai rendek rendes és rendkívüli megajánlásaira terhelték. Oppenheimer nemcsak vámmentességet kapott a szállítandó gabonára, hanem az egyes helyeken lévő élelmiszerraktárak berendezéseit, felszerelési tárgyait (és részben a malmokat) is használhatta.³⁹

Minden bizonnyal ezekben az években az Oppenheimer-cég megbízottjaként érkezett Győrbe Isaac Hirschl, aki családjával együtt hosszú évtizedekig egyedül jelentette a zsidó közösséget a káptalani mezővárosban. A Hirschl család a győri várparancsnok személyes védelmét élvezve végezte a helyőrség élelemmel való ellátását. Az élelmiszerral való kereskedés csak az egyik profilja lehetett, hiszen a sóüzletben is aktív szerepet vállalt. 1736-ban az akkori kormányzó, Gundaker Althan engedélyezte az általa *mein spezial schutz Judnak* („saját különleges védett zsidónak”) nevezett Hirschl számára a kisebb darabokban lévő (kő)só egyedüli árusítását a városban. Az üzletért cserébe Hirschl 400 forintot fizetett a város által emelt kaszárnya építésére. A kisebb darabban lévő só addig egyébként *unbeständige alte weiber und andere auswendige personen* („állhatatlan öreg asszonyok és más külsős

³⁷ Győri Egyházmegyei Levéltár. Győri Káptalan Magánlevéltára. Th. 15. Nr. 2580.

³⁸ ÖStA FHKA HFU 1658.06.10. Kt. 467. Fol. 16–23., 1663.02.15. Kt. 492. Fol. 137. Az adatok visszaköszönnek az Udvari Kamara tanácsosainak készített kézikönyvben is. Körbl: *Die Hofkammer*, 402. A 17. század végi adatokat a szakirodalomban is megtaláljuk. Vö. Czigány: *Reform vagy kudarc*, 126., 143. Bécsi mérőben számolva kb. 26 tonna gabonáról és bécsi akóban számolva kb. 290 000 liter borról, valamint 120 kilogramm sóról van szó. Bogdán: *Magyarországi úr-*, 132–155., 328–348., 442–448. Bécsi mázsában számolva (1 mázsa = 56,12 kg) a 8000 mázsa liszt kb. 448 tonnát jelentett. Uo. 455.

³⁹ ÖStA FHKA HFU 1705.12.07. Kt. 989. Fol. 59–62.

személyek”) árusították a városban. Az Udvari Kamara azonban fellépett az ügylet ellen, és arra szólította fel az Udvari Haditanács útján a kormányzót, hogy vonja vissza a kiváltságot. A jövőben a kisebb só árusításának jogát Debrecenhez hasonlóan a győri lakosok végezhetik – szolt a kiküldött bizottság véleménye.⁴⁰

Nem ez volt az egyetlen nézeteltérés a város és a kormányzó között a városban letelepedett Hirschl család miatt. Győr város tanácsa 1716-ban amiatt panaszkodott, hogy a kormányzóval kötött megegyezés kikötései ellenére további idegen zsidók is megjelentek a városban. Mivel ezek az idegenek a Hirschl családnál laktak, és nem élvezték a kormányzó védelmét, ezért a város az újonnan jöttek eltávolítását kérte.⁴¹ A hivatkozott konvenció egyébként egyértelműen megfogalmazta, hogy zsidóként csak a Hirschl család élhet Győrben.⁴² A hosszú életű Hirschl Izsák azonban töretlenül élvezte a kormányzó bizalmát, és – győri léptékkal – nagyobb vagyona tett szert. 1743-ban zálogban bírta a főtéren lévő Király-féle házat, és ezüsttel, arannyal is kereskedett, továbbá a helyőrség részére fegyverzetet és lovakat is szállított.⁴³

Hirschl tevékenysége illusztrálja, hogy a régi élelmezési igazgatók szerepét az Oppenheimer-cég megbízottja sikeresen átvette, sőt a kormányzó védelmét élvezve további kereskedelmi tevékenységeket is végzett, és azokból komoly gazdasági hasznot húzott.

Záró gondolatok

A katonaság ellátásának és egy város társadalmában betöltött szerepének vizsgálata igen nagy jelentőségű témakör, amelyet a nemzetközi szakirodalom, de némely tekintetben már a hazai történetírás is elkezdett feldolgozni. A közvetlen török fenyegetettség megszűnését követően beindult átalakulások folyamatát azonban nem csak a hadtörténet oldaláról érdemes megközelíteni. A 16–17. században kialakult hadügyi, gazdasági, társadalmi rendszerek felszámolásából és átalakításából egy város szintjén is feltárhatunk olyan folyamatokat, amelyek jól illusztrálják a változásokat. Jelen esettanulmány is bemutatta, hogyan esnek ki a katonaság finanszírozásából a rendszer korábbi alakítói (pl. élelmezési igazgatók és az alsó-ausztriai rendek), és hogyan találják meg az új rendszerben az új szereplők a saját számításaikat (pl. a Hirschl család). A gazdaság- és társadalomtörténet összekapcsolása a had- és a közigazgatás-történettel a korábnál sokkal teljesebb és érthetőbb képet rajzolhat egy-egy korszakról, és elmélyíti ismereteinket bizonyos folyamatok kapcsán.

⁴⁰ ÖStA FHKA HFU 1737.12.02. Kt. 1627. Fol. 19–36.

⁴¹ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (= GyMJVL) Győr város tanácsának iratai. Győr város tanácsának jegyzőkönyvei. XIX. Nr. 388. 297–300. (1716. november 5.)

⁴² A Heister kormányzó és a városi polgárság közötti konvenció: GyMJVL IV. 1001.a. XVIII. Nr. 190. 235–238. (1713. június 26. 5. pont.)

⁴³ Grünvald Fülöp – Schreiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. [Előszó.] In: *Magyar-zsidó oklevéltár/Monumenta Hungariae-Judaica*. I–IX. Szerk. Friss Ármin et al. Bp., 1903–1966. VII. (1725–1748) 39.

A MEGYÉK SZEREPE A HADI SZÁLLÍTÁSOKBAN

Pest megye példája

SCHRAMEK LÁSZLÓ

THE ROLE OF THE COUNTIES IN PROVISIONING THE MILITARY

The Example of Pest County

In the process of getting supplies to the front, the Habsburg military in the eighteenth century relied heavily on the carts and ships of the civilian population residing in the counties. To undertake these tasks, the counties elected commissaries who, however, proved unable to solve the problems concerning the turnout and regular relay of vehicles, as well as to the maintenance of the quality and quantity of the goods to be transported.

Keywords: military transport, Pest County, eighteenth century

A hadseregek ellátásának két sarkalatos tényezője jelentős mértékben határozta meg a fronton harcoló alakulatok sikerességét. Az egyik az utánpótlásként felhasználható élelmiszer és hadfelszerelés megléte. Ezek előteremtésével a kora újkorban gyakran szerződéssel rendelkező hadiszállítók foglalkoztak – róluk jelen számban több írásban is olvashatunk. A másodikként említhető körülmény pedig az utánpótlás eljuttatása a katonasághoz. Az alábbi írás az ezzel összefüggő problémákba nyújt betekintést. Mára közismert tény, hogy a kora újkori hadseregek egyik legnagyobb gyengéje a szállítási kapacitásban mutatkozott. A fegyveres erők nem rendelkeztek sem megfelelő nagyságú állatállománnyal, sem szekerekkel. Ennek következtében a harcoló alakulatok folyamatosan az élelmiszer- és harceszköz- utánpótlás problémájával kényszerültek szembenézni.¹ Két út kínálkozott a 18. században a szállítmányozási nehézségek elkerülésére: az egyik a jelentősebb útvonalak mellé telepített raktárak kiépítése, a másik pedig a vízi szállítás volt. A technikai fejlődés a 19. század második felében, a vasút és a motorizáció révén enyhítette, bizonyos esetekben megoldotta a problémát. Vizsgálatunk fókuszába a török hódoltságot lezáró felszabadító háború és a II. József halála közötti korszak került, de még e szűk – az alcímben jelzett – földrajzi keretek között sem tudtuk a fennmaradt dokumen-

Schramek László, PhD, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára.

¹ Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Bp., 1963. 115.

tumokat maradéktalanul feldolgozni. Az alábbiakban megpróbálunk a megyék fuvarozásban betöltött szerepére némi fényt vetni, elsősorban az ország közepén elhelyezkedő Pest példája alapján. Különös figyelmet fordítottunk az említett időkereten belül is a 18. századi török háborúk éveire, mivel ezekben a fegyveres összecsapásokban Magyarország a front mögötti felvonulási területet képezte.

A raktárak kiépítése a török uralom alóli felszabadulás után Magyarországon is megkezdődött. Buda, Baja, Pétervárad, Szeged és Eszék településeken létesültek a legnagyobbak.² Ehhez társultak kisebbek, például Futakon és Dunavecsein.³ A felsorolt depók a hajózható folyók (Duna, Tisza és Dráva) partján helyezkedtek el. A hadvezetés az utánpótlás jelentőségével és a katonai kapacitások szükségességével a középkor óta tisztában volt. Ezért a területet előbb törvényi, majd rendeleti szinten is szabályozták, közte a lakosság járműveinek igénybevételét. A törvények szövege rendkívül tömör, ezért az uralkodók a részletszabályokat pátensekben tették közzé, ezekből 1683 és 1751 között mintegy tizenhét látott napvilágot.⁴ Ezt követően hosszú évtizedeken keresztül újabbat nem adtak ki. II. József időszakát leszámítva a meglévő szabályok módosítása is csak 1838-ban került napirendre.⁵

A hadsereg a vizsgált korszak egészében civil előfogatokat kizárólag megfelelő utalvány birtokában vehetett igénybe.⁶ A katonai egységek által igényelhető járművek számát 1706-tól kezdve szabályozták: előbb lovas, illetve gyalogos századonként kettőben és háromban,⁷ majd ezt 1711-ben fegyvernemenként eggyel csökkentették.⁸ A hadsereg az utalvány birtokában kirendelt előfogatokért – amennyiben az betegek, az egyenruha, illetve a század málhájának szállítására vonatkozott – térítést nem adott. Mária Terézia 1751. évi szabályzata változtatott a helyzeten, ekkortól egy állomásra 48 krajcár fizetség járt. A *forspont* igénybevételének távolsága gyalogos egység esetén 2 (15 km), lovas esetben 3 német mérföldet (ca. 22 km) tett ki.⁹ II. József uralkodása elején megerősítette a korábbi térítési díjak mértékét, egyúttal – a többi országtól eltérően – nem állapította meg a szekerek terhelhetőségét.¹⁰ A szabályok betartatását eleinte a Budai, Kassai és

² Ludwig Matuschka: Der Türken-Krieg 1716–18: Feldzug 1716. nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen bearbeitet. In: *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Geschichte der Kämpfe Österreichs*. I–XXI. Hrsg. von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs-Archives. Wien, 1876–1892. XVI. 89.

³ Pánya István: Újkori erődített raktárak a Duna mentén. In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv*. 2017. Szerk. Kósa Pál. Kökény, 2017. 75–77.

⁴ Schramek László: *Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül*. Bp., 2011. 28., 32.

⁵ Timon Béla: *Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. A cs. kir. hadsereg elhelyezése és ellátása Magyarországon*. Bp., é. n. [1935.] 8.

⁶ Uo. 59.

⁷ Johann Christian Lünig: *Corpus Iuris Militaris des Heiligen Römischen Reiches, worinn das Kriegs-Recht sowohl der Römischen Kayserlichen Majestät, als auch desselben Reiches und dessen Creisse insgemein, ingleichen aller Churfürsten, und derer mächtigsten Fürsten und Stände in Teutschland insonderheit, enthalten ist, nebst einem Elencho, dienlichen Summarien und Marginalien, auch vollkommenen Register*. I–II. Leipzig, 1723. I. 170–171.

⁸ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 56.

⁹ Uo. 57.

¹⁰ *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Sistematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1780. bis 1784*. I–XVIII. Hrsg. Joseph Kropatschek. Wien, 1785–1789. III. 170–171.

Pozsonyi *Commissio* felügyelte.¹¹ Az e testületek felszámolását követő évtizedekben a Magyar Kancellária és a Hadbiztosság (1704–1723) ellenőrizte a *forspontok* vételezését, majd ezt követően az 1848. évi forradalomig a Tartományi Biztosság.¹²

A szállítási feladatok teljesítéséhez alapvetően eszköz, azaz szekér, valamint élőerő, ló vagy marha és emberek kellettek. Ez utóbbiak munkaerejét a török hódoltság korában alkotott, az ingyenmunkát (*gratuitus labor*) szabályozó törvények az ország védelmének szolgálatába állították. A várparancsnokoknak jogukban állt, hogy a környékükön élő nem nemes népeiséget meghatározott időszakra erődítési munkákra befogják.¹³ A határok délre helyeződése, továbbá az ország közepén fekvő várak lerombolása, funkciójuk elvesztése átalakította ezt a kötelezettséget. A feladat régi formájában csupán néhány, fennmaradó erősséggel rendelkező törvényhatóságban, például Somogy (Szigetvár) vagy Pest megyében (Buda) maradt meg. Az egyre terhesebb kötelezettséget az 1729. évi I. törvény-cikk szüntette meg évi 24 000 forint lerováásért. A díjfizetési kötelezettség 1751-ben egy újabb adóemelés megajánlásáért cserében megszűnt.¹⁴

A hadvezetés munkaerő iránti igénye azonban megmaradt. A közlekedési helyzet javítása mindig is a katonai hatóságok elsőrangú célját képezte. Ezért a régi kötelezettség részeként, illetve sokszor attól függetlenül is elvárták a hidak és utak javítását, karbantartását. Ennek egyik példjaként 1714 kora nyarán Kunmadarasra rendelték több megye képviselőit, hogy a Szolnok és Debrecen közötti út helyreállításáról egyeztessenek.¹⁵ Az első (1716–1718) és második török háború (1737–1739) idején pedig a Duna partjának megtisztításához használták fel a Pest megyei lakosok munkaerejét.¹⁶ A közmunkák között a fuvarozás és hajózás célját is szolgálták.

A lakosság számára terhes szolgáltatások között az előfogatok biztosítása kétségkívül az elsők között érdemel említést. Ennek az a magyarázata, hogy a törökellenes felszabadító háború másfél évtizedében a fegyveres erők ellenőrizetlen formában rekviráltak szállítóeszközöket civilektől, ezzel a parasztságot elvonták a földműveléstől, és a rossz utakon történő szállítások során az állatállomány jelentős része elpusztult, a szekerek jórészt tönkrementek.

Az előfogatozási feladatok ellátása érdekében a megyék igyekeztek rendeleteket alkotni, hogy úrrá legyenek a nehézségeken. Heves 1689-ben elrendelte az igavonó állatok

¹¹ Iványi Emma: A pozsonyi, a budai és a kassai bizottság a Rákóczi-szabadságharc előtt. *Levéltári Közlemények* 44–45 (1973–1974) 230.

¹² Ember Győző: A Habsburg Birodalom kormányzervei 1711–1765. Az uralkodói központi kormányzat szervezete. *Történelmi Szemle* 18 (1975) 483–486.; Uő: Magyarország közigazgatása 1711–1765. *Levéltári Közlemények* 54 (1983) 13., 23.; Komoróczy György: A katonai közigazgatás szervezete a debreceni kerületben 1723–1849 között. *Hadtörténelmi Közlemények* 6 (1959) 153.

¹³ 1618. évi 52. tc. és 1655. évi 67. tc. Pomogyi László: *Corpus Iuris Hungarici*. Bp., 2000. [CD-kiadás.]

¹⁴ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 111.

¹⁵ Kiss Anita – Schramek László: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Kiegészítő kötet 1625–1715*; 1728. Bp., 2006. 275. regesztá.

¹⁶ Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740*. I. (1712, 1715–1718.) Bp., 1989. 170., 333. regesztá.

számának negyedévenkénti felülvizsgálatát.¹⁷ Több helyen is limitálták a *forspont* igénybevételenek hosszát, így Sopronban 1692-ben egy napi járóföldre, Győrben pedig 1698-tól a megyehatárig lehetett elvinni a szekeret.¹⁸ Ung megye 1712-ben – nyilván az adófizetők költségén – 48 kocsi tartott készletben a szállítási feladatok lebonyolítására.¹⁹ A helyi szabályzás azonban vajmi keveset ért, mivel például Hont megyében – a *regulamentumok* előírásai ellenére is – 1726-ig még a katonák jelölték ki az előfogatos személyeket.²⁰ Az 1751. évi országgyűlésen olyan panaszok hangoztak el, hogy a szomszédos tartományok előjárói túl messzire hajtják a szekereket. A rendi felirat jelzi a problémát, miszerint az előfogatok kirendelésének sokszor mennyiségi korlátja nem volt, csak a formai előírásokra kellett figyelemmel lenni.²¹ A nemesség az 1764–1765. évi diétán hangoztatta, hogy az előfogatok térítési értéke nem fedezi a lakosok költségeit. A problémát súlyosbította, hogy a szállítási feladatokat sokszor önkényesen rendelték ki, valamint a szekereket rendszeresen túlterhelték.²²

Nem a katonai kihágások körébe tartozott, de az előfogat-állításhoz kapcsolódó probléma volt, hogy a fuvarosok mozgása jelentős mértékben segítette a haszonállatok közötti járványok kialakulását.²³ Az előfogatosok az 1737–1739 közötti török háború alatt pedig a pestis terjesztéséhez járulhattak hozzá.²⁴

Egy megye – jelen esetben Pest – gyakorlatának tanulmányozása óhatatlanul arra vezet, hogy a vizsgált kérdésnek egy vékony szeletét ismerjük meg csupán, a nagy egészet azonban nem. Egy régió földrajzi helyzete, vízrajzi és domborzati viszonyai, úthálózata, az ehhez idomuló településszerkezete alapvetően meghatározta annak a hadiszállításokban játszott szerepét. Éppen ezért az ország egészére vonatkozó következtetések levonását nem, vagy csak korlátozottan teszi lehetővé. Pest megye a Duna, egy nagy, hajózható folyam mentén feküdt, az országot átszelő kelet–nyugati és észak–déli szárazföldi közlekedési utak szintén érintették. E körülményekre tekintettel bizton számolhatunk azzal, hogy az itteni viszonyok bemutatása valamelyest tükrözi a magyarországi jelenségek jelentős hányadát. A törvényhatóságok működése a 18. század során mind komolyabb mértékben uniformizálódott. A folyamatot II. József közigazgatási rendeletei tetőzték be. Így talán mégsem lesz tanulság nélküli az eddigi ismeretek összesítése.

¹⁷ Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus Statutorum.* I–V. (= Corpus Statutorum) Bp., 1895–1904. II/1. 303–305.

¹⁸ Uo. V/1. 224. és 242.

¹⁹ Uo. II/1. 378.

²⁰ Uo. IV/1. 718.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) N 54 Diaeta Anni 1751. Lad. T. Fasc. EEE. No. 26. 12^r, No. 28. 67^r.

²² MNL OL N 55. Diaeta Anni 1764–1765 Lad. O. Fasc. B. No. 23. 5^v–6^r.

²³ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 108.

²⁴ Schramek László: *Pestisjárvány Pest megyében 1739–1742.* In: *Tanulmányok Pest megye múltjából.* V. Szerk. Kiss Anita. Bp., 2014. 156–157.

A szakigazgatási tisztviselők (biztosok)

A 17. és 18. század során a biztosi hivatal nem számított népszerűnek a nemesség körében. Heves megye 1696-ban 10 forint pénzbüntetés terhe mellett tiltotta a választás visszautasítását.²⁵ Pest megyében a tisztség 1718 és 1723 között betöltetlen volt, sőt Ferbert János még 1742-ben is elutasította megválasztását.²⁶ Ennek hátterében alighanem a katonai szervek erőszakossága állhatott. A vármegyei tisztviselők instrukcióik alapján egyrészt a katonák nyugtaadási gyakorlatát ellenőrizték, másrészt az előfogatok szabályos megszervezését, harmadrészt a keletkezett károk számbavételét felügyelték.²⁷ Hasonló tartalmú hivatali utasítás fennmaradt 1730-ból és 1736–1737-ből.²⁸ Sőt a megyei statútumok szinte a vármegye elhelyezkedésétől függetlenül ugyanezeket a kötelezettségeket emlegetik országshoz.²⁹ A megyei biztosoknak ez a feladata a 19. században is megmaradt, de az addigra már kibővült – többek között – az újoncok kiállításának biztosításával.³⁰

Előfogatok kiállítása

Az előfogatokat a törvények és a hadiszabályzatok értelmében kizárólag a katonai szállítások (élelmiszer, egyenruha és fegyver) biztosítására lehetett igényelni, azok kiállítását a hadbiztossági utalvány alapján a Tartományi Biztosság rendelte el.³¹ Államérdekből azonban a béketárgyalásokra érkező török követek is részesülhettek ingyenes fuvarban,³² és hasonló megfontolásból magas rangú angol utazók is térítésmentesen utazhattak Pest megyében, mint például 1717-ben Edward Wortley Montagu, Anglia frissen kinevezett, új állomáshelyére igyekvő portai követe.³³ A szekerek kirendeléséről vajmi kevés információ áll rendelkezésünkre. Werlain János alispán kezdeményezésére 1691-ben a parasztokat minden második igavonó állatuk kiállítására kötelezték.³⁴ A megyei összeírók az

²⁵ Corpus Statutorum II/1. 325–326.

²⁶ Kiss Anita: Pest-Pilis-Solt vármegye archontológiája (1715–1750). In: *Tanulmányok Pest megye múltjából*. IV. Főszerk. Tóth Judit. Bp., 2012. 27–28.

²⁷ Borosy András – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok*. II. (1671–1716.) Bp., 2002. 62–63.

²⁸ Borosy András – Kiss Anita – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok*. III. (1717–1730.) Bp., 2003. 396. sz.; MNL Pest Megyei Levéltára (= PML) Adószedői iratok, adószedői számadások IV. 23-b/1. 1736/1737. II. cs. 30°.

²⁹ Corpus Statutorum IV/1. 707., V/1. 232., 243., 254., 259., 330.

³⁰ Bizáki Puky Károly: *Politikai igazgatás, avagy a magyarországi tekintetes nemes vármegyék politikai szerkezetének és igazgatásának módjainak, úgy nem különben azon nemes megyék, mely politikai igazgató székkel által, és miképpen való kormányztatásoknak rövid leírása*. Pest, 1828. 52.

³¹ Komoróczy: A katonai közigazgatás. 153.

³² Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711*. IV. (1698–1702.) Bp., 1986. 3542. sz.; Borosy András – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok*. II. (1671–1716.) Bp., 2002. 852. sz.; Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740*. VII. (1738–1740.) Bp., 1996. 5861. sz.

³³ *Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737*. Szerk. Gömöri György. Bp., 1994. 107.

³⁴ Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711*. III. (1681–1697.) Bp., 1985. 2513. sz.

évtized végén Pest megyében hozzávetőleg 12 500 igásmarhát és mintegy 4200 lovat számoltak össze.³⁵ A rendelkezés alapján szekerenként négy állatot számolva mintegy 550 lovas és 1560 marha vontatta járművet lehetett volna kiállítani. Ekkora kontingens kivezényléséről természetesen nincs adatunk, ezt az időszak elméleti maximális kapacitásának tekinthetjük. Nagyobb szállítási kötelezettségek teljesítése esetén a települések által küldendő fogatok és ökrök számát a megyei közgyűlés határozta meg, feltehetően a települések dikaszáma alapján³⁶ – más megyék gyakorlatához hasonlóan.³⁷ A szekerek kiállításának falun vagy városon belüli rendjét nyilván a bíró, illetve az előljáráóság állapította meg.³⁸

III. Károly 1716-ban, a török háború miatt elrendelte a teherhordó járművek és lovak vagy marhák előzetes összevonását a hadbiztosi központokba és a mezővárosokba.³⁹ Erre szükség is volt, mivel a hadjárat során Temesvár ostromához 80 ágyút, 30 000 kézigránátot és napi 70 000–80 000 porció kenyeret kellett eljuttatni.⁴⁰ A hadianyagok szállítása iránti szinte kielégíthetetlen igény teljesítése érdekében 1716. augusztus 11-én Pest, Heves, Nógrád és Fejér megye együttesen 1000, másik 11 törvényhatóság 1200 kocsiját és összesen 13 200 igavonó állatát várták Budára. A kontingens kivezénylése késett, ezért a Caraffa ezred felét Temesvárról Buda környékére kellett küldeni, hogy felügyelje a fennakadásmentes fuvarozást.⁴¹ Érdemes megjegyezni, hogy ennyi kocsis és állat élelmezése már önmagában komoly logisztikai kihívást jelentett.

Úgy tűnik, hogy a 18. század közepétől kezdve a kevesebb járművet igénylő előfogatok irányítása érdekében az albiztosokat a megyehatárokhoz közel fekvő mezővárosokba és községekbe rendelték ki. Így történt ez 1730-ban, amikor Vácra, Aszódra, Abonyba és Miskére helyeztek egy tisztviselőt.⁴² Ez a gyakorlat fennmaradt 1742-ben, amikor Kecskemétre, Aszódra, Abonyba, a Solti járásba és a Sárközi kerületbe küldtek egy-egy biztost. A rendszeren 1746-ban is csak csekély mértékben változtattak, mivel az egyik tisztviselő állomáshelye Kecskemétről Nagykőrösre került át.⁴³

³⁵ Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. In: *Pest megye múltjából*. I. Szerk. Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László. Bp., 1965. 35. és IV. táblázat.

³⁶ 1693-ban 50 szekérnyi lószér szállításának felosztásáról van adat. Kiss-Schramek-Szabó: *Pest-Pilis-Solt vármegye... Közigazgatási...* III. 124. regeszta. A megyei apparátus 1712-ben 400 szekér liszt szállítását osztotta fel a települések között. Lásd Iványos-Szabó Tibor: A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei. II. (1712–1811.) Kecskemét, 1998. 28. A közgyűlés 1717-ben 350 szekér kiállítását rendelte el a települések dikaszámának arányában. Lásd MNL PML Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. IV. 1-a/1. 11. k. 323. p.

³⁷ Corpus Statutorum II/1. 384.

³⁸ Horváth Lajos: Községi közigazgatás Pest megyében a XVII–XVIII. században. In: *Fejezetek Pest megye történetéből*. Szerk. Egey Tibor. Bp., 1990. 172–174.

³⁹ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712–1740*, I. 194. regeszta.

⁴⁰ Karl Vocelka: *Österreichische Geschichte Glanz und Untergang der höfischen Welt 1699–1815*. Wien, 2004. 157.

⁴¹ Matuschka: *Der Türken-Krieg*, 218–219.

⁴² Borosy András – Kisfaludy Katalin: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740*. IV. (1726–1730.) Bp., 1993. 2806. sz.

⁴³ Kiss: *Pest-Pilis-Solt vármegye archontológiája*, 27–28.

Váltás

A szállításokban részt vevők rendszeres felváltásáról szintén kevés adattal rendelkezünk. A lengyel örökösödési háború itáliai hadszínterére 1735-ben gabonát fuvarozó járművek cseréjéről a Tartományi Biztosság gondoskodott, így például az előzetes tervek szerint a Pest megyei szekerek Lepsény táján adták át a stafétabotot a váltásnak.⁴⁴ Egy 1737. évi utasítás szerint Strobol biztosnak a szekereket heti turnusokban kellett cseréltetnie.⁴⁵

Az előfogatozással kapcsolatos tennivalók nagy száma, az egyszerre mozgatandó jelentős létszámú hajtó, szekér és állat, az irányító apparátus csekély létszáma, a korabeli út-, időjárási és hírközlési viszonyok mind előidézhatték a rendszer hibás működését. Ennek jelei legtisztábban a háborús időkben figyelhetők meg. Az egyik leggyakoribb probléma a szekerek felváltásának elmulasztása volt. Pest és Bács megye 1716-ban kölcsönösen panasszal fordult a másikhoz: egyrészt a kalocsaiai előfogatait áthajtották egész Bácscon, és legalább négy hétre visszatartották,⁴⁶ másrészt a Bács megyei jobbágyok szekereit Budáig nem váltották fel.⁴⁷ Ugyanebben az időben Nógrád megye arra panaszkodott, hogy nem kapott értesítést a területére érkező csapatok nagyságáról és a határainak átlépéséről, ezért a katonák „egymás hátára szállottanak.”⁴⁸ Pest megye a következő évtizedekben már igyekezett megfelelően informálni szomszédjait az átvonuló egységekről.⁴⁹

A megyén belül sem volt jobb a helyzet. A falvak lakói rendszeresen megszegették kötelezettségeiket. Dömsöd lakói 1727-ben bepanaszolták Dunaharasztit és Taksonyt, mivel egyik helység sem váltotta fel előfogatos szekereiket. A két község ugyanis nem tartott erre alkalmas igavonókat. A közgyűlés ezért elhatározta, hogy a két település köteles lesz igáslovakat venni, és a későbbiekben a fel nem váltott *forspontok* értékét a panaszos településnek megtéríteni.⁵⁰ Az eset nem számított egyedinek. Strobol megyei biztos 1730. évi jelentése szerint az előfogatok felosztását a földesurak és tisztviselőik nem egy helyen hátráltatták, amitől közgyűlési határozatban tiltották el őket, illetve a falusi bírakat kiadós veréssel fenyegették meg hasonló esetre.⁵¹ Arra a következtetésre juthatunk, hogy szigorúan elméletben minden falunak szállítási feladatok ellátására alkalmas szekérrel és igavonókkal kellett volna rendelkeznie.

⁴⁴ Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712-1740*. VI. (1735-1737.) Bp., 1995. 4223. sz.

⁴⁵ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, VI. 4922. sz.

⁴⁶ MNL PML IV. 1-a/1. 11. k. 253. p.

⁴⁷ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, I. 260., 275. sz.

⁴⁸ Uo. 300. sz.

⁴⁹ Borosy-Kisfaludy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, IV. 3018. sz.

⁵⁰ MNL PML IV. 1-a/1. 13. k. 595. p.

⁵¹ Uo. 15. k. 207. p.

Igénybe vett szekerek száma

A *forspont* megítélésében nem mellékes szempont, hogy az adózók mikor és hány szekérel vettek részt a szállításokban, amire viszonylag szép számban állnak rendelkezésünkre adatok. A felszabadító háború éveiben nem egy alkalommal többtucatnyi, olykor százas nagyságrendű fogat használatára formált igényt a hadsereg. A Hadbiztosság 1688-ban 1000 szekér kiállítását igényelte a törvényhatóságtól, de a megye ekkor csupán 60-at tudott adni, mivel korábban számos jármű tönkrement, illetve sok állat elpusztult.⁵² A ránk maradt dokumentumok arról nem árulkodnak, hogy a megyét bármilyen módon kötelezték volna az említett kocsik kiállítására. 1699-ben a török követek szállításához 95 járműre és az ezekhez nélkülözhetetlen igavonókon kívül további 40 hátaslóra volt szükség, és még ugyanebben az évben 100 szekérnyi lisztet kellett Budáról Szegedre szállítani.⁵³ A megrendelések nagysága nem csökkent a karlócai béke megkötése után sem. Pest megye 1701-ben előbb 60 szekérnyi lőpor és hadfelszerelés, majd 200 kocsi széna szállítására kapott parancsot.⁵⁴ A Rákóczi-szabadságharcot követő békés évek gyakorlata egyáltalán nem különbözött az azt megelőző időszakétól. A megyei apparátus 1712-ben 400 szekér liszt szállítását osztotta fel a települések között.⁵⁵ Két esztendővel később a Dömsöd, valamint Pest térségében táborba vonuló katonák részére a napi kenyérellátás biztosításához mintegy 100 szekérré volt szükség.⁵⁶ A példákat még hosszan lehetne sorolni. III. Károly első török háborúja idején ismét többszázas nagyságrendben kellett a járműveket biztosítani, miként arról fentebb már szó volt.

A déli határoknál vívott háborúk közötti időszak bizonyos éveiből alig kapunk hírt *forspontozási* feladatokról. A lengyel örökösödési háború idején megváltozott a helyzet. A hadvezetés 1733-ban és 1734-ben Magyarországon vásárolt 200 000 mérő gabonát és zabot, amelyet innen Laibachba, majd onnan az itáliai hadszíntérre szállítottak.⁵⁷ 1735-ből értesülünk 200 szekér gabona fuvarozásáról.⁵⁸ III. Károly második török háborújának idején (1737–1739) ismét hasonló parancsok érkeztek a megyehatósághoz.⁵⁹ A fentebbi szám adatok mögötti valós terhek súlyát érzékelteti, ha számításba vesszük, hogy szekerenként két emberrel számolva a háborús években több falu lakosságát kitevő ember- és állatállomány szolgált a hadsereg érdekeit szinte ingyen.

⁵² Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1638–1711*, III. 2272. sz.

⁵³ Uo. IV. 3502., 3542. sz.

⁵⁴ Uo. IV. 3779., 3871. sz.

⁵⁵ Iványosi-Szabó: *A kecskeméti magisztrátus*, II. 28. Kiss-Schramek: *Pest-Pilis-Solt vármegye... Kiegészítő kötet*, 253. sz.

⁵⁶ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 141.

⁵⁷ Raimund Gerba: *Polnischer Thronfolge-Krieg: Feldzug 1733 und 1734. nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen bearbeitet In: Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. XIX. Wien, 1891. 154–155.

⁵⁸ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712–1740*, VI. 4223. sz.

⁵⁹ Uo. VII. 5334. sz.

A hadsereg által kínált térítés

Ugyan a *regulamentumok* 1711-től előírták, hogy a tüzérségi és más felszerelések szállításáért a hadseregnek fizetnie kell, de a viteldíjról csak annyit említettek meg, hogy arról külön megállapodást kell kötni. Az 1751. évi *regulamentum* előírásai szerint igavonó állatonként és mérföldenként 6 krajcár térítés járt a gazdáknak.⁶⁰ A gyakorlat azt mutatja, hogy a hadsereg rendkívül nyomott áron rendelte meg a fuvarokat. A ténylegesen kifizetett összegekről eddig nem kerültek elő adatok. A hadvezetés 1715–1716 telén egy szekér mészt Szegedre juttatását 19–30 garas (95 dénár – 1 forint 50 dénár) közötti összeggel akarta kiegyenlíteni, miközben a lakosok 6 forintért sem vállalták volna a megbízatást.⁶¹ Az itáliai hadsereg számára küldött gabonáért 1735-ben a Tartományi Biztosság tájékoztatója szerint mérföldenként és mázsánként⁶² mindössze 1 krajcárt (1,66 dénárt) fizettek, amit a Pest megyei közgyűlés további fél krajcárral toldott meg.⁶³ Mivel a korabeli Magyarországon egy kocsi hozzávetőleg 500–600 kg (azaz 10 mázsa) teher szállítására volt alkalmas,⁶⁴ ez mérföldenként és kocsinként 10 krajcárt jelentett, ami sokszor még az állatok takarmányozási költségét sem fedezte. A *regulamentumok* ugyanis a lovasság számára a napi 3 mérföld, mintegy 22–24 km menetteljesítményt írtak elő. Eszerint egy szekér egy-napi útra 30 krajcárt kapott a szállításért, ami elvben már a visszaút költségét is tartalmazta. Ez egy négyökrös szekér kétnapi ellátási költségét még a szabályzatban előírt (6 krajcár/igavonó) árfolyamon sem biztosította, mert az 48 krajcárt (80 dénárt) tett volna ki.⁶⁵

Szankciók a sereg részéről

A fuvarok végrehajtását a katonai hivatalok általában rendkívül szigorúan számonkérték, a mulasztásokat pedig különböző fenyegetésekkel igyekeztek megelőzni. Ezek között leggyakrabban a végrehajtás szerepelt. Mathias Vorster budai kerületi hadbiztos 1713-ban katonai erővel vitetett fát a budai várba.⁶⁶ Neipperg táborszernagy 1739-ben, Gilligh Mátyás tartományi biztos 1740-ben helyezett kilátásba végrehajtást egy szállítási megbízás szabotálása esetén.⁶⁷ Mindemellett más módon is tudták kényszeríteni a megyéket a szállítások lebonyolítására. Pálffy János és Savoyai Jenő 1716-ban, Temesvár ostroma alatt Pest megyét azzal fenyegette, hogy az arányosnál jobban terhelik majd a lakosságot a következő télen beszállásolt csapatokkal.⁶⁸ Ilyen körülmények között csupán elvétve

⁶⁰ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 56–57.

⁶¹ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712–1740*, I. 107. sz.

⁶² A korabeli szabályzatok a bécsi mértérendszerrel használták, amely szerint egy mérföld mintegy 7,5 km-t, egy mázsa 56,12 kg-ot tett ki. Lásd Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*. Bp. 1990. 167–169.; Uő: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp. 1991. 456.

⁶³ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712–1740*, VI. 4161. sz.

⁶⁴ Perjés: *Mezőgazdasági termelés*, 118.

⁶⁵ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 56.

⁶⁶ Kiss–Schramek: *Pest-Pilis-Solt vármegye... Kiegészítő kötet*, 262. sz.

⁶⁷ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712–1740*, VII. 5334. és 5896. sz.

⁶⁸ Uo. I. 220. sz.

fordulhatott elő, hogy a megye megtagadta egy-egy szállítmány célba juttatását. Erre akkor nyílt a legtöbbször lehetőség, ha tüzéri eszközök szállítását rendelték el, ami a magyar törvények szerint a szabad királyi városok feladata lett volna.⁶⁹

Elszórtan értesülünk fuvarozási rendelkezések elhárításáról például egy másik fuvar teljesítése ürügyén.⁷⁰ Pest megye 1734-ben a Mezőtúron tartott tábor ellátását az őszi mezőgazdasági munkákra hivatkozva tagadta meg.⁷¹

Mentesítés a feladat alól

A megye tehát rendkívül nehezen szabadulhatott meg a *forspont*tól, ebből következően a települések is ritkán – közgyűlési engedéllyel – kaphattak felmentést. Leggyakrabban akkor függesztették fel e kötelezettség teljesítését, ha egy község templomát építette. Tótygyörk, Csóvár és Ecsér esete ezt mutatja.⁷² Ugyancsak mentesült a falu újjátelepülését követően néhány évig. Budakeszi, Pilisszentlászló és Vácbotyán ezt példázza.⁷³ Zsámbék lakói azzal nyerték el a mentességet 1699-ben, hogy részt vettek a bűnözők üldözésében.⁷⁴ Kóka 1730-ban kvártélyház építése miatt nyert mentességet a *forspont* alól.⁷⁵ Tápiószecső 1731-ben egy hadnagy elszállásolása miatt egy évre mentesült a szállítási feladatok ellátása alól.⁷⁶ Izsák, Akasztó és Kiskőrös 1736-ban nagyszámú átvonuló katonát látott vendégül, ezért a megye felfüggesztette előfogat-állítási kötelezettségeit.⁷⁷ Fajs, Bátya, Ordas, Harta és Pataj lakói 1737-ben árvízvédelmi gát építése miatt kaptak felmentést a fuvarozás alól.⁷⁸ Mindezek mellett komoly problémát jelentett Pest megyében, hogy 1723-ig a katonaság nemegyszer elmulasztott nyugtát adni az igénybe vett szolgáltatásról, a szabálytalanságok miatti panaszok a későbbi országgyűléseken is szóba kerültek.⁷⁹

Az állatállomány veszteségei

Az emberek és állatok túlterhelése természetesen vezetett az állatállomány pusztulásához. Különösen súlyos veszteségekről értesülünk az 1716. évi temesvári *forspont* során.

⁶⁹ 1563. évi XIV. tc. és az 1569. évi XXVI. tc. Pomogyi: *Corpus Iuris Hungarici*; Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, VI. 4489. sz.

⁷⁰ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1638-1711*, III. 3051. sz.

⁷¹ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 144.

⁷² Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1638-1711*, IV. 3490., 4032. sz.; Borosy–Kisfaludy–Szabó: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, III. 2632. sz.

⁷³ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1638-1711*, IV. 3239. és 3243. sz.

⁷⁴ Uo. 3536. sz.

⁷⁵ Borosy–Kisfaludy–Szabó: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, III. 2923. sz.

⁷⁶ Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712-1740*. V. (1731–1734.) Bp., 1994. 3207. sz.

⁷⁷ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, VI. 4520. sz.

⁷⁸ Uo. 4709. sz.

⁷⁹ Borosy–Kisfaludy–Szabó: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, III. 1363. sz.

Az elhullott marhák száma állítólag 12 703-t tett ki.⁸⁰ Bár a korból ránk maradt ellentmondásos források a számadat ellenőrzésére általában nem biztosítanak lehetőséget, a közölt veszteségadatok nagy valószínűséggel túlzók. Azonban kétségtelen tény, hogy olykor a jobbágyok állatai elpusztultak, szekerük pedig tönkrement a szállítások során. Ennek következményét a parasztgazdaság nagymértékben megsínylette. A károk megelőzése fontos volt, ezért nem egy közgyűlési határozat rendelkezik a jóvátétel valamilyen módjáról. A legtöbb esetben a megye magára vállalta a keletkezett kár 50%-ának megtérítését.⁸¹ Más esetekben a helyi nemesség teljes mértékű jóvátétel kifizetését rendelte el, mégpedig a saját és a község házipénztára közötti fele-fele arányú költségmegosztás szerint.⁸² Ung megye határozott összegű kárpótlásról rendelkezett: egy közepes ökörért 8, egy jobbért 10 forint kárpótlást fizetett.⁸³ A katonaságot is jóvátételi kötelezettség terhelte, ha az állatok annak nyilvánvaló hibájából pusztultak el; ezt kihágásnak tekintették. Ennek rendezéséről a *regulamentumok* intézkedtek.

A 18. század első felében a jobbágyok számára az egyik legnagyobb tehertételt az előfogatok biztosítása jelentette, mivel az év szinte bármely szakában kénytelenek voltak szállító járműveiket és állataikat a hadsereg rendelkezésére bocsátani, ami miatt kiestek a termelőmunkából, sőt alkalmasint állataik léte is veszélyben forgott, miközben vagy semmilyen, vagy csak minimális térítést kaptak szolgálataikért.

A folyami szállítás

A 18. század háborúi során a legfontosabb utánpótlási vonalakat a hajózható folyók képezték. Nem véletlenül helyezték melléjük a legfontosabb raktárakat a török uralom után. Ezzel magyarázható, hogy az 1716. évi hadműveletek megkezdése előtt lovakat rendeltek a Duna partjára a vontatási feladatok teljesítése érdekében.⁸⁴

A haderő a folyami szállítások során jelentős mértékben támaszkodott a civilek hajóira, amelyért kialakított térítést fizetett. Amennyiben a hajósok túlzott anyagi igényekkel léptek fel a katonai hatóságokkal szemben, akkor Pest megyének kellett helyetteseket toboroznia.⁸⁵

A folyamatok jelentősége nem csökkent az 1737–1739. évi török háború idején sem. Ekkor a folyópart tisztítása mellett a malmokat is eltávolították a vízről.⁸⁶ A Bécsből érkező hajósokat legkésőbb Budán váltották fel. A fuvarosok toborzása ezúttal is a megye

⁸⁰ Kiss-Schramek-Szabó: *Pest-Pilis-Solt vármegye... Közigazgatási...* III. 226. sz.; MNL OL N 53. Diaeta Anni 1741. Lad. N. Fasc. BBB. No. 15. 1°, N 55. Diaeta Anni 1764/1765 Lad. O. Fasc. B. No. 23. 6°.

⁸¹ Borosy-Kisfaludy-Szabó: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, III. 1762. sz.; Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, V. 3877., 3910., 3967. sz.

⁸² 1727-ből lásd MNL PML IV. 1-a/1. 13. k. 718. p. 1738-ból lásd Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, VII. 5140. sz.

⁸³ *Corpus Statutorum* II/1. 378.

⁸⁴ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, I. 149. sz.

⁸⁵ Uo. I. 222. sz.

⁸⁶ Uo. VI. 4843. sz.

feladatát képezte. A folyó Pest alatti szakaszán a váltási pontok sűrűbben helyezkedtek el, Földvár, Baja és Futak városában.⁸⁷ A vízi fuvarozás feladatai súlyos sérelmeket nem okoztak, azok legalábbis a megye 18. századi országgyűlési követutasításaiban nem tükröződnek. Sőt az országgyűlési tárgyalásokon sem gyakran kerültek szóba.

Kitekintés II. József idejére

A II. József uralkodására vonatkozó forrásadottságok, különösen a megyei hivatalok esetében, lényegesen szélesebb körűek a megelőző időszakhoz viszonyítva. A katonai feladatellátás lakmuspapírjának az 1787 és 1791 között vívott török háborút tekinthetjük, amelynek során ismét csaknem százezres hadsereg harcolt az ország déli határainál. II. József a konfliktusba Nagy Katalin cárnő szövetségesekeként kapcsolódott be. Hadmozdulatokra csak 1788-ban és 1789-ben került sor, komoly harci cselekménynek kizárólag Belgrád 1789. őszi elfoglalása tekinthető. A francia forradalom a Habsburg-udvar figyelmét nyugatra irányította, ezért 1790-ben hadműveletekre már nem került sor, a rá következő évben pedig a békét is aláírták.

A hagyományos feladatok között ismét találkozunk a szárazföldi szállításokkal. Ennek keretében előfordult, hogy Pesten 5100 ökör ellátását kellett megoldani napi 10 200 szénaporcióval (ennek súlya metrikus rendszerben ca. 45,69 t).⁸⁸ Más alkalommal 300-300 szekert kellett biztosítani a Jász-Kun kerülettel közösen egyenruhák Péterváradról Temesvárra szállításához. Igaz, ezt a parancsot gyorsan törölték.⁸⁹ Megesett, hogy az aradi és temesvári helyőrség számára kellett volna télvíz idején utánpótlást szállítani.⁹⁰

A korábbi török háborúk gyakorlatának megfelelően megmaradt a dunai vízi út kiemelt jelentősége. A sereg, ahogy szárazföldi, úgy vízi járművekkel sem rendelkezett. Pest megye egyik feladata volt a hadjáratok év elején a hajósok toborzása. A törvényhatóság a jelentkezők részére a hadsereg szállítási ajánlatait közvetítette, hogy így biztosítsa az utánpótlás célba juttatását.⁹¹ A Dunán Bécsből szállított élelmiszert és hadfelszerelést ismét Pesten kellett átrakodni, és innen továbbították ezeket Pétervárad irányába. A pesti megyehatóság felhatalmazást kapott arra, hogy akár Fejér, Komárom és Esztergom megyei hajósokat is váltásra kötelezzon a saját területén élők mellett.⁹²

A nyári időszakban több hajó megfeneklett a szállított utánpótlással együtt. A járművek ismételt mozgásba hozása a szolgabírák feladatát képezte.⁹³ A hajósok viselkedése is nehezítette az utánpótlás célba juttatását. A kapitányok közül többen jelezték, hogy

⁸⁷ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712-1740*, VII. 5385. sz.

⁸⁸ MNL PML IV. 2. Pest-Pilis-Solt vármegye II. József-féle iratai (Germanica) 37. Kf. 2410/1788.

⁸⁹ Uo. 2410., 6799 és 6908/1788.

⁹⁰ Uo. 8879/1788.

⁹¹ Uo. 1264/1789.

⁹² Uo. 2705/1788.

⁹³ Uo. 5428/1788.

embereik hazatértek a nyári mezőgazdasági munkákra, hogy a téli betevő falatot biztossítsák.⁹⁴

A hajók vontatása nem jelentett kisebb feladatot, mint a váltás megszervezése. Itt ismét a szolgabíráknak kellett kiküszöbölni a nehézségeket járásuk erőforrásaival. A rendelkezésükre álló emberállományt bérmunkások és rabok képezték, ezt egészíthették ki lovakkal.⁹⁵ A hajósok előfogatos szekerekkel is visszatérhettek Ausztriába. A Helytartótanács a kocsikon történő utaztatásuk térítését egy négylovas szekér két mérföldön keresztül történő igénybevétele után 1 forint 30 krajcárban állapította meg. Az összeg tehát lényegesen magasabb volt, mint az 1751. évi szabályzatban szereplő összeg. A kormányzó rögzítette a váltási pontokat Péterváradtól Nezsiderig (Ökér, Óverbász, Topolya, Szabadka, Mélykút, Halas, Vadkert, Izsák, Szabadszállás, Kunszentmiklós, Lacháza, Haraszi, Budaörs, Bicske, Bánhida, Nagyigmánd, Ötvevény, Moson, Miklóshalma, Pahrensdorf, Nezsider).⁹⁶ A költségeket a Cs. Kir. Hajózási Hivatal [K. K. Schiffamt] térítette meg.⁹⁷

A hajók felváltása és a vízi szállítás a Tartományi Biztosság szerint számos kívánnivalót hagyott maga után. Boross József tartományi biztos az 1788. évi hadjárati idény végén állandó késésekről tett említést.⁹⁸ Feltűnik, hogy a dokumentumok között nagyobb számban találunk a vízi szállításához kapcsolódókat, mint a korábbi évtizedekben. Az egyelőre – legalábbis a megyei dokumentumok alapján – megválaszolhatatlan, hogy a vízi út jelentősége nőtt-e meg, vagy csupán a korábbinál gazdagabb forrásbázis maradt fenn.

Pest megyének a század korai évtizedeiben a déli határoknál küzdő seregek élelmezését a szokásos *forsponton* túl is segítenie kellett. Pálffy János 1716-ban elrendelte, hogy a megye gyűjtsön egybe minden elérhető élelmet, és azt a Temesvárt ostromló sereg részére Aradig szállítsa le. Az áruért a sereg méltányos árat és teljes vámmentességet ígért: „Érdemes árát hunvalójának senki el nem veszi, abban bizonyos lehet. Se senkinek az oly portékájátul az akárki legyen vagy harmincadot vagy vámot nem fog fizetni.”⁹⁹ A katonaság liszt mellett zöldségeket (borsó, lencse, hagyma, fokhagyma), állati termékeket (tyúk, marha, szalonna), továbbá italt (bort, pálinkát) igényelt.¹⁰⁰ Bó húsz esztendővel később, az 1737–1739. évi török háború alatt már a lakosságot buzdították arra, hogy minél jelentősebb mennyiségben szállítson élelmet és takarmányt Belgrádba.¹⁰¹

A Helytartótanács és Almásy Pál kerületi főispán utasításai alapján a déli határnál küzdő egységek támogatása az utolsó, 1787–1791. évi osztrák–török háború idején is a megye feladatát képezte. Ekkor elsősorban a Duna mellett fekvő városok kereskedői kapcsolódtak be az üzletbe. Podivinszky Károly váci kereskedő 200 akó bort, 132 akó pálinkát,

⁹⁴ MNL PML IV. 2. Pest-Pilis-Solt vármegye II. József-féle iratai (Germanica) 37. Kf. 4327/1788.

⁹⁵ Uo. 4145/1788.

⁹⁶ Uo. 4427/1788.

⁹⁷ Uo. 4766/1788.

⁹⁸ Uo. 8777/1788. „Es ist hier Orts vorgekommen, daß so oft Militair Transporte zu Wasser befördert werden, die dazu erforderliche Aufführer, Steiermänner und Schiffknechte in denen gewöhnlichen Ablösungsstationen nie in rechten Zeit gestellt werden, und ansonsten auch diese Leute immer mit Gewalt herbeigetrieben werden müssen...”

⁹⁹ MNL PML IV. 1-a. 11. k. 178. p.

¹⁰⁰ Borosy: *Pest-Pilis-Solt vármegye... 1712–1740*, I. 220. sz.

¹⁰¹ Uo. VII. 5055. sz.

40 mázsa dohányt, 20 mérő göngyölt árpát, 10 mérő kölespépet és 4 mázsa sajtot szállított a sereghez. Svainiker Ferenc, ugyancsak váci kereskedő rakománya 20 mérő kölespépből és 8 mérő borsóból állt.¹⁰² II. József közigazgatási reformjai lehetővé tették Pest megye számára azt, hogy – bár bizonyos korlátok között – irányítsák Pest és Buda szabad királyi városok életét. Ez a háború idején a szervezési feladatok nagyobb koncentrációját tette lehetővé. Mindkét település a dunai utánpótlási út mellett feküdt, ezért az ott élő kereskedőknek lehetőségük nyílt bekapcsolódni az üzleti szállításokba.

Pest város előljárói arról tettek jelentést, hogy 1788. március 6-án és május 20-án juttattak el két nagyobb szállítmányt a hadsereghez. Ezek azonban nem csak tömegárut tartalmaztak. A kapribogyó, kávé, gyömbér, bors, parmezán sajt, szalámi, likőrök, csokoládé inkább a felsőbb tisztikar igényeit szolgálhatták ki és nem a közkatonákét. Igaz, nagy mennyiségű savanyú káposzta, zöldborsó, bab, dohány és lencse is a rakomány részét képezte.¹⁰³ A nagykereskedők mellett talán a kisebb falvak lakói is kivették részüket a szállításokból. Zsámbokról savanyú káposztát vittek Szegedre, amellyel kapcsolatban mennyiségi kifogások merültek fel.¹⁰⁴

A szállítások legalább részben önkéntes alapon történtek. A Brodnak és Ógradiskának szükséges élelmiszerek (bor, pálinka, ecet, rizskása, füstölt hús, dohány, tubák, túró, sajt, savanyú káposzta, árpadara, borsó, lencse, bab, gríz, tatárka, fokhagyma és aszalt gyümölcs) szállítására Pest és Buda kapott felhívást. A város magisztrátusának csupán közhírré kellett tennie a hirdetményt, és a kereskedők önkéntes alapon jelentkezhetek a megyeházán.¹⁰⁵ Az utánpótlás-szervezésnek ez a módja számos kockázatot rejtett magában. A nagyobb városokon kívül nem élt vállalkozó kedvű kereskedő. A Kecskeméti járás Tiszai és Dunai kerületében legalábbis egy sem akadt.¹⁰⁶ Egyébként az így beszerzett termékeket is sokszor a megyei elfogatók juttatták a felhasználási helyükre.¹⁰⁷ Vidéki területeken a polgárok helyett a jómódú középbirtokos nemesség és a nagybirtok kapcsolódott be a szállításokba. A pomázi uradalom bort kínált a seregnek. A 2000 akó nagyságú szállítmányt Brodnak és Ógradiskának kívánták eljuttatni.¹⁰⁸ A kalocsai érseki birtok tűzifa sereghez szállítását vállalta, bár igaz, a szállítmányt – egyelőre ismeretlen okból – a haderő visszautasította.¹⁰⁹

Másként állt a helyzet Beleznay özvegy tábornokné boreladásával. A szállító 1100 akó vörös- és 500 akó fehérbor leszállításáról kötött szerződést, amelyért Eszéken a fuvardíjat is beleértve 7 forint akónkénti térítés járt neki. Az ügylet értéke tehát 11 600 forintot tett ki. Az alispán feladatát képezte, hogy az áru minőségét írásban igazolja.¹¹⁰ A sereg az 1500 akóra csökkenő mennyiségű szállítmányt végül Pétervárad élelmezéséhez kívánta

¹⁰² Az akó 56,49 l a mérő 62,08 l. Bogdán: *Magyarországi űr*-, 31., 343.

¹⁰³ MNL PML IV. 2. 37. Kf. 3421/1788.

¹⁰⁴ Uo. 3626/1788.

¹⁰⁵ Uo. 4430/1788.

¹⁰⁶ Uo. 4749/1788.

¹⁰⁷ Uo. 7153/1788.

¹⁰⁸ Uo. 4915/1788.

¹⁰⁹ Uo. 2341., 4618., 4889. és 4989/1788.

¹¹⁰ Uo. 3678/1788.

felhasználni.¹¹¹ A várparancsnokság azonban az 1788. augusztus 5-én célba ért rakományt nem vette át, mivel az ihatatlannak bizonyult. A katonai hatóság mellett Bács megye alispánja, továbbá két újvidéki polgár is részt vett a minőség ellenőrzésében. Pest megye magára vállalta a tábornokné védelmét, és azzal magyarázta a minőségromlást, hogy a bort az átvétel előtt a nyári hőségben napokon át tárolták a hajón.¹¹² Lovász Zsigmond helytartótanácsi tanácsos azonban a várparancsnok döntését elfogadhatónak tartotta, mivel egyrészt a minőség-ellenőrzésben a civil hatóságok is részt vettek, másrészt szemtanúként igazolni tudta, hogy a katonák a bort már a harmadik napon raktárba szállították. A nyári melegre sem lehetett fogni az állagromlást, mivel akkor másutt is (Arad, Temesvár, Brod, Ógradiska stb.) hasonlót kellett volna tapasztalni, ez azonban máshol nem következett be. Azt gyanították ezért, hogy a bor már Pesten is romlott lehetett. Igaz, ugyanakkor a megyei igazolást sem kívánták kétségbe vonni, ezért inkább a szállítók felelősségét firtatták.¹¹³ Az ügylet nagyságrendjére jellemző, hogy az a gödöllői Grassalkovich-uradalom 1787. évi borjövédelmének csaknem kétharmadát is elérte.¹¹⁴ Nem csupán minőségi, de mennyiségi vitákra is találunk példákat az 1788. évi hadjárat időszejéből. A Pesten 31 mázsa 37 fontnak mért zsrírból a katonai hatóságok Aradon 170 fontot hiányoltak.¹¹⁵ Egyelőre nem tudhatjuk, hogy a szállítás során loptak-e az áruból, vagy mérési hibákkal, esetleg szándékos csalással van-e dolgunk.

A szállítási feladatok egy speciális fajtáját jelentette a faúsztatás támogatása, erre mindkét hadjárat évből láthatunk példákat. Sőt a fát kísérő tutajokon lehetett a hadsereg részére élelmet is küldeni.¹¹⁶

Összegzés

A megyék katonai szállításokban játszott szerepe a 18. század viszonyai között jogszabályokkal jól körül volt írva. Az 1751 előtti hazai gyakorlat azonban jelentős mértékben eltért a nyugati örökös tartományokban látottaktól, ugyanis Magyarországon a szabályosan kiutalt előfogatok a *regulamentumok*ban meghatározott bizonyos feltételek esetén (a betegek és az átvonuló századok málhájának esetén) ingyenesen jártak a hadsereg egységeinek, tüzérségi eszközök szállításáért pedig szerény fizetség járt, amott pedig térítésben, illetve adójóváírásban részesültek a lakosok.

A korszak országgyűlésein az alsótáblai követek szóvá is tették a visszasságokat. A rendek 1722-ben kérelmezték, hogy az előfogatok értékét számítsák bele a hadiadó összegébe.¹¹⁷ A királyi biztosok az 1728–1729. évi diétán csupán az utalvány nélküli elő-

¹¹¹ MNL PML IV. 2. 37. Kf. 5388/1788.

¹¹² Uo. 8115/1788.

¹¹³ Uo. 8783/1788.

¹¹⁴ Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre.* Bp., 1933. 179.

¹¹⁵ MNL PML IV. 2. 37. Kf. 7176/1788.

¹¹⁶ Uo. 2642/1788., 703/1789.

¹¹⁷ MNL OL N 51. Diaeta Anni 1722–1723. Lad. M. Fasc. R. No. 31. 9°.

fogatok piaci árú megtérítésére tettek ígéretet.¹¹⁸ Az 1741. évi országgyűlésen ismét napi-rendre került a kérdés. Az udvar ezúttal is csupán a *regulamentumok*ban foglaltak betartását helyezte kilátásba.¹¹⁹ A több évtizedes küzdelem eredményeként született meg a megállapodás az 1751. évi országgyűlésen az ingyenes fuvar megszüntetéséről. Az ország lakosai azonban ezután is a Lajtán túli tartományokban fizetett 80 helyett csupán 48 krajcárban részesültek a *forspontért*.¹²⁰

A szállítási feladatok különösen háborús időkben terhelték meg a törvényhatóságokat. Jellemzi a helyzetet, hogy Pest megyében 1715-ben egy katonai ügyekkel foglalkozó főbiztost és járasonként egy-egy helyettest alkalmaztak, de 1717-ben egy hónapra további hat ideiglenes komisszáriust kellett fogadni. Majd a háború végét követően a megyei biztos tisztségét üresedésben lehetett hagyni.¹²¹ Az 1740-es években a megyei biztosokat területi kompetenciával bízták meg.

II. József alatt valamelyest megváltozik a kép. Úgy tűnik, hogy a vízi szállítás súlya megnő. A megyék szerepe ebben mindenképpen emelkedett, ugyanis korábban többnyire a folyópartok karbantartásáról olvasunk, ekkor viszont a hajósok toborzása is a megyék feladatkörébe került. Talán ennek eredményességét jelzi, hogy csaknem az összes aktív váci hajós részt vett a katonai szállításokban.¹²² A korábbi időszakokban elvéve hallhatunk arról, hogy a megyei hatóságnak árut kellett volna vásárolnia a fronton szolgáló katonák részére, illetve a lakosságot bátorítania kellett a fuvarokra, amelyeket egyébként vámmentességben részesítettek. II. József korában minden korábbinál nagyobb aktivitást vártak el a törvényhatóságoktól e téren. Az 1787 és 1791 közötti török háború hazai forrásaiba éppen csak bepillantást nyertünk, azonban ez alapján is azt látjuk, hogy a megyei hivatal feladatkörét rendkívül tágra szabták.

A 18. századi török háborúk idején a Habsburg-haderő általában rászorult a civilek szállítóeszközeinek használatára, és így volt ez a vizsgálatunk szűkebb tárgyát képező Pest megye esetében is. A nemesi közgyűlésen megválasztott szaktisztviselők nem tudták problémamentesen megoldani az előttük álló feladatokat. Mivel a hadjáratok idény jelentős mértékben egybeesett a legfontosabb mezőgazdasági munkák idejével, továbbá a szállítások során gyakran megesett, hogy az igavonók elpusztultak, ezért a lakosság is próbálta elkerülni a szállításokban való részvételt.

Végezetül válaszok helyett inkább újabb kérdéseket vethetünk fel. A 18. század egészére jellemző volt-e a kereskedők hadiszállításokra való bátorítása a megyék részéről? A vízi fuvarozás milyen terheket rótt a folyamatok melletti törvényhatóságokra? Vajon a

¹¹⁸ MNL OL N 52. Diaeta Anni 1728–1729. Lad. S. Fasc. PP. No. 8. 18^v.

¹¹⁹ MNL OL N 53. Diaeta Anni 1741. Lad. N. Fasc. BBB. No. 15. 1^y.

¹²⁰ Lünig: *Corpus Iuris Militaris*, I. 182., II. 730.; *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaiser Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, I–VIII. Hrsg. Joseph Kropatschek. Wien, 1786–1787. I. 62.; Schramek: *Az állandó hadsereg*, 57.

¹²¹ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 125.

¹²² MNL PML IV. 2. 37. Kf. 1610/1789.

hajósok szerepköre megmaradt-e a napóleoni háborúk alatt is, vagy elenyészett, mivel a nyugati hadszíntér megközelítése szempontjából a Duna „rossz irányban” folyik?

Láttuk, hogy a nemesség hadiszállítóként bekapcsolódott II. József török háborújába. Közismert tény, hogy ez a folyamat a francia háborúk alatt felerősödött. A korábbi fegyveres konfliktusok idején kimutatható a nemesség beszállítói szerepe vagy nem? A megyék egy-egy tekintélyesebb nemes érdekében magukra vállalták az érdekképviselőt. Tapasztalható-e hasonló tevékenység a korábbi vagy későbbi évtizedekből? E megválaszolatlan kérdések arra sarkallhatják a kutatókat, hogy további mélyfúrásokkal, megyei és családi levéltárak feltárásával próbálják meg megtalálni a válaszokat.

GABONAKERESKEDELEM ÉS HADSEREGELLÁTÁS

GLÓSZ JÓZSEF

GRAIN TRADE AND ARMY PROVISION

The study seeks to answer two questions: first, what role did the supply of the troops of the imperial army stationed in Hungary play in the grain trade; secondly, how significant was the grain trade concerning the provision of army in the eighteenth and the first half of the nineteenth century. As there were not enough barracks, most of the soldiers were quartered with peasants, who also had to provide catering below the market price. Consequently, markets did not play a major role in supplying the military. Even the consumption of the 60 000–70 000 soldiers was of no great importance, as it made up only 1–2% of the grain production. Nevertheless, the demand of the army facilitated the sale of grain in areas where the peasants could not sell their crops. During the Napoleonic Wars, in the late eighteenth and early nineteenth centuries, the importance of military demand temporarily increased. The financed war-needs caused an economic recovery, which however end up in a recession at the end of the war. After that military consumption no longer played a part in the development of the following decades.

Keywords: army provision, grain trade, supply, eighteenth–nineteenth centuries

Az oszmánok kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése új fejezetet nyitott Magyarország történetében. A török hódoltság, illetve az elhúzódó felszabadító háborúk nyomán jórészt elnéptelenedett területek újra benépesítése ütemesen haladt előre. A béke hosszú időszaka alatt részben a természetes szaporulatnak, részben a spontán betelepülésnek, valamint a szervezett betelepítésnek köszönhetően gyorsan nőtt az ország lakossága, s Erdélyt is beszámítva az 1720. évi 4,3 millióról 1790-re közel 10 millió főre emelkedett.¹ A folyamat eredményeként nem csupán a lakosság etnikai összetétele változott meg, hanem területi elhelyezkedése is. Feloldódott az az ellentmondás, amely a volt királyi Magyarország és a hódoltság területének eltartóképessége és az ott élő lakosság száma között fennállt. A sűrűn lakott, mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas hegyvidéki területekről a lakosság termékeny alföldi és dunántúli tájakra költözött. Munkája nyomán a népesség számánál is gyorsabban nőtt a megművelt földterület nagysága és ezzel együtt

Glósz József, *kandidátus, nyug. múzeumigazgató-helyettes.*

¹ Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: *Magyarország története. 1686–1790.* I. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 39., 72.

a megtermelt gabona mennyisége is, amely a 18. század végére elérte az évi 50-60 millió pozsonyi mérőt (1 pozsonyi mérő = 62,53 liter).²

A migrációs folyamatok, a belső átrendeződés azonban paradox következményekkel járt. A többlettermés növekedésével párhuzamosan zsugorodott a belső piac, hiszen éppen a lehetséges fogyasztóként számba jöhető felvidéki népesség elvándorlásával csökkent a táji munkamegosztás potenciálja. Hasonló hatással volt a zsellérek, mint telek hiányában önellátásra képtelen réteg számarányának – a földbőségnek köszönhető – átmeneti csökkenése is. A mezőgazdasági termények harmadik lehetséges hazai piaca a városi lakosság lehetett volna, ám a városok száma és népessége korántsem nőtt a termelés növekedésével arányosan a nagy beáramlás időszakában. Ráadásul a gyorsan emelkedő népességű alföldi mezővárosok jórészt önellátók voltak.

Megbízható adatok hiányában nem tudjuk felmérni a 18. század első felében termelt gabona mennyiségét, ezt összevetni a belföldi népesség szükségletével, és így meghatározni azt a felesleget, amely az export forrása lehetett. Ám még ezek az információk sem tennék lehetővé a belső forgalom potenciáljának – ideértve a közvetítő kereskedelmet, továbbá a termelő és fogyasztó közötti közvetlen cserét – felmérését. Ehhez ismernünk kellene az egyes régiók és kistájak gabonamérlegét, a birtokviszonyokat, a város és vidék közötti munkamegosztás, valamint a piacra is termelő háziipar adatait, ilyenek azonban nem állnak rendelkezésünkre.

Így kiindulópontnak maradnak a szórványos adalékok, kortársi impressziók, melyek szerint Magyarország jelentős gabonafelesleggel rendelkezett.³ E közkeletű megállapításból azonban nem világlik ki, hogy ez az országra mint a termelők és fogyasztók közösségére vonatkozott-e, ami exportot is lehetővé tesz, avagy csak a mezőgazdasági termelők-re, kiknek többletét a hazai fogyasztók részben vagy egészben igénylik. Empirikus tények azt igazolják, hogy mind a termelőknek, mind az országnak volt gabonafeleslege, ami alapvető feltétele volt egy strukturált társadalom és a munkamegosztásra épülő áru-termelő gazdaság kialakulásának. Ennek létrejöttéhez azonban időre és kedvező jogi, valamint társadalmi környezetre is szükség volt. Ezek hiányában az érintett országok könnyen az egyoldalú, monokultúras gazdálkodás, és a vele járó kiszolgáltatottság és szegénység csapdájába eshettek. E veszély Magyarország esetében is fennállt, de – mint később látni fogjuk – a belső piac már a 19. század első felében a rendi keretek béklyóit feszegetve gyors fejlődésnek indult, elhárítva a külső tényezőktől való egyoldalú függéssel járó kockázatokat.

A szakirodalom szerint a meglehetősen homogén társadalom és az ezzel járó korlátozott felvevőképességű piac körülményei között a 18. század közepéig még csak jobbára azok a földbirtokosok tudtak túladni gabonájukon, akiknek a piacokhoz közel, Északnyugat-, illetve Nyugat-Magyarországon vagy a kevés számú népesebb város közelében feküdtek birtokaik. Egyéb lehetőség hiányában pedig akár saját jobbágyaikat kényszerítették el-

² Glósz József: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2014. 95.

³ Wellmann Imre: *Mezőgazdaság*. In: *Magyarország története. 1686-1790*. II. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 605.; Wellmann Imre: *A mezőgazdaság a felvilágosodás korában*. In: *Magyarország története. 1686-1790*. III. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 974.

adatlan gabonájuk megvásárlására.⁴ A kort és témát kiválóan ismerő Wellmann állításában rejülő ellentmondás nyilvánvaló: terményt csak az vásárolhatott, aki előtte maga is eladott, ami viszont arra int, hogy fenntartással kell kezelnünk az ideologikus felhangoktól sem mentes általánosításokat. Tény, hogy gazdaságilag amúgy is túlerőben lévő uradalmakkal kellett a szűkös piacért versengeni a jobbágyságnak, amelynek helyzetét az is nehezítette, hogy a földbirtokosok hatalmi helyzetüket gátlástalanul kihasználták a piaci versenyben. Mivel azonban a földesúri majorságok kiépítése előtt a gabonatermés döntő hányada a paraszti portákról származott, a birtokos nemesség gabonapiaci monopóliumáról nem lehet szó.

A parasztság valós szerepére Mária Terézia úrbéri rendelete nyomán készült országos felmérésből következtethetünk. A telkes jobbágyok száma 1767-ben mintegy 400 000, az átlagos teleknagyság 0,45 volt.⁵ Az átlag mögött ugyan jelentős szóródás rejlett, de a 18. század első felének migrációs folyamatai a kiegyenlítődés felé mutattak. A jellemzően féltelkes gazdaság önellátóvá tette gazdáját, családjának munkaereje elég volt a földek megműveléséhez, viszont gazdaságon kívüli ok nélkül alig jelent meg a mezőgazdasági termények piacán. A szociális romantika által idealizált állapot a 18–19. században olyan csapdának bizonyult, ami Franciaországtól a balkáni országokon át Kínáig útját állta, majd fékezte a gazdaság fejlődésének, a társadalom transzformációjának és az ipari forradalom vívmányainak átvételének.

Mária Terézia úrbéri rendelete is a paraszti kisüzemet erősítette, és bár védte a jobbágybirtokot, nem állított áthághatatlan akadályt az árutermelő mezőgazdasági birtoküzem elé. Az eredmény egy hibrid birtokstruktúra lett, amiben egyaránt helye volt a nagybirtoknak és a paraszti gazdaságnak. Ez utóbbi maga is erősen differenciálódott: az ekkor még a jobbágyság zömét alkotó, önellátásra berendezkedő féltelkesek mellett ott találjuk a jómódú árutermelőket, valamint az önellátásra is képtelen töredéktelekeseket és zselléreket. Ez utóbbiak számára a piac eladóként vagy vevőként megkerülhetetlen volt, de végső fokon az autarkiaira berendezkedő zöm sem térhetett ki a piacra lépés elől. A stagnálásra kárhóztató paraszti birtokstruktúrából több tényező emelte ki a magyar mezőgazdaságot: a pénzben beszedett állami, megyei, egyházi és földesúri adók és járadékok – akár saját fogyasztásuk terhére is – a termények piacára kényszerítette a jobbágyokat, másrészt a zsellérek számának drámai gyors növekedése, a meginduló városi fejlődés és az Ausztriában a magyar gabona iránti élénkülő kereslet egyre bővülő piacot is kínált terményei számára. Azaz a magyar gabonakereskedelem – tükrözve a kialakult birtokstruktúrát – termelők és fogyasztók oldaláról is több lábon állt.

Ha a történetírás jórészt kortársi reflexiókon alapuló elemzéseit – melyek meglehetősen ellentmondásos következtetésekre vezettek⁶ – konkrétabbá akarjuk tenni, nem kerülhetjük meg a legfeljebb durva becslésekre lehetőséget adó, kevés számú információ

⁴ Wellmann: *Mezőgazdaság*, 624–625.

⁵ Wellmann: *A mezőgazdaság a felvilágosodás korában*, 958.

⁶ A korszak két kiváló ismerője közül Wellmann a belső piac kis felvevőképességére, Ember Győző viszont az ellenkezőjére következtet ugyanazon források alapján. Wellmann: *A mezőgazdaság a felvilágosodás korában*, 974.; Ember Győző: *A külkereskedelem*. In: *Magyarország története. 1686–1790*, II. 659.

számbavételét, s belőlük következtetések levonását. Kiindulópontul a magyar népesség, a mezőgazdasági termelés, valamint a társadalom struktúrájának becsült adatai szolgálhatnak 1770 táján. A szűkebb Magyarország ekkortájt mintegy 7 millió fős népességének hozzávetőleg 50 millió pozsonyi mérő – a továbbiakban egyszerűen csak mérő – gabona állt rendelkezésére. 5 mérő/fő átlagos fogyasztással számolva 35 millió mérő lehetett a lakosság szükséglete, további 10 millió mérő a vetőmag, s a fennmaradó 5 millió mérő sem tekinthető hasznavehetetlen feleslegnek, hiszen a külterjes mezőgazdaság viszonyai között is fogyasztottak a háziállatok némi takarmányt a téli időszakban. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy nem képződött a belső fogyasztáson felüli többlet. Mivel az átlagos terméshozam nem volt egyszersmind a leggyakoribb is, adódtak tehát évek, amikor ennél kevesebb, máskor jóval több termett, így a termelők gyakrabban jelentek meg a piacon, mint azt a statisztikai átlagok alapján feltételezhetnénk. Jelentősek lehettek a területi eltérések is, ám a kor kereskedelmi és logisztikai adottságai nem tették lehetővé a gabona eljuttatását az értékesítési nehézségekkel küzdő területekről a nélkülözökhöz. Ilyen helyzetekben a legszegényebbek fogyasztásuk csökkentésével – azaz éhezéssel járultak hozzá az ország pozitív gabonamérlegéhez.

Nem kétséges tehát, hogy a Habsburg Birodalom nyugati tartományaiba irányuló, ekkortájt évi 1 millió, majd fokozatosan 2 millió mérőre emelkedő exportgabonát⁷ az ország rosszabb termésű években is elő tudta teremteni. Ezek a számok azonban kétségessé teszik, hogy valóban olyan jelentős lett volna a gabonának a belföldi szükségletet meghaladó feleslege. Nézetünk szerint – mint arra már utaltunk – inkább a belső hiány és felesleg kiegyenlítődsének logisztikai és kereskedelmi nehézségéről volt szó. Ezt támasztja alá, hogy 1790–1850 között a gabonatermelés megkétszereződött, míg a lakosság száma ennél jóval kisebb mértékben növekedett,⁸ ám a gabonaértékesítési problémák ennek ellenére – a vízi szállítás fejlődésének, a heti- és országos vásárok elterjedésének, továbbá a falvakig elérő felvásárlói hálózatnak köszönhetően – az ország néhány elszigetelt zugától eltekintve jórészt megszűntek.

További érv a gabonafelesleg viszonylagossága mellett a művelésbe vont területek nagyságának gyors növekedése a század folyamán. A jobbágyok aligha vállalták volna az irtás, a földek feltörésének nehéz munkáját, ha nem lett volna szükségük annak termésére. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy egész telkenként 30–50 mérő gabonát vetettek a földbe – aligha azért, hogy azután a termés ott rohadjon a veremben. Ezt támasztják alá azok a visszatérő panaszok, amelyek takarmány hiányában a paraszti állatállomány átteleltetésének nehézségéről szóltak. Így érthető, hogy a földek művelésbe fogásának valószínű mértéke még az urbáriumban nyilvántartottat is jóval meghaladta. Egy adalék: az Apponyiak hűgözesi uradalmához tartozó Kölesd jobbágyai az úrbéri tabellában feltüntetettnél több mint kétszer annyi szántót birtokoltak.⁹

⁷ Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. Bp., 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 2) 149–156.

⁸ Glósz: *Gabonakereskedelem*, 25–31.

⁹ Glósz József: *Kölesd*. [Bp., 2000.] (Száz magyar falu könyvesháza) 45–46.

Az abszolút értelemben szerény gabonafelesleg azonban nem azt jelentette, hogy a gabonakereskedelem nem rendelkezett belső potenciállal. A mezőgazdasági termelők szempontjából nem az évi 1-2 millió mérő exportnak – amely a termés mindössze 2-4%-át tette ki – volt valódi jelentősége, hanem annak a belső keresletnek, amely a zsellérek, illetve a földműveléssel nem foglalkozó különféle társadalmi rétegek szükségletéből adódott.

Az úrbéri összeírás 163 113 házas és 37 575 házatlan zsellére¹⁰ háztartásonként 4,5 fővel és fejenként 5 mérő fogyasztással számolva 4,5 millió mérő, a mintegy 10%-nyi nem mezőgazdasági termelő – 700 000 fő, 3,5 millió mérő – összesen hozzávetőleg 8 millió mérő keresletet teremtett a belső gabonapiacra, sokszorosát a főként Ausztriába irányuló exportnak, 16%-át a magyarországi termésnek. A belső kereslet és az export összesen tehát 20%-ot tett ki, vagyis a termés kb. 80%-át még mindig a termelők élték fel.

Am az exporttal együtt mintegy 10 millió mérő eladásra váró gabona azonban így is jelentős piaci potenciált képviselt, amely azonban az árutermelés és pénzgazdálkodás kezdetlegessége miatt jobbra nem kereskedelmi úton értékesült. A magyar gazdaság – mint általában az önellátásra berendezkedő társadalmak – ördögi körben mozgott. A zömmel természetes gazdálkodást folytató parasztság csekély pénzbeli bevételét elvitte az adó. A vásárlóerő hiánya fékezte a kézműipar és a szolgáltatások fejlődését, ami viszont visszahatólag akadályozta a mezőgazdasági termények fizetőképes fogyasztói rétegének kialakulását. Gyors kitörésre az adott társadalmi modell változatlansága mellett nem volt mód, s ellentmondásos az állam szerepe is a rendszer fennmaradásában. Egyrészt az igazgatási struktúráit fokozatosan kiépítő, állandó hadsereget fenntartó birodalom gyorsan növekvő költségei nyomán emelkedő adók kikényszerítették a jobbágyság megjelenését a piacon, másrészt azonban pénzt vontak el a belső gazdaságtól, s így akadályozták a mezőgazdaság és a kézműipar egymást kölcsönösen stimuláló fejlődésének kibontakozását.

Ennek következtében a javak cseréje pénzkímélő módon folyt: áruért áruval, ledolgozással fizettek.¹¹ Ennek hátránya az első pillantásra talán nem nyilvánvaló: üzletkötésre csak akkor kerülhetett sor, ha a kereslet és kínálat kölcsönösen megfelelt egymásnak, ami eleve leszűkítette a potenciális vevők körét. A barter jellegű kapcsolat a két fél és az értékesítésre váró áru fizikai jelenlétét feltételezte, ami viszont radikálisan csökkentette azt a távolságot, amelyen belül egy üzletkötés még realizálható volt. Kistáji dimenzióban viszont a termelőknek többnyire azonos volt a termékpalettája, így a piacon, vásáron megjelenve az eladók azt tapasztalták, hogy az adott portékát sokan kínálják eladásra, de szinte senki nem keresi. Ez a túlkínálat benyomását keltette, holott csupán arról volt szó, hogy a kereslet és kínálat a kor viszonyai között egymás számára elérhetetlen távolságra jelentkezett. Megoldást a problémára az út- és szállítási viszonyok javítása, a felvásárlói hálózat kiépülése, egy tőkeerős kereskedői réteg megjelenése jelenthetett volna, ennek viszont – kiindulópontunkhoz visszakanyarodva – az árutermelés és pénzgazdálkodás kezdetlegessége állt az útjában. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termelők és a terménykereskedők számára minden ellentmondásossága ellenére a hadiszállítás jelentős szerepet játszhatott a gabona értékesítésében.

¹⁰ Wellmann: A mezőgazdaság a felvilágosodás korában, 958.

¹¹ Wellmann: Mezőgazdaság, 605.

A 17. század és a 18. század elejének folyamatos háborúi közepette a Habsburg Birodalom már rendelkezett állandó hadsereggel, amikor 1715-ben a magyar rendek vállalták, hogy az ország kiveszi részét a birodalmi hadsereg fenntartásából a nemesi felkelés intézményének fenntartása mellett. E jobbára fiktív kötelezettség adta a kibúvót a nemesség számára a terhek viselése alól. A hadiadó és a hadsereg egy részének magyarországi állomásoztatásának költségei így nagyrészt a jobbagyságra maradtak. A csapatok békelétszáma a 18. század közepén 108 000 fő volt, melyet a hétéves háború nyomán 216 000 főre emeltek. Ennek mintegy 1/3 része, kb. 70 000 katona állomásozott Magyarországon. Politikai megfontolásból a magyar csapatokat a birodalom többi tartományában helyezték el, s helyükre máshonnan érkeztek katonák, ami a polgári lakosság és a katonaság amúgy is konfliktusokkal terhelt együttélését tovább nehezítette.¹²

Háborúk idején a sereg létszáma tovább emelkedett, s vele a lakosságra nehezedő terhek is. A Rákóczi-szabadságharc és 1790 között eltelt 8 évtizedben 27 éven állt hadban a birodalom, ebből 9 évben az oszmánok ellen folytatott küzdelmet, azaz a háborús évek többségében Magyarországtól távol folytak a harcok. Az elhúzó háborúk a birodalom minden alattvalójára járulékos terhet róttak, ám ezek korántsem oszlottak meg arányosan. A hadszíntér környezetében élők szenvedték el a háborús pusztításokat, és őket terhelték a hadsereg ellátásával és szállításával járó feladatok is. Magyarország szerencsésnek mondhatta magát, mert míg a török hódoltság idején az ország területén zajlottak a küzdelmek, most az oszmán birodalom elleni háborúk is jobbára a határ mentén folytak, s nem jártak a korábbiakhoz mérhető pusztítással. Ezzel szemben az örökös tartományok sokkal súlyosabb károkat szenvedtek el az osztrák örökösödési és a hétéves háború alatt.

A csapatok ellátása azonban békeidőben is jelentős terhet rótt az országra. Egy katona napi ellátmánya 0,5 kg hús, 1,12 kg kenyér, 1 icce bor vagy sör, továbbá só, tűzifa, gyeritya, egy ló napi porciója 3,36 kg zab, 4,48 kg széna, fél csomó szalma volt. Tiszteknek a közkatonák fejadagjának többszöröse járt.¹³ Az e korban használatos mértékegységekre átszámolva 1 katona évi gabonaszükséglete kb. 10 mérő volt, azaz a Magyarországon állomásozó csapatok élelmezése évi 700 000 mérő gabonát igényelt. Ehhez járult a lovak takarmányszükséglete: 1 ló éves porciója 1225 kg volt, melyet pozsonyi mérőre átszámolva állatonként évi 50 mérő fogyasztással számolhatunk.¹⁴ Nem tudjuk, hogy mekkora volt a lovasság aránya a Magyarországon állomásozó csapatok között, de bizvást számolhatunk évi 1 millió mérő összesített szükséglettel a hadsereg belföldi egységei részéről. Ez 2%-a volt a hazai átlagos gabonatermésnek, hozzávetőleg azonos a birodalom nyugati felébe irányuló exporttal, viszont mindössze 1/8 része a különféle formában lebonyolított belföldi értékesítésnek. Ezek azok a koordináták, amelyek között a hadiszállítások nemzetgazdasági jelentőségét meghatározhatjuk.

¹² Wellmann Imre: A felvilágosult abszolutizmus kezdetei 1754–1780. In: *Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka*. Szerk. Makkai László – H. Balázs Éva. Bp., 1962. 492–494.; Wellmann: *Mezőgazdaság*, 597.

¹³ Wellmann: *Magyarország népességének fejlődése*, 597.

¹⁴ A gabonafélék fajviszonyaira vonatkozóan lásd Glósz: *Gabonakereskedelem*, 35.

A Magyarországon állomásozó csapatok fogyasztása nem teremtett járulékos szükségletet a gabonapiacon, mivel megközelítőleg azonos létszámú belföldi egységek állomásoztak a birodalom más tartományaiban. Bizonyos azonban, hogy a hadsereg koncentrált kereslete nagyobb befolyást gyakorolt a hazai gabonapiacra, mint a külföldre távozott katonák itthon kieső, ám szétszórta jelentkező fogyasztása. Az itt állomásozó csapatok ellátására már a 18. században katonai magtárak létesültek. Ezek a készletek éhínség esetén a polgári lakosságnak is rendelkezésére álltak, illetve háborúban a királyság határain kívül harcoló csapatokat részben innen élelmezték.¹⁵ A hadsereg főként a földbirtokosok készleteit vásárolta fel, ami ütközött a kincstár érdekeivel, hiszen a nemesség adómentessége miatt a kiadás részben sem folyt vissza az államkasszába. Ezért rendelte el az uralkodónő, hogy a felvásárlók a jobbágyok által felkínált gabonát sem utasíthatják vissza.¹⁶

Míg békeidőben, jó termés esetén az eladók versengtek egymással a katonaság szükségletei által teremtett piacon, háborúban a helyzet megfordult. A sereg feltöltése hadilétszámra önmagában is növelte a gabona iránti keresletet. Ehhez járult, hogy a csapatokat összevonták a hadszíntér közelében, így a környék termelőitől kellett a szokásosnál sokkal több gabonához jutni. Ez azonban nem volt elég a kor 100-200 000 fős seregeinek etetéséhez, ezért a hátországot is be kellett vonni a hadsereg ellátásába. A hadbiztonság dilemma előtt állt: minél nagyobb területről gyűjtötte be a katonák ellátmányát, annál kisebb lett az egyes termelőre jutó terhelés. Ez viszont nagyobb szállítási feladat elé állította azokat a jobbágyokat, akiket lehetőség szerint kímélni szerettek volna.

Az előállt helyzetben a termelők – földbirtokosok és jobbágyok – vonakodtak eladni terményüket a hadseregnek. Oka egyrészt az éhínségtől való félelem, másrészt a szabott felvásárlási ár volt, amely bizonyosan a piaci ár alatt maradt. Az állam által támasztott koncentrált kereslet árfelhajtó hatással bírt, s ha versenyre akartak kelni a piaci árakkal, azzal pusztán további emelkedést idéztek elő. Így a birodalomnak nem volt más választása, mint adminisztratív eszközökkel kikényszeríteni a szükséges gabona és más élelmiszerek rendelkezésre bocsátását. Bár ez durva beavatkozást jelentett a piaci folyamatokba, civilizációs szempontból azonban nagy előrelépés volt a hadseregek önkényes fosztogatásához képest, amely például a harmincéves háborúban feldúlta a Német-római Birodalmat. Még egy körülmény szólt az állami intervenció mellett. Amikor megfizethető áron biztosított ellátást csapatainak, egyúttal az adófizetők terheit is korlátok között tartotta. Nemkívánatos mellékhatása a termelők érdekeltségének elvesztése, s nyomában a termelés stagnálása vagy éppen hanyatlása lehetett. Ez újabb állami intézkedéseket vonhatott maga után, ami tovább ronthatott a helyzeten. A liberalizálódó nyugati államok ezért csak kivételes helyzetben éltek – mint például a két világháború – ezzel az eszközzel, míg a keleti típusú despotikus rendszerekben az állami önkény a gazdasági fejlődés akadályává vált.

Magyarország az 1788–1789. évi törökellenes háború előkészületei során szembesült a rendkívüli helyzet következményeivel. A hadsereg szükségletére 500 000 mázsa lisztet (1 mázsa = 100 font = 42-56 kg), 750 000 mérő gabonát, 1800 mérő zabot igényelt az uralkodó a tízévi átlagár kétszereséért. A megyegyűlések vonakodva bár, de ajánlatot tettek

¹⁵ Ember: A külkereskedelem, 660.

¹⁶ Wellmann: Mezőgazdaság, 611.

a beszolgáltatandó mennyiségre, de a teljesítés vontatva haladt. A szolgabíráknak kellett végigjárni a földbirtokosokat és a saját szükségleten felüli terményt igénybe venni. Az elrejtett készleteket elkobozták, a vonakodókkal szemben katonai végrehajtást rendeltek el. Az átvett gabonáról elismervényt adtak, melyet a háború végén válthattak be. A rekvirálásból a parasztok sem maradtak ki, az ő gabonájukat az adóba számították be.¹⁷

Nyitott kérdés, hogy milyen szerepe volt a magyarországi gabonának a birodalom más pontjain harcoló katonák élelmezésében. Az ellátási nehézségek nyilván azonosak voltak a török háború kapcsán leírtakkal, azzal a különbséggel, hogy ez esetben nem 2-300 km, hanem mintegy 1000 km távolságra kellett volna a hazai terményt eljuttatni. Az 1743., 1756. évi vámkimutatások szerint a magyar agrárexport 7,02%-a irányult a Német-római Császárságba, illetve Itáliába, s a teljes agrárkivitelnél mindössze 10%-át tette ki a gabona.¹⁸ Homogén exportszerkezetet feltételezve legfeljebb néhány ezer mérőt tehetett ki az oda irányuló szemestermény, ami önmagában is jelzi azokat a logisztikai nehézségeket, amelyeket le kellett küzdeni. Így kérdéses, hogy jutott-e a birodalom háborúinak leggyakoribb helyszíneire jelentősebb mennyiségű magyar gabona, hiszen a nagy távolság eleve gazdaságtalanná tette a szállítást. Bár a háborús szükséghelyzet felülírta az üzleti megfontolásokat, már pusztán a logisztikai nehézségek is arra készíthették a hadsereg vezetését, hogy más megoldást keressenek a csapatok ellátására.

Közvetett szerepe a magyar gabonának a háborús időkben mégis lehetett, hiszen a hadszíntér hátországában a katonai szükségletek miatt hiány léphetett fel, amelyet más forrásból kellett pótolni. Ha a magyar gabonatermő területek és a nyugati hadszíntér közötti nagy távolságot a kereskedelem szakaszolta, azaz például Felső-Ausztria a hadsereget, Alsó-Ausztria Felső-Ausztriát, Magyarország pedig Alsó-Ausztriát és Bécset látta el, akkor a nyugat felé irányuló gabonatranszfer költségei is megoszlottak az áru mozgásának egyes állomásai, illetve a fogyasztók között. Ily módon a magyarországi gabona közvetve mégis hozzájárulhatott a hadsereg szükségleteinek fedezéséhez anélkül, hogy ténylegesen el kellett juttatni a hadszíntérre.

A gabonakereskedelem és a hadiszállítások békében és háborúban összefonódtak, vagy legalább kölcsönösen hatást gyakoroltak egymásra. Kiegyensúlyozott piaci körülmények között a katonai raktárak feltöltése az üzleti élet szabályai szerint, azaz eladó és vevő szabad akaratából, kölcsönösen elfogadott áron történt. Ám központi beszerzésre csak ott volt lehetőség, ahol a katonaság koncentráltan – erődítményben, laktanyában – helyezkedett el, s megfelelő tárolókapacitás is rendelkezésre állt. Háborúk idején a kereskedelmet beszolgáltatás váltotta fel, s még kedvezőtlenebb volt azoknak a jobbágyoknak a helyzete, akiknél katonákat szállásoltak be.

Ezt a megoldást az kényszerítette ki, hogy az országban alig léteztek katonai szálláshelyek, így az embereket kisebb egységekre bontva a lakosságnál helyezték el. Mivel az egyházakat és a nemességet mentesítették a beszállásolás alól, ez a megoldás újabb terhet jelentett az adófizetők számára. Ezen túl a háziaknak kellett gondoskodni a náluk elhe-

¹⁷ H. Balázs Éva: A felvilágosult abszolutizmus jozefinus szakasza 1780–1790. In: *Magyarország története 1526–1790*, 562–563.

¹⁸ Wellmann: *Mezőgazdaság*, 624–625.

lyezett katona ellátásáról is (porció). Ennek értéke beszámított a hadiadóba, ám árát a piacinál alacsonyabban határozták meg. E különbséget – *deperdita* – felül az erőszakoskodó katonák gyakran a járandóságnál több juttatást kényszerítettek ki. A porció a termény értékesítésének egy sajátos, ám a jobbágyra nézve rendkívül hátrányos módja volt. Nem csupán a piacinál alacsonyabb ár miatt (amelyet adó gyanánt azonnal el is vontak tőle), hanem számos, a jobbágy háztartása számára terhes járulékos kötelezettség miatt is.

A sereg a katonákat a forgalmas utak mentén fekvő településeken igyekezett elhelyezni, így a porció és a *forspont*, azaz a sereg felszerelésének szállítása elválaszthatatlanul összeforrt egymással.¹⁹ A jobbágyok panaszos beadványaiból képet nyerhetünk a befogadó települések és a katonaság konfliktusokkal terhes mindennapjairól. A Tolna megyei Kölesden a katonák rátelepültek rétvükre, a társzekereket vontató ökrök lelegelték búzaföldjüket, a beszállásoltak jogosulatlanul fát, szénát, a tisztek *forspontot* követeltek. A terheket megunván sokan nyugalmasabb falvakba költöztek. 1743-ban a vásárra összegyűlt sokadalom az újoncokat toborzó katonákra támadt, akik futásban kerestek menedéket.²⁰ Tolnán 1777-től folyamatosan állomásozott egy század lovas vagy gyalogos katona. Házaknál elhelyezve egy szobában laktak a háziakkal, akiknek főtt ételről is gondoskodni kellett a „vendég” számára. A napi 3 krajcár térítés nem fedezte a költségeket, így a város hosszú, szívós küzdelmet folytatott a felmentésért, amit végül el is nyert.²¹ A francia forradalom és Napóleon háborúi idején megélenkült katonajárás idején a kölesdi jobbágyok heti 3-4 napot is *forsponttal* töltöttek. A harcokban megsebesült katonák számára ispotályt rendeztek be a mezővárosban, s ezt is a helyieknek kellett fenntartani.²²

Ennek tükrében a porció, mint a gabona piacának szerepe meglehetősen ellentmondásos. Egyrészt valóban hozzájárult a gabonafeleslegek értékesítéséhez, megakadályozta az amúgy is tőkehiánnyal küzdő országban a további pénzkiráramlást, ám mindez rendkívül kedvezőtlen feltételekkel párosult, hiszen az eleve áron alul értékesülő gabonából származó bevételt tovább csökkentették a beszállással járó járulékos költségek. Szerepe az ország más-más adottságú tájain eltérő volt. A gabonahiánnyal küzdő felvidéki területeken csak tovább növelte a helyi deficitet, és felverte a termény árát. A jó termelési adottságokkal és vízi szállítási lehetőségekkel rendelkező Duna, és később a Ferencsatorna menti területeknek nem voltak értékesítési problémáik, számukra a porció egyértelműen anyagi veszteséggel járó terhes kötelezettség volt. Pozitív hatása olyan jól termő térségekben lehetett, amelyek távol estek a felvevőpiacoktól, és vízi utak hiányában a szállítás költséges és körülményes volt. A helybe érkező fogyasztó számukra olyan előnyt jelentett, ami ellensúlyozhatta a beszállásolás és a porció ismert hátrányait.

A porció pozitív és negatív hatásait mérlegre téve ne feledkezzünk meg arról, hogy a gabona értékesítéséből származó bevételből a termelő egy krajcárt sem látott. A katonák ellátása ugyan valóban – jóllehet adminisztratív eszközökkel szabályozott – értéke-

¹⁹ Wellmann: *Mezőgazdaság*, 597–598.

²⁰ Glósz: *Kölesd*, 40–41.

²¹ T. Mérey Klára: *Újjáépítés és konszolidáció 1711–1790*. In: *Tolna mezőváros monográfiája*. Szerk. Glósz József – V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 233–234.; Glósz József: *A feudalizmus válsága és a polgári átalakulás időszaka*. In: *Tolna mezőváros monográfiája*, 315–316.

²² Glósz: *Kölesd*, 51.

sítési lehetőséget jelentett, de egyúttal fékezte egy valódi, területi és társadalmi munkamegosztáson alapuló piac kialakulásának folyamatát. Ha azonban a kétségkívül előnytelen, veszteséges értékesítést a közel másfél évszázados békés fejlődés társadalmi költségének tekintjük, akkor Magyarország nem csinált rossz üzletet, még ha a teher egyoldalúan a jobbágyságra hárult is.

A francia forradalom kitörése s vele a felvilágosult abszolútizmus korszakának vége új fejezetet nyitott Európa és a Habsburg Birodalom történetében, amely nem maradt hatás nélkül tárgyalt témánk szempontjából sem. A közel negyed évszázados, sorozatos háborúkkal tarkított periódus több százezresre duzzasztott hadseregeivel ugrásszerűen megnövelte a katonaság gabonaszükségletét, mely az 1790-es évek néhány rossz termésével párosulva önmagában is árfelhajtó hatásúnak bizonyult. Ehhez járult az angol tengeri blokád, amely elvágta a kontinenst, különösen a mediterrán országokat hagyományos beszerzési forrásaiktól. Helyzetük könnyítésére Ausztria lehetővé tette gabona exportját a szövetséges államokba. Ezek együttes hatása időnként már Magyarországon is hiányt idézett elő, s nyomában az árak az inflációt meghaladó mértékben emelkedtek.

A sorozatos háborúk kiadásait a birodalom az adóbevételekből nem tudta fedezni, ezért a már a hétéves háború során is alkalmazott gyakorlathoz folyamodva fedezet nélküli papírpénzt bocsátott ki. A forgalomban lévő bankók névértéke 1790-ben 28 millió forint, 1811-ben pedig már 1 milliárd 60 millió forint volt. 1810-re a papírpénz vásárlóereje az ezüstének 10%-ára csökkent.²³ E tényezők együttes hatására olyan háborús konjunktúra bontakozott ki, ami nem csupán az árak infláció gerjesztette emelkedésében, hanem a kereslet tényleges növekedésében is megnyilvánult.

A tények és a belőlük adódó következtetések egyértelműnek tűnnek, érdemes azonban néhány körülményt mérlegelni, ami árnyalja a történetírásunkban kialakult konszenzusos képet:

1. A háborús években valóban nőtt a hadsereg létszáma, de az össznépeségé nem, s így a fogyasztás mértéke sem.
2. A francia háborúk (1792–1815) 23 évéből a Habsburg Birodalom csupán az időszak felében állt hadban. Békeidőben nem érvényesültek a háborúnak tulajdonított konjunkturális hatások, ennek ellenére az átállás nem gyakorolt hatást a gabonaárak alakulására.
3. A szövetséges államokba irányuló kivitel mértéke logisztikai okokból csekély lehetett, jelentős kereslet csak Ausztriában mutatkozott, ez viszont nem a háború függvénye volt.
4. A harcok távol Magyarországtól, az itáliai és rajnai fronton zajlottak, így a hazai gabona alig(ha) járult hozzá a seregek ellátásához.
5. Mivel a harcok a nyugati fronton folytak, a Magyarországon állomásozó csapatok létszáma inkább csökkent, mint nőtt, s vele a hadsereg belföldön jelentkező kereslete is.

²³ Varga Zoltán: Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok forradalomellenes szövetsége 1795–1812. In: *Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka*. Szerk. Mérei Gyula – Spira György. Bp., 1961. 62., 93.

A felsorolt érvek ugyan kételyeket ébreszthetnek, azonban a gabonakonjunktúra és a háborús időszak időbeli egybeesése tény, miként az is, hogy az árak a napóleoni háborúk lezárultával zuhanni kezdtek. A magyarázat feltehetőleg több, egymással kölcsönhatásban álló tényezőben rejlik. A hadsereg koncentráltan jelentkező, területileg tovább gyűrűző kereslete mellett az infláció összetett hatása is szerepelhetett az okok között. Az árak gyors emelkedése előrehozott keresletet idézett elő, ami önmagában is alkalmas arra, hogy egy mesterséges konjunkturális ciklust generáljon. Ehhez járult, hogy az eladósodott birtokos nemesség olcsó pénzzel megszabadult tartozásaitól, és kastélyépítésbe, gazdasága fejlesztésébe foghatott. A birodalom és a magyar rendek egymásra találásában a háborús időszakban nem csupán a francia forradalom okozta riadalom játszott szerepet, hanem az inflációs pénzzel finanszírozott háború a földbirtokosokra nézve előnyös következményei is.

Ez a pénzpolitika azonban hosszabb távon nem volt fenntartható. A fedezet nélküli kibocsátott papírpénz adók és vámok révén visszaáramlott az államkincstárba, vagyis az állami bevételek reálértéke csökkent. A különbözetet további pénzkibocsátással kellett kiegyenlíteni, azaz az inflációs spirál a háborútól függetlenül öngerjesztővé vált. Bár az első stabilizációs kísérletet 1811-ben a társadalomra nézve kíméletesen hajtották végre – a névértékének pusztán 10%-át érő bankók helyett 20%-nyi váltópénzt kapott tulajdonosa²⁴ –, a Habsburgok és a magyar rendek mézesheteinek végéhez a napóleoni háborúk lezárásán túl a pénzpolitikában bekövetkezett fordulat is hozzájárult. A harcok utolsó, 1812–1815 közötti fellángolása, az infláció ismételt nekilendülése – melyhez a katonai kiadások mellett a túlértékelt váltóforint is hozzájárult – csak rövid epizód maradt.

A pénzügyi stabilizáció szükségképpen deflációs ciklust indított el, amely a korábban túlpörgő gazdaság lehűléséhez vezetett, s amelyet a katonai kiadások visszafogása is erősített. Mindez nem maradhatott hatás nélkül a mezőgazdasági termények piacára, így a gabona iránti keresletre sem. A konjunktúra szalmalángszerű fellobbanása nyomán fellépő recesszióból az 1820-as évek végétől a gazdaság és társadalom belső folyamataiból táplálkozó, ezért sokkal megalapozottabb fellendülés rántotta ki a gazdaságot, s vele a mezőgazdasági termények piacát is.

A lakosság szám emelkedésének és az élénkülő keresletnek köszönhetően a 18. század vége és a 19. század közepe között a gabonatermelés évi 50-60 millió mérőről 90-110 millió mérőre növekedett,²⁵ vagyis közel megduplázódott. Ugyanezen idő alatt a lakosság száma Erdély nélkül 7,82 millióról 10,8 millió főre, mintegy 38%-kal emelkedett. Ennek köszönhetően az egy főre jutó gabonatermés 7 mérőről 9 mérőre nőtt. Ez elégséges fedezetet nyújtott az export, valamint a belső fogyasztás növekedéséhez. Az 1780–1790-es évek átlagában a kivitel évi 2,2 millió mérőt tett ki, és 1816-ra megközelítette a 3 millió mérőt. 1824-re viszont a kivitel az 1816. évi 41%-ára csökkent, amiben szerepet játszott a béke beállta után az orosz, a román, a szicíliai, az egyiptomi gabona által okozott túlkínálat is.²⁶

²⁴ Varga: Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok, 117.

²⁵ Glósz: *Gabonakereskedelem*, 25–31.

²⁶ Mérei Gyula: A magyar köznemesség ismételt szembefordulása a Habsburg-gyarmatosítókkal és a nemesi reformmozgalom közvetlen előzményei 1812–1831. In: *Magyarország története 1790–1849*, 120.; Martin von

Ezt követően azonban az export újra növekedésnek indult, s az 1840-es években elérte az évi 4-5 millió vámmázsát,²⁷ ami búzában számolva kb. ugyanannyi mérőnek felelt meg. Vagyis az export hozzávetőleg a termelés növekedésével arányosan emelkedett, részesedése a magyar gabona felhasználásából nem nőtt. Amiből következik, hogy a termés növekményének arányában azonos, de mennyiségében sokkal nagyobb részét a belső piac szívta fel. Ennek kisebb részét a növekvő lélekszámnak, nagyobb hányadát az egy főre jutó fogyasztás növekedésének tudhatjuk be.

Nem csupán az egy főre jutó termelés emelkedett, hanem a társadalmi struktúrában ugyanezen időszakban bekövetkezett gyors változásoknak köszönhetően a hazai fogyasztás piaci hányada is. A szellérek és töredékelkes jobbágyságok saját termésen felüli gabona-szükséglete az 1770-es évekbeli 4,5 millió mérővel szemben 23,5 millió mérőre nőtt. Ehhez járult a városi lakosság 4,5 millió mérő saját termésen felüli fogyasztása. Ennek következtében a gabona belső piaca 1770 és a 19. század közepe között 8 millió mérőről 28 millió mérőre, az arató- és cséplőrészt levonva belőle 26 millió mérőre növekedve több mint megháromszorozódott.²⁸ 100 millió mérő átlagos hozammal számolva a magyar termés 26%-a került értékesítésre belföldön, az exporttal együtt a piaci hányad 30% körül mozgott, szemben az 1770-es évek 20%-os arányával.

A termelés és értékesítés dinamikus növekedése következtében a hadiszállítások, illetve a katonaság belföldi fogyasztása csak az itt állomásozó csapatok létszámának erőteljes emelkedése esetén őrizhették volna meg piaci részesedésüket. A birodalom hadseregének létszáma a 18. század vége és 1840 között valóban nőtt is, 230 000-ről 371 000 főre. Ebből azonban továbbra is csupán 64 000-75 000 katona állomásozott Magyarországon,²⁹ vagyis a sereg gabona iránti igénye stagnált, ezért részesedése az összfogyasztásból, illetve a piacra vitt gabonából visszaesett. Mivel a Habsburg Birodalom 1815–1848 között egy rövid itáliai intervenció kivételével nem vívott háborút, a csapatok létszáma és vele az élelmiszer iránti kereslete átmenetileg sem emelkedett, s nem idézhetett elő a századforduló időszakához hasonló konjunktúrát, s a papírpénz is szilárdan tartotta az ezüsthöz viszonyított 40%-os értékét.

Ennek következtében a katonaság Magyarországon már csupán a termés 1%-át fogyasztotta, szemben az 1770 körüli 2%-kal. Viszonylagos szerepe ennél is nagyobb mértékben csökkent, ha a hadsereg szükségletét a piaci forgalommal vetjük össze. 1770 táján 1 millió mérő katonai fogyasztással 8 millió mérő civil piaci szükséglet állt szemben, az 1840-es évekre az arány 1:26-ra esett vissza. Az export esetében még nagyobb eltolódást tapasztalunk. Míg az 1770-es években a hadsereg magyarországi szükséglete és az export hozzávetőleg egyenlő volt, a 19. század közepére már 4-5-szörösen meghaladta.

Schwartner: *Statistik des Königreiches Ungern. Erster Theil. Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe.* Ofen, 1809. 175.

²⁷ Glósz: *Gabonakereskedelem*, 39–40.

²⁸ Uo. 105.

²⁹ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *A rendi társadalom felbomlása.* In: *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Szerk. Gergely András. Bp., 1988. 122–123.

A jobbágyságra nehezedő viszonylagosan csökkenő, de abszolút értelemben változatlan terheken a vármegyék és a földbirtokosok különféle intézkedésekkel igyekeztek enyhíteni. Tolna vármegye a *forspontot* és porciót egyes frekventált települések túlterhelése helyett arányosan osztotta szét a községek között. Így a mintegy 1000 lakosú Szakadát két lovas és két gyalogos katona porcióját állta.³⁰ Kölesden az Apponyi-uradalom 30 hold szántót és ugyanannyi rétet engedett át a mezővárosnak a beszállásolással járó költségek viselésére.³¹ A buda-eszéki országút mellett fekvő nagy forgalmú kikötővárosban, Tolnán állandóan állomásozott egy század lovas vagy gyalogos katona, s ehhez járultak még az átvonuló csapatok. A város és a Festetics-uradalom minden követ megmozgatott, hogy megszabaduljanak a beszállásolt katonáktól, s végül 1819-ben sikerrel jártak. Maga a sereg is tett lépéseket a helyzet javítására: már a századfordulón kvártélyházat és órházat létesítettek, az udvarra katonai raktár került. A 19. század első felében a katonai infrastruktúra tovább bővült, ötszobás hadosztálykórház és egy katonai pék magazin létesült.³²

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a 19. század első felében nem történt alapvető változás a katonaság elszállásolásában és élelmezésében. A terhek igazságosabb elosztása, a katonai infrastruktúra kiépítése ellenére a rendszer továbbra is duális mederben folyt: az itt állomásozó csapatokat túlnyomóan a civil lakosságnál helyezték el, s a piac megkerülésével természetben gondoskodtak ellátásukról is. Kisebb, de meghatározhatatlan részben a hadsereg piaci beszerzéssel maga gondoskodott a katonák ellátásáról. Tanulmányunkban két kérdésre kerestük a választ. Milyen szerepe volt a hadiszállításnak a gabonakereskedelemben, illetve a gabonakereskedelemnek a hadsereg ellátásában? Mint fejtegetéseinkből kiviláglik, a csapatok magyarországi, illetve időszakosan birodalmi szükséglete a gabonatermeléshez és annak piaci forgalmához képest csekély volt, sőt a termelés és kereskedelem 19. századi felfutása időszakában arányában, jelentőségében tovább csökkent. Mivel a katonaság gabonával történő ellátása jobbára naturálishan, a piac megkerülésével történt, gabonapiaci jelentősége még a belső fogyasztásban betöltött szerepénél is kisebb volt. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a hadsereg ellátása közvetve vagy közvetlenül ne gyakorolt volna hatást a magyarországi gabonakereskedelemre. Szerepe a helyi viszonyoktól függően pozitív, vagy akár negatív is lehetett: felszívhatta a helyi kereslet hiányában eladhatatlan felesleget, másutt éppenséggel elvonhatta a terményt a piac elől. Vagyis a hadsereg élelmezése áttételesen akkor is hatást gyakorolt a gabona piacára, ha a terményfelesleg nem kereskedelmi úton értékesült.

A puszta számoknál nagyobb jelentőségére a francia forradalom és a Napóleon háborúi által kiváltott gabonakonjunktúra világít rá, amikor összetett, részben máig tisztázatlan okokból a hadsereg háborús szükségletei az egész gazdaságra pezdító hatást gyakoroltak. Jelentőségét nem csupán a háborús konjunktúra, hanem még inkább az azt követő recesszió húzza alá. Ám a példa azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a gazdaság fejlődésének ez az útja nem csupán egészségtelen, hanem fenntarthatatlan is volt. Végezetül érdemes kiemelni,

³⁰ Glósz József – V. Kápolnás Mária: Szakadát község monográfiája 1723–1949. In: *A Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve*. XIV. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 1988. 400.

³¹ Glósz: *Kölesd*, 52.

³² Glósz: *A feudalizmus válsága*, 315–316.

hogy a hadseregellátás nem csupán gazdasági, kereskedelmi kérdés volt, hanem olyan komplexum, amely érintette a birodalom külpolitikáját, biztonságát, a két birodalomfél közötti közjogi kapcsolatot, s nem maradt hatás nélkül a földbirtokosok, a központi hatalom és a jobbágyság érdekközösségek és konfliktusok szövevényével átszótt viszonyára sem.

TANULMÁNYOK

JOHANN ANDREAS SEGNER SZEREPE AZ ELSŐ GÖTTINGENI CSILLAGVIZSGÁLÓ MEGÉPÍTÉSÉBEN

RAB IRÉN

THE ROLE OF JOHANN ANDREAS SEGNER IN
THE CONSTRUCTION OF
THE FIRST GÖTTINGEN OBSERVATORY

Few people know that the construction of the first observatory of Göttingen was linked to the Pressburg-born professor Johann Andreas Segner (1704–1777). Segner not only prepared the plans, but also directed the construction and equipment of the building. That it was so is proved by the hitherto unresearched documents of the Göttingen University Archives connected to the observatory, among them the original Segner manuscript, which runs to 123 pages. Segner himself corresponded personally with the royal council at Hanover, he gave directions to the stonecutter, the roofer, and the mason, ordered the equipment of the observatory from England, prepared the draft of the openable roof of the building, and even planned the decoration of the facade.

However, the activities of Segner have left few traces in the scholarly literature, the first Göttingen observatory being attached to the name of Tobias Mayer. Mayer was appointed in 1750 as fellow-director alongside Segner, but his appointment led to constant misunderstanding between the two of them on account of the disputed interpretation of their post. Due to the intrigues of Mayer, Segner eventually resigned the leadership of the institution he had established himself, and also left the university. He went to Halle, where he was appointed by King Frederick of Prussia as the first-ranking professor of the local university.

Keywords: Göttingen Observatory, Johann Andreas Segner, Tobias Mayer, Cosmographical Society at Nuremberg, astronomy

„1748-től kezdődően Segner a csillagvizsgáló építésével foglalatzkodott, és nagy munkabírásnak hála, elérte, hogy a Calenbergi Alapítvány anyagi segítségével a város déli részén fekvő egyik régi várostoronyra obszervatóriumot emeljenek. Az építkezés 1751-ben kezdődött el. Segner azonban nem sok örömét lelte ebben a munkában, mert Tobias Mayert Göttingenbe érkezésétől kezdve szintén az obszervatóriumban kívánták foglalkoztatni. Segner rendben valónak találta ezt, és az intézményt ketten együtt irányították. Rövidesen azonban véleménykülönbség alakult ki köztük, ami viszályá fokozódott. Mayert

Rab Irén, PhD.

ebben az időben Berlinbe hívták, amit – hacsak nem kapja meg a csillagvizsgáló kizárólagos vezetését – el is fogadott volna...”¹

Kevés olyan nyomtatott forrást találunk, ami az első göttingeni csillagvizsgáló létrejöttében egyértelműen kiemeli a pozsonyi származású Johann Andreas Segner² szerepét. Legtöbb helyen Tobias Mayerrel³ együtt emlegetik mint a csillagvizsgáló első, rövid ideig hivatalban lévő társigazgatóját, vagy meg sem említik a nevét. Holott a tervek nagy részét Segner készítette, és az egész építési folyamat, sőt az épület berendezése is az ő irányításával készült el. Segner tevékenységét az egyetemi levéltárnak a csillagvizsgálóval kapcsolatos aktái bizonyítják: tervek, szakértői vélemények, kalkulációk, utasítások, királyi leiratok, a városi tanács jegyzőkönyvei, megrendelések és kifizetési engedélyek, Segner kezétől származó vagy közvetlenül neki címzett iratok. Ő levelezett a hannoveri királyi Titkos Tanáccsal, személyesen ő adott utasítást a kőfaragónak, a tetőfedőnek, a kőművesnek, ő rendelte meg Angliából az obszervatórium berendezését, ő készítette el az épület nyitható tetejének rajzát, ő tervezte a homlokzat díszítését.

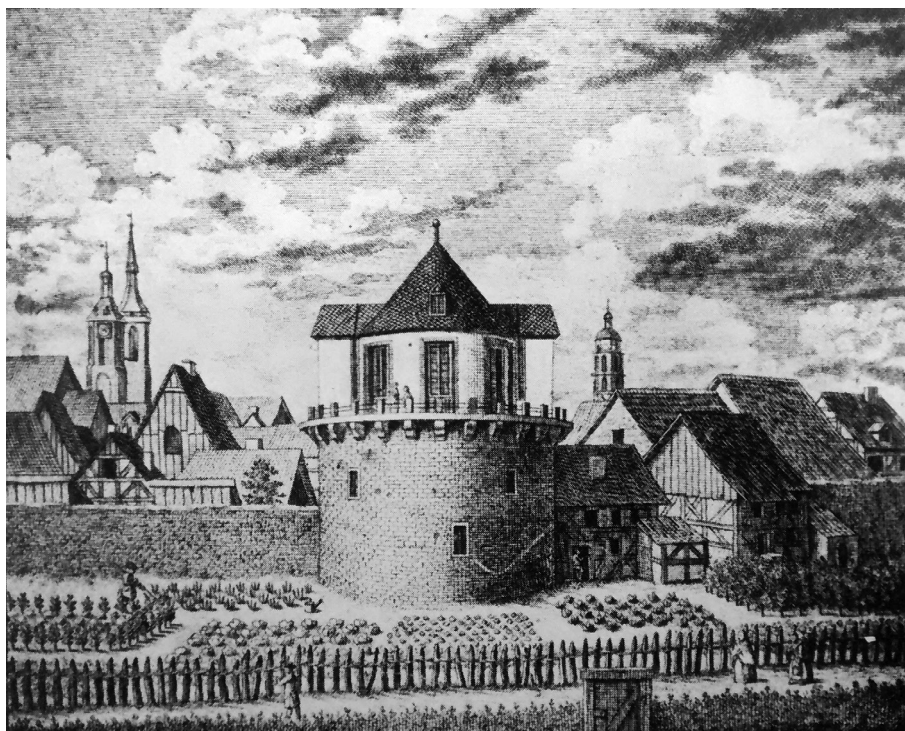
Nagy beruházás volt a csillagvizsgáló, különleges épület, szokatlan, idegen, ismeretlen funkcióval. Segner végzettségét tekintve orvos és matematikus volt, ehhez képest olyan embert próbáló műszaki feladatot vett magára, amibe sokan belerokkantak volna, vagy megfutamodtak volna előle. Ha hozzávesszük, hogy mellette két karon is tanított különböző természettudományos tárgyakat, hogy ebben az időben kísérletezte ki a róla elnevezett és ma is használatos Segner-kereket, azaz az első vízi turbinát, amit Hardenberg gróf birtokán, 1753-ban megépítettek, hogy részt vett a tudós társaság, a Königliche Societät der Wissenschaften zu Göttingen 1751-es megalapításában, akkor csodálhatjuk igazán munkabírását, tehetségét és sokoldalúságát.

Segner tudásával, kísérletező és innovációs kedvével nagyban hozzájárult a frissen alapított egyetem hírnevének és rangjának kialakulásához. Az utókor mégsem emlékezik meg róla, az általa teremtett csillagvizsgálót Tobias Mayer sikereként emlegetik. Jelen dolgozattal be szeretném bizonyítani, hogy az első göttingeni csillagvizsgáló a közhiede-

¹ Götz von Selle: *Die Georg-August-Universität zu Göttingen 1737–1937*. Göttingen, 1937. 99. Az idézetek a szerző saját fordításai.

² Johann Andreas Segner (1704–1777) Pozsonyban született, az itteni evangélikus líceumban és Debrecenben tanult. A jénai egyetemen 1730-ban orvosi diplomát szerzett. Ezt követően Pozsonyban, majd Debrecenben volt gyakorló orvos. 1732-től ismét Jénában tanult matematikát és fizikát, majd a természettudományok rendkívüli professzora lett. 1735 őszén, még az egyetem hivatalos megnyitása előtt érkezett Göttingenbe, a filozófiai kar matematika- és fizikaprofesszorának. Mivel *doctor medicinae* is volt, rövidesen áthelyezték az orvosi karra, ahol többek között elméleti és gyakorlati kémiát, fiziológiát tanított. Göttingeni húsz esztendeje alatt mindkét karon végig oktattott más természettudományos tárgyakat is, többek között csillagászati ismereteket. Rab Irén: A göttingeni korszak (1735–1755). In: Kovács László: *Segner János András. Egy jeles magyar a 18. századból*. Bp., 2018. 49–62.

³ Tobias Mayer (1723–1762), német csillagász, térképész és matematikus. Mindössze líceumot végzett, autodidaktaként mégis elismert tudós volt. 1746–1751-ig a nürnbergi Homann Térképészeti Iroda munkatársaként 30 térképet készített. 1751-ben professzori állást kapott a göttingeni egyetemen, ahol elsősorban csillagászatot, földrajzot és matematikát tanított. 1751-től formálisan az épülő obszervatórium társigazgatója lett Segner mellett, majd az elkészült intézményben, 1754 szeptemberétől az egyedüli igazgató. Mayer a Hold-kutatásaival és a földrajzi hosszúság pontos meghatározásával szerzett elévülhetetlen érdemeket.

J. P. Kaltenhofer: A göttingeni csillagvizsgáló. [1773.]

lemmel ellentétben Johann Andreas Segner emberfeletti munkájának az eredménye, és egyúttal Segner göttingeni érdemeinek méltó emléket szeretnék állítani.⁴

Előzmények

Az egyetem 1734-es alapításakor obszervatórium létesítésére is gondoltak. Műszerek a Bülow-hagyatékából⁵ rendelkezésre álltak, megfelelő helyet kellett csak találni, hogy az akadémiai oktatáshoz ezeket használni is tudják. Először a központi egyetemi épületként kijelölt egykori domonkos templom boltozata alól akarták az égi jelenségeket megfigyelni. Már kiépítették hozzá a padlószintet, amikor kiderült, hogy a hely alkal-

⁴ Segnernek 2018-ban kezdeményezésemre végre emléktáblát állítottak Göttingenben [Mühlenstrasse 4]. Az első csillagvizsgálóról nem emlékeznek meg, a világ első, hidraulikus elv alapján működő, az úgynevezett Segner-kerékkel meghajtott, Nörtenben épített malomnak nincs nyoma, a helytörténészek sem tartják számon. Egyáltalán, Segner emlékét sem a város, sem az egyetem nem ápolja.

⁵ Joachim Heinrich von Bülow (1650–1724) hannoveri államférfi, könyv-, műszer- és művészeti gyűjteménye adta a frissen alapított egyetem eszközállományát. A csillagászat oktatásához különféle fizikai és matematikai eszközök mellett egy asztrolábium, különböző napórák, egy holland távcső, egyszerű mikroszkópok kerültek. Johann Stephanus Pütter: *Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen*. Göttingen, 1765. 1.

matlan csillagászati megfigyelésekre, mert nemcsak a környező házak, hanem a templom tornyai is takarják az égbolt egy részét.⁶ A következő kiválasztott helyet, a város keleti részét lezáró Albani-tornyot, a mellette levő templom harangjai által kiváltott rezgés tette alkalmatlanná.⁷ Asztronómiai ismereteket ennek ellenére lehetett tanulni az egyetemen, és obszervatórium híján is folyt csillagászati megfigyelés. Mindezeket a matematika nagy hírű professzora, Segner vezette. Az általa készített szemléltetőeszközzel és magyarázattal tekinthették meg például az érdeklődők a gyűrűs napfogyatkozást 1748. július 25-én.⁸

Georg-August, Braunschweig-Lüneburg választófejedelem, aki II. György néven angol király is volt, 1748. augusztus 1-én látogatást tett az általa alapított göttingeni egyetemen. Hiányolta, hogy az egyetemnek nincs pontos csillagászati megfigyelésekre alkalmas obszervatóriuma. A király birodalomépítési ambícióihoz tengeri, hadászati és kereskedelmi igényeket kielégítő, pontos és megbízható térképek kellettek. Mindehhez korszerű, jól felszerelt intézményre és hozzáértő szakemberekre volt szükség. A feladattal Johann Andreas Segner professzort bízták meg 1748 őszén.

A csillagvizsgáló építésével kapcsolatos iratok a göttingeni egyetemi levéltárban [Universitätsarchiv Göttingen] találhatóak. Az 1748. október 26. – 1754. október 21. közötti időszakra⁹ az iratcsomó 161 iratot tartalmaz, melyből 50-et maga Segner írt, 52-ek pedig ő a címzettje. Az iratok terjedelme 276 számozott oldal, ami a valóságban 348 oldalt tesz ki. A Segnerhez köthető kézirat 209 oldal, ebből 123 oldalt maga készített. Nemcsak a terjedelemből, hanem a kéziratok tartalmából is egyértelműen kiderül, hogy a csillagvizsgáló megépítése Segner professzor nevéhez köthető. Dolgozatom ennek a feldolgozatlan iratcsomónak¹⁰ a rövid ismertetésére vállalkozik.

Az iratanyagot négy szempont alapján csoportosítottam. 1. Az építéstörténet az iratok alapján; 2. A tényleges építésvezetés; 3. A hannoveri kormányzattal folytatott levelezés; 4. Tobias Mayerral való konfliktusok.

⁶ Christian Hollmann: *Die Georg-Augustus Universität zu Göttingen in der Wiege, in ihrer blühenden Jugend und reifferem Alter*. Göttingen, 1787. 76–78.

⁷ „... kurz darauf einige Professores allhier angekommen waren, denen die Sache viel näher anging...” – írta Hollmann az egyetem első évtizedeiről szóló visszaemlékezésében. Az „egyed professzorok” megjegyzés Segnert takarja. Hollmann nem szenvedhette Segnert, könyvében kevés, de rosszindulatú megjegyzéssel illeti. Az ellenszenv oka Segner egy megjegyzése volt, miszerint Hollmann a matematika tudományában nemigen jártas.

⁸ A megfigyelésről egy hét múlva írásban is beszámolt. Lásd Johann Andreas Segner: *Beobachtung der Sonnenfinsterniß. Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen* (1748) No. 85. 673. Asztronómiai ismereteit később az *Astronomische Vorlesungen, eine deutliche Anweisung zur gründlichen Kenntniss des Himmels* című, 1776-ban, Halléban kiadott, kétkötetes művében foglalta össze.

⁹ Ekkor kelt Segner utolsó levele. Az 1755-ös nyári szemesztert már a hallei egyetem *professor primarius*aként kezdte.

¹⁰ Universitätsarchiv Göttingen (= UAG) Kuratorialarchiv (= Kur.) 7254. Anlegung und fernere Unterhaltung der Sternwarte. 7254. 1748. október 26. – 1806. július 19.

Az építéstörténet

„Az obszervatóriumot a város déli oldalán építették meg, alapjául a városfalon húzódó egyik kerek tornyot választották. Erre egy termet húztak fel, amelyben a szükséges műszereket helyezték el, és ahonnan a megfigyeléseket folytatni lehetett. A terem fölött, a tető alatt még egy szint volt található, itt egy délnek néző ablak további kilátást biztosított. A terem alatt egy kis fűthető szobát alakítottak ki a kutatók számára. Lakás nem volt az épületben.”¹¹

A királyi látogatást követően bizottságot hoztak létre az előkészítési munkálatok elvégzésére. A város részéről Kampe szenátor¹² és Insiger kincstárnok, az egyetem részéről Segner és Penther¹³ professzorok alkották a bizottságot. A város vezetése szabaddá tette a kiválasztott területet,¹⁴ és feltételeket szabva ugyan, de az egyetem rendelkezésére bocsátotta azt. A kiválasztott terület az úgynevezett patikakertnél álló, az egykori városfal védőrendszeréhez tartozó egyik torony volt. A tornyot változatlan formában meg kellett őrizni, mivel a város itt tárolta a tűzoltáshoz használt locsolóberendezést, csak a torony tetején lévő faszerkezetet bonthatták meg. Maga az obszervatórium a toronyra épült rá. A szenátus azt is feltételként szabta, hogy a környező utakat az építkezés során rendbe kell hozni, és biztosítani kell a városfalra való kijutást.

A patikakertnél lévő tornyot Segner választotta ki, és sem a szenátorok, sem a szakértőnek felkért hannoveri királyi építész, Heumann¹⁵ nem találta jó ötletnek. A városvezetés szerint nehezen megközelíthető, az építész szerint túl alacsonyan, az útszinttől 27 lábnyi magasságban fekvő hely csillagászati megfigyelésekre alkalmatlan. Heumann szakvéleményét Segner laikusnak minősítette, és elmagyarázta a hely kiválasztásának okát. A horizont délről nyitott, csak a távoli hegyek koszorúzzák, és a déli irányba eső kertek sokkal mélyebben fekszenek. Ezért felesleges magasabbra húzni az építményt.¹⁶ A tulajdonképpeni obszervatórium maga a terasz, ami a stabil kőépítményen három égtáj felé helyezkedik el, és ezáltal lehetővé teszi, hogy a nap 24 órájában lehessen valamennyi csillagot vizsgálni.

Segner már a kezdetekkor konfliktusokba keveredett. Hollmann¹⁷ folyamatosan intrikált ellene, mert kritizálta matematikatudását; a királyi építész sem szívelte, miután laikusnak minősítette őt, ezért a későbbiek során igyekezett Segner elképzeléseinek keresztbe tenni. Penther a bizottsági ülés után felmentését kérte a hannoveri kormányzat-

¹¹ Pütter: *Versuch*, 238–239. A csillagvizsgálót a mai Turm Strasse 7. helyén, a patikakertben álló, egykori városi tűzoltószertárnak használt toronyra építették. 1816-ig használták, 1822-ben lebontották. A torony maradványait 1897-ben bontották el, ma emléktábla sem őrzi az egyetem első obszervatóriumának helyét. Az obszervatórium részletes leírása a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*ben jelent meg, 1754-ben. [No. 67. 585–588. Ennek a szerzője Segner volt.]

¹² Franz Lebrecht Kampe (1712–1785), építési vállalkozó és híres mechanikai szakember.

¹³ Johann Friedrich Penther (1693–1749), az ökonómiai matematika professzora.

¹⁴ Stadtarchiv Göttingen. AA 1912/23. 1748. december 9. Az örökösök 80 tallér fejében mondtak le a területről.

¹⁵ Johann Paul Heumann (1703–1759), hannoveri udvari építész, az építkezés során többször adott szakvéleményt.

¹⁶ „Dennoch ist die geringe Höhe mehr gut als böse.” UAG Kur. 7254. 1749. február 11.

¹⁷ Samuel Christian Hollmann (1696–1787), a természettudományok és a filozófia professzora.

nál.¹⁸ Szerinte Segner nem nézte őt jó szemmel, mert a bizottságban konkurenciát jelentett volna neki. Az ülésen ignorálták a személyét, mintha ott sem lenne, és persze szerinte ezért is Segner a felelős, „akiről köztudott a városban, hogy régóta árad belőle a gyűlölet és az ellenségeskedés”.

A költségvetést Kampe állította össze. A teljes munkálatokat – a nem várt kiadásokra is gondolva – összesen 1025 birodalmi tallerra taksálta. Az építkezés során még két további költségvetés készült. A másodikat Heumann készítette, 1750. június 12-én, itt a költségek már 1804 tallerra rúgtak, különösen a kőműves- és tetőfedőmunka árai emelkedtek. Az építkezés tényleges megkezdése előtt, 1751-ben egy újabb költségvetés készült, amely valószínűleg a kivitelezőkkel történt egyeztetés után született. Eszerint az építési munkálatok várható költsége 1698 birodalmi tallér.¹⁹

A csillagászati megfigyelésekhez szükséges eszközök listáját Segner állította össze, a hat tétel árát 400 és 640 birodalmi tallér közé tette. Ez az érték is emelkedett az idő múlásával. A Segner és Tobias Mayer aláírásával készült feljegyzés²⁰ 16 tételben, beárazatlanul sorolja fel a kutatáshoz szükséges eszközöket. Ezek egy része a bülowi hagyatékból már rendelkezésre állt. Két ingaóra és egy kvadráns elkészítésével Kampét bízták meg, aki tehetséges műszerkészítő volt. A nagyobb műszereket aukción akarták megvásárolni, illetve Angliából megrendelni. A kezdeti felbuzdulás után elakadt a dolog. Ennek két oka volt. A tervezett intézmény véleményezésére szakértőket kértek fel, akik politikai befolyás-szerzést vagy egyéni érvényesülési lehetőséget láttak benne. Von Schmettau²¹ felajánlotta tanácsait és segítségét. Jó néven vette volna, ha Göttingen is csatlakozik az általa kezdeményezett nagy német atlasz elkészítéséhez, sőt segítette volna az ebben a munkában érdekelt, 1746-ban alapított nürnbergi Kozmográfiai Társaság²² esetleges Göttingenbe helyezését.²³ Az obszervatórium vezetéséhez a fiatal berlini Grischowot²⁴ ajánlotta, aki már ekkor ismert csillagász és természetesen az ő embere volt.

A szintén szakértőnek felkért hannoveri Werlhof²⁵ udvariasan elhárította von Schmettau mindkét ajánlatát: Göttingen csak egy obszervatóriumot akar, és ehhez Segner professzor személyében remek csillagással rendelkezik. Segner nemcsak az asztronómiában, hanem a matematika minden területén kiváló, és nála jobbat Németországban

¹⁸ UAG Kur. 7254. 1748. november 18.

¹⁹ Uo. [Ezen az iraton sem aláírás, sem dátum nem szerepel. A mondottak az iratcsomóba való besorolás alapján feltételezhetők.]

²⁰ Uo. Verzeichnis der notwendigen Instrumente. 1751. április 1. A listát Forbes szerint Segner még Mayer érkezése előtt elkészítette.

²¹ Samuel Graf von Schmettau (1684–1751) porosz tábornagy, hadvezér és neves térképész.

²² A társaságot földrajzi és csillagászati megfigyelések céljára Tobias Mayer, Johann Michael Franz és Georg Moriz Lowiz alapította. (Lowiz Mayer sógora volt.)

²³ Schmettau eredetileg Berlinbe szerette volna a társaságot és a mögötte álló térképfejlesztő munkacsoportot áttelepíteni, de a minimum ötven család átköltözése nem volt megoldható, vagy egyszerűen csak nem akart porosz területre költözni. Erről lásd Eric G. Forbes: The Foundation of the First Göttingen Observatory. A Study in Politics and Personalities. *Journal for the History of Astronomy* 5 (1974) 22–29.

²⁴ August Nathaniel Grischow (1726–1760), matematikus és csillagász, ekkor Berlinben, később Szentpétervárott tevékenykedett.

²⁵ Paul Gottlieb Werlhof (1699–1767), a király háziorvosa, aki szakértőként már az egyetem alapításában is közreműködött.

nem is találhatnának.²⁶ Valójában a háttérben ekkor még a kormányzat azon félelme állt, hogy idegen földmérők és matematikusok esetleg méréseket végeznének a tartomány területén. A harmadik szakértő, Scheidt udvari tanácsos²⁷ találta meg a köztes megoldást. Úgy vélte, hogy a nürnbergi társaságnak csak azt a részét kellene áthozni Göttingenbe, amellyel az egyetem hírnevét és a város hasznát növelnék.²⁸ De mindenekelőtt át kell csábítani Tobias Mayert, hogy Nürnberggel közvetlen kapcsolatot létesíthessenek és Mayer személyében az obszervatórium egy jól képzett gyakorlati csillagászt nyerjen. Mayer ugyanis 1746–1751 között a nürnbergi térképészeti iroda kartográfusaként vált híressé.

Az elakadás másik oka anyagi természetű volt. A fenntartó, a hannoveri királyi kormányzat költségvetéséből nem futotta a beruházásra, és az egyetem sem tudta kigazdálkodni a szükséges pénzt. Egyetlen megoldásnak az alapítványi támogatás látszott. A Calenbergische Landschaft – amelyhez történelmileg Göttingen is tartozott – alapítványaival az egyetem alapításához és fenntartásához is hozzájárult korábban. A királyi tanács ajánlására a prorektor és az egyetem szenátusa kéressel fordult Calenberg tartományhoz, hogy 2000 birodalmi tallérral támogassák az obszervatórium megépítését. „Csillagvizsgálóra minden jól felszerelt egyetemnek szüksége van – írta az egyetemi szenátus –, és minden, az egyetemre fordított pénz a tartomány legjavát szolgálja.”²⁹ A megmaradt iratok alapján a calenbergiek 1751 decemberében az évi maradványukból 1000 birodalmi tallért utaltak át ajándékként az egyetemnek. További 500 tallért Grubenhagen tartomány adományozott hadi pénztárából.³⁰

A hosszú előkészületek után az építési munkák 1751 nyarán indultak meg. Segner ígérete szerint még a tél beállta előtt a külső kőműves-, ács- és lakatosmunkák elkészülnek, azaz a tényleges építkezés, a szerkezeti munkák öt hónapot igényelnek, és a következő nyár végére (1752), de legkésőbb a téli szemeszter kezdetére mindennel készen lesznek. Nyári beszámolójában már csak a belső helyiség teljes elkészültét garantálta, a hátralévő külső munkákat nem.³¹ A határidőket már abban az időben sem tudták az építkezéseknél tartani. „A legnagyobb türelemre van szükség, ha valamit be akarunk fejezni, és ezek az emberek ehhez nincsenek hozzászokva. Kreatívnak kell lenni, mindent át kell gondolni” – írta 1752 elején. A helyzet év végéig sem változott sokat: „A munka nagyon

²⁶ „So haben wir von H. Segner einen so geschickten Observatorem zu dieser Sache, als irgend einer in Deutschland seyn möchten.” UAG Kur. 7254. 1748. november 28.

²⁷ Christian Ludwig Scheidt (1709–1761), Göttingenben tanult jogász, 1748-tól hannoveri udvari tanácsos és könyvtáros.

²⁸ Ez a terv 1754-ben, az obszervatórium elkészülte után realizálódott. „Jelenleg úgy tűnik, hogy nem akarják Nürnberget elhagyni, így csak a két város közötti további együttműködésre, kapcsolattartásra számíthatunk” – írta Segner a hannoveri Titkos Tanácsnak, 1751. április 1-én. A levelet a Göttingenbe frissen érkezett Mayer is aláírta. UAG Kur. 7254.

²⁹ UAG Kur. 7254. 1750. március 23. A királyi tanács a prorektorhoz intézett március 4-i emlékeztetőjében a kérés megfogalmazásához szükséges terminusokat ajánl, pl. „az egyetem felvirágoztatásához oly mértékben hozzá járult”, „a hírnevét nekik köszönheti” etc.

³⁰ Uo. 1751. november 29., illetve 1753. február 15. További támogatási összegeket a rendelkezésre álló forrásokból nem tudtam megállapítani. Bizonyos munkák kifizetését a város átvállalta, de ennek a nagyságrendjét nem sikerült kideríteni.

³¹ Uo. 1752. július 10.

lassan halad, időről időre újra kell gondolnom bizonyos dolgokat. A munkások számára szokatlan a feladat, minden beszélgetés, minden sarok különleges figyelmet igényel. Száz hibát követtek volna el, ha nem lennék ott velük³² – panaszkodott Segner 1752 végén. Hannoverből egyre gyakrabban érkezett a sürgetés. „Jó lenne, ha a hátralévő munkák hamarosan befejeződnének”³³ – figyelmeztették a professzort. 1754. február 3-án pedig végső határidőt is szabtak: legkésőbb húsvétig mindennel el kell készülni.

Ünnepélyes átadás vagy méltatás nem volt. Segner és Mayer használatba vették az épületet, de a műszerek egy részére még várni kellett. A *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* 1754. június 6-i számában részletes leírást közölt az obszervatóriumról. Ezt is Segner írta, hannoveri utasításra.³⁴ Ugyanis a tübingeni csillagvizsgálóról ekkor jelent meg egy ismertetés, és a királyi tanács úgy vélte, a göttingenit is publikálni kellene. Pénzt egy önálló fólióra persze nem adtak. Segner elküldte a kéziratot, amelyben a még hiányzó műszereket is feltüntette. A cenzor ezeket a szövegből kihúzta, csak az épület leírása maradt benne. Kellemetlen lett volna a külvilág előtt hiányos felszereltséggel szerepelni.³⁵

Az építésvezetés

„Az építkezés irányítását szívesen elvállalnánk” – írta Segner 1751. április 1-jén a hannoveri kormánynak. A levelet Tobias Mayer is aláírta, aki éppen ekkor érkezett a Göttingenbe, hogy az egyetemen neki szánt matematika és ökonómia professzori állást betöltse. Az alkalmazás hátterében az az elképzelés állt, hogy a megépülő csillagvizsgálóban asztromómiai kutatásokat végez majd, és a tengeri hajózást elősegítő térképeket készít. A hannoveri felettes hatóság Mayer érkezését követően kettőjüket bízta meg az építkezés irányításával és a majdan elkészülő obszervatórium vezetésével is. A levéltári anyagban ettől kezdődően hét olyan levelet találunk, amelyet mindketten aláírtak, bár egy kivétellel valamennyi Segner kézírásával készült. Az utolsó közösen szignált levél 1751. augusztus 16-ai keltezésű, ettől kezdődően az építkezést illetően csak Segner nevével találkozunk az iratanyagban. Mayer háttérbe vonult, és saját pozícióit erősítette: az építkezéssel kapcsolatos teendőket Segnerre hagyta.³⁶

Az építkezés irányítására való ajánlkózást a kormányzat örömmel fogadta, és egyben meg is határozta, mit vár el ebben a feladatkörben a két professzortól.³⁷ Mindent, ami ebbe beletartozik: az anyagok kiválasztását, a mesteremberekkel való szerződéses megkötését és a hannoveri előljárókkal való engedélyeztetését. A feladat az észszerűség ér-

³² UAG Kur. 7254. 1752. február 7., 1752. november 30.

³³ Uo. 1753. augusztus 9.

³⁴ Uo. 1754. május 18., 27. és május 30.

³⁵ Az épület most már készen van, ezért egy ideiglenes leírást teszünk közzé róla. *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (1754) No. 67. 585–588.

³⁶ „While Segner was so busily involved with these mundane affairs, Mayer was establishing his own position both locally and internationally.” Forbes: The Foundation, 24.

³⁷ UAG Kur. 7254. 1751. április 5.

dekében az építkezés teljes befejezéséig szólt, az összes kiadást ténylegesen és aprólékosan el kellett számolni, a meglévő költségvetéshez igazítani, részletezni, összevetni a korábbival és végezetül megküldeni az építési költségek részletes elszámolását.

A feladat kiterjedt az eszközpark beszerzésére is. Meg kellett tervezni a műszereket, szakvéleményt és árajánlatot kellett kérni rájuk Angliában. Ennek ügyében a levelezést Segner folytatta, árajánlatot kért Graham londoni műszerésztől, a mikrométert a híres Birddel készítette, és nála rendelték meg később az oktánt is. A Kampe göttingeni műhelyében készülő műszereket is Segner felügyelte, a munka minden egyes fázisát ellenőrizte. A rendelkezésre álló pénzüsszeget nem nevezték meg, csak annak szűkös voltára hívták fel a figyelmet.³⁸

A kormányzat további kívánsága volt, hogy az elvégzendő építési és berendezési feladatokhoz készítsenek egy részletes ütemtervet, és a felettes hatóságokat rendszeresen tájékoztassák az építkezés állásáról. Egy műszaki ellenőrnek nevezhető tanácsadófélt is a nyakukba ültettek: gróf Hardenberg hannoveri titkos tanácsos Göttingenhez közeli birtokáról adott jó tanácsokat, és a nála időző udvari építész, Heumann szakvéleményét is kikérhették, illetve ki is kellett kérniük időről időre.³⁹

A nyár folyamán elkészültek a szerződések, és sikerült részben helyi iparosokat találni. Göttingen a gazdasági fellendülés korát élte, az egyetem számára szükséges infrastruktúra kiépítése, az ide érkező professzorok és diákok elhelyezésének biztosítása különösen az építőipart virágoztatta fel. Ez azt is jelentette, hogy szabad kapacitású, kreatív és jó szakmai tudású mestereket nehéz volt keríteni. Szerencsére sikerült megnyerni Johann Caspar Heine helyi kőművesmestert, aki a kőfaragó- és építőmunkákat elvállalta. A csillagvizsgáló építésénél a legnagyobb kihívást az ácsmunka jelentette. Erre a legjobb göttingeni ácsot, Henrich Gabriel Thont szerződtették, aki az ekkor épülő református templom ácsmunkálatait is végezte. A két mester⁴⁰ megállapodott abban, hogy nem fogják egymást hátráltatni, és Heine időben, novemberig végez a kőművesmunkával, hogy a fedélszerkezet még a tél beállta előtt elkészülhessen, és a tetőfedő is munkához láthasson.

Tetőfedőt viszont nem sikerült találni. Segner két mesterrel is tárgyalt, de egyik sem volt hajlandó a költségvetésben szereplő összegért, 207 tallérért elvégezni a munkát.⁴¹ Végül egy goslari tetőfedő, Christian Schelle, a felajánlott összegért elvállalta. Mivel a tetőcserepet Goslarból szállította, még a vámmentes passzust is be kellett szerezni számára. Schelle utóbb 41 tallér további költségigénnyel lépett fel, amiből a kormányzat 15 tallért volt hajlandó megfizetni. A munka végeztével derült ki ugyanis, hogy a szerződésben szereplő alapterületnél jóval nagyobbba kellett befednie. A dolog furcsasága, hogy Segner pontosan megadta a tető méretét, ami számítása szerint 1544 négyzetlábát tett ki.⁴² Schelle szerződésében, amit viszont Schaedler építőmester kötött vele, mégsem ez,

³⁸ Forbes szerint a teljes költségvetés 3000 birodalmi tallér, ebből 1300 jutott a műszerek beszerzésére. Forbes: The Foundation, 23.

³⁹ Heumann a szakvéleményekért honoráriumot kapott.

⁴⁰ Heine 785 tallérért, Thon a szerződés szerint 252 tallérért vállalta a munkát, anyagköltséggel együtt.

⁴¹ A kasseli Esaias Haake eredetileg 317 tallért kért, amiből hosszas alkudozás után 45 tallért hajlandó lett volna elengedni, a hannoverscheni Wiesener 247 tallért kért, de a szükséges ólom beszerzését nem vállalta.

⁴² UAG Kur. 7254. 1751. július 29. Segner a számításokat is papírra vetette.

hanem 1128 négyzetláb szerepelt. Segner támogatólag terjesztette fel a tetőfedő követelését, miután újból pontosan kiszámolta a tető méretét és ellenőrizte az elvégzett munkát,⁴³ a hannoveri kormányzat mégis hajthatatlan volt a kifizetésnél. Ehhez hasonló kellemetlenségeket számtalanszor el kellett szenvednie a hosszan elnyúló munkák során.

Az egyéb szakipari munkák 1752 nyarán kezdődtek. Ezekről Segner rendre beszámolt a hannoveri kormányzatnak. Innen tudjuk, hogy a tervezetthez képest a tetőfedő majd háromnegyed éves csúszással, csak szeptemberben látott munkához. Közben már dolgozott az asztalos, építette be a toronyra készített ökörszemablakokat, ajtókereteket, ajtót, belső lépcsőt, padlót. Vele nehezen lehetett szerződést kötni, egész pontosan nem volt hajlandó az elvárt aprólékos árajánlat összeállítására. Segner azzal védte a dolgot, hogy ő ismeri ezt az embert, és ő maga sem szokott vele soha írásos szerződést kötni. Mindig annyit fizet, amennyit az asztalos kér az elvégzett munka után, és még soha nem kellett benne csalódnia. Végül szerződés nélkül, benyújtott számla alapján 150 tallért fizettek ki az asztalosnak.⁴⁴

Problémák voltak a bádogosmunkák körül is, mert a bádogos nem számolt azzal, hogy ökörszemablakokat kell körbebádogoznia, ami jóval időigényesebb munka. A rézverőnek kellett volna a nyitható tetőhöz csapóajtót készítenie. Segner lerajzolta és szövegben is elmagyarázta a réz csapóajtó működését.⁴⁵ „Ezen a rajzon az látható, hogyan képzelem el a rézből készült nyitható tetőnek a megoldását, amellyel az obszervatóriumban a félbe vágott tető zárhatóvá válik. A rajz bal irányba egy olyan csapóajtót ábrázol, amely egy táblára fektetve csukódik, és a rajta lévő kurblival a csapóajtók alulról nyithatók. A rajzon jobbra egy félig nyitott csapóajtó látható, az azt nyitó kurblival együtt. A kurbli lógó vasrúd egyúttal a csapóajtót is szolgálja: nyit, zár vagy rögzít. Ha a rudat alulról rögzítik, akkor az ajtó nem mozdul. A rúd kívül, az obszervatórium falán lóg.” A csapóajtó mégsem ebben a formában készült el. Figyelembe kellett venni Heumann építész javaslatát, aki szerint az oktáns mérete nem teszi szükségessé a tető egész hosszában való átvágását. Heumann 2 láb méretű csapóajtót javasolt, Segner megkérdezte a rézverőt is, aki hüvelykben számolva, de hasonló méretet mondott. Véleménykülönbség alakult ki közöttük a felhasználandó anyag minősége és ezáltal a költségek tekintetében is. Segnert utasították, hogy keressen más rézverőt, vagy tegyen le a rézből készült csapóajtóról. Bádogot, fakeretre húzott vásznat javasoltak alternatív megoldásként, végül Segner elnapolta az ügyet azzal, hogy elég idejük van még a csapóajtó elkészítésére.⁴⁶ A példaként felhozott eset mutatja, hogy milyen akadályokkal, problémákkal kellett számolnia a professzornak majd mindegyik munkafázisnál.

A munkálatok 1755-ben felgyorsultak. Dolgozott a lakatos, az üveges, a festő, a mázó. Utóbbi két szakipari munka kifizetését a város magára vállalta. Ha a költségvetés szerint fizették ki, akkor ez 40 tallérjukba került. A többi, elvégzett munka után benyújtott

⁴³ UAG Kur. 7254. 1753. július 5. „A mérések a jelenlétemben történtek, ezért a tetőfedő követelésének jogosságát igazolni tudom” – írta a megismételt számítások mellé Segner.

⁴⁴ Uo. 1754. február 20.

⁴⁵ Uo. A fondban 122-es oldalszám alatt szerepel a rajz, a Hannoveri Titkos Tanácsnak címzett levél mellékleteként, datálás nélkül. Valószínűleg 1752. januárban írhatta a levelet.

⁴⁶ Uo. 1752. július 26–27., augusztus 3., augusztus 7.

számlát Segner továbbította Hannoverbe. Előtte alaposan átvizsgálta, ellenőrizte a munkavégzés minőségét, egyeztetette a költségvetéssel, a szerződésben foglaltakkal, majd jóváhagyta. Ő volt a felelős mindenért. Hannoveri jóváhagyással ő fizette ki a vállalkozókat, ehhez a pénzt az egyetemi kasszából vette fel, és utólag számolt el vele.

Segner több rajzot is készített a mesterek számára, például a mellvéd díszítésének és a tetőre szánt gömbdísznek a rajza, valamint az épület függőleges és vízszintes metszete is megtalálható az iratcsomóban. A tervrajz és a látványterv viszont eltűnt, valaki vagy valakik kiemelték és nem helyezték vissza.

A hannoveri kormányzattal folytatott levelezés

Mint eddig is látható volt, intenzív levelezés folyt Segner professzor és a hannoveri kormányzat között. A Segner által írottak eredetiben, a Hannoverből érkezettek főként piszkokat formájában találhatóak a levéltári anyagban. A kész eredeti a címzettnél landolt, ezek vagy Segner hagyatékában lelhetők meg, vagy ha nem, akkor megsemmisültek. A hannoveri piszkokatok alapján általában csak a GR, azaz *Geheimer Rat* (Titkos Tanács) szignó szerepel, nevesített vagy olvasható aláírással ritkán találkozunk.⁴⁷ Segner leveleit a Titkos Tanácsnak címezte, velük, illetve az általuk kijelölt személyekkel volt közvetlen kapcsolatban.

A levelek egyfajta körforgást mutatnak. Segner engedélyt kér valamire, illetve beszámol az elkészült munkákról, Hannoverben engedélyezik, illetve jóváhagyják, egyben utasítják az egyetem pénztárosát, hogy a kért összeget adják át Segnernek. Segner a pénzt felveszi és az elfogadott számla ellenében kifizeti a megbízottaknak. Bizonyos esetekben az engedélyt nem adják meg, a kérést elutasítják, vagy megváltoztatását „parancsolják”. Az utasítás a kor nyelvén ugyanis parancs, a professzor aláazatos alattvaló, az uralkodó szolgája, a felsőbb hatósághoz tartozók viszont méltóságos, tekintetes, nagyérdemű, nagyságos és excellenciás urak.⁴⁸ A levelezésben a Segner által, 1751. szeptember 20. és 1754. március 21. között írt *Pro Memoria* 69 oldal terjedelmű. Ezekben aprólékosan beszámol az építkezés menetéről, pontokba szedve, időnként illusztrálva, érthetően megvilágítva a problémákat. Akár építési naplónak is beillenek.

Az építkezés megkezdése előtti levelek hangvételüket tekintve sokkal udvariasabbak és türelmesebbek, hiszen az egyetemnek szüksége volt a nagy tudású professzorra. Az 1748-as megbízáskor a felépülő intézmény vezetését is beígérték neki, hogy még job-

⁴⁷ A Titkos Tanács az uralkodó által kinevezettekől álló testület, amely a tartomány ügyeit irányította. A göttingeni egyetem a hannoveri székhelyű Braunschweig-Lüneburg tartomány egyeteme volt, feje a mindenkori uralkodó. Minden személyi, szervezeti és anyagi kérdésben hozzá, illetve a kijelölt kurátorhoz kellett fordulni. A kurátor 1734–1770 között Gerlach Adolph von Münchhausen báró volt, aki egyúttal a hannoveri Titkos Tanács tagja és 1753-tól a pénzügyekért felelős miniszter volt. A hivatalokat nehéz mai nyelvhasználattal meghatározni, ezért dolgozatomban felváltva a felsőbb hatóság, a titkos tanács, a hannoveri kormányzat, kormány, előljárási etc. elnevezéseket használok.

⁴⁸ A levélformula megszólításban *gnädig, hochgeboren, wohlgeboren, hochverdient*, aláírásnál *unterthänigst, gehorsam, mit tiefer Devotion*.

ban motiválják. Erre azonban nem volt szükség. Segner szerette a kihívásokat, és a csillagvizsgáló megépítése az volt. Sokirányú tudását felhasználva tervrajzot, statikai terveket, homlokzatdíszet készített, és ténylegesen irányította az építkezést. Optikai és asztronómiai ismereteit is kihasználták, a majdani rendeltetészerű működéshez szükséges műszerek is az ő tervei és útmutatásai alapján készültek.

A megbízásért fizetési pótlékot kapott. Nemcsak ő, hanem Mayer is. Erre az iratcsomóban csak egy utalást⁴⁹ találtam, és Segner személyes fondjában sem megbízás, sem fizetés formájában nincs nyoma. 1753 nyarán, Hannoverben úgy érezték, hogy valamit megint ígérni kellene. Erről csak Segner válaszából értesülhetünk: „Alázatosan köszönöm a kegyes ígéretet, ami a körülményeim javítását hivatott szolgálni. Ez a magas jótétemény új köteléket, ugyanakkor további kötelezettséget jelent számomra.”⁵⁰ Annak sincs nyoma, hogy ez ígéret maradt-e, vagy lett belőle valami.

Segner értékével tisztában voltak Hannoverben, de a hosszabb távú koncepcióba az ő személye nem fért bele. Az idő múltával Segner érezte, hogy kihasználják, főleg azután, hogy a társigazgatónak kinevezett Tobias Mayer – Hannover hallgatólagos beleegyezésével – kivonta magát a munkálatokból. Minden Segner vállára nehezedett, miközben egyre több szemrehányás érte a munka elhúzódása miatt. Eleinte szabadkozott, hiszen minden előzetes tapasztalat nélkül egy nem hétköznapi épület kivitelezését kellett megoldania. Ugyanakkor egyre jobban érezte, hogy az egyetemnek más tervei vannak az elkészülő objektummal. Hannover nem az akadémiai oktatásra helyezte a hangsúlyt, hanem gyakorlati hasznot és nemzetközi rangot várt az obszervatóriumtól. Ennek érdekében tárgyalásokat folytattak a már említett Kozmográfiai Társasággal, hogy nürnbergi székhelyüket Göttingenbe helyezték. Mayer csak előretolt bátyja volt ennek a projektnek. Ebbe az elképzelésbe Segner professzor nem fért bele.

Amikor a türelmetlenség és a sürgetés okát megtudta, ő is hangnemet váltott. „Fáradásomból és mulasztásból ennél az építkezésnél semmit nem hagytam el, és teljesen a magas Királyi Testületre bízom, hogy Nagyságotok ezt alattvalói kötelességként értékelik, vagy jobb méltó meggyőződésből jutalmazni méltóztatnak” – írta utolsó beszámolója⁵¹ végére. Ekkor már csak apróbb munkák voltak hátra: a hideg miatt elmaradt mázolás, és a sok esőtől beázott terasz vízelvezetésének megoldása. A Titkos Tanács utasította az egyetemi kasszát, hogy fizessen ki 50 birodalmi tallért ajándékként Segnernek az építkezés alatti számlavezetésért.

Az ezt követően írt sürgető levelekre már nem reagált azonnal, mint korábban tette. „Nincs mindig időm utánajárni [...] Kérem, ne hamarkodják el a parancsot, egyrészt, hogy ne kelljen mindent háromszor átgondolnom, másrészt, hogy ne legyek kényszerítve egyéb munkáimat félbeszakítani.”⁵² Az épület készen állt, a sürgetések már a berendezésre vonatkoztak, és Segnernek valószínűleg elege lett abból, hogy mennyire kihasználják. Amikor a készülő oktáns rajzát kérték tőle, azt válaszolta, hogy nemsokára majd elkészíti vagy

⁴⁹ UAG Kur. 7254. 1754. szeptember 19.

⁵⁰ Uo. 1753. június 7.

⁵¹ Uo. 1754. március 21.

⁵² Uo. 1754. május 16.

elkészítetteti, ha talál rá valakit, aki ezt megtenné.⁵³ „Az oktáns kidolgozása ebben a szemeszterben több mint egy hónapot rabolt el az időmből, ráadásul ténylegesen kárt is szenvedtem miatta”⁵⁴ – írta később.

Segner az asztronómiai műszerek csináltatására előleget vett fel a pénztárból korábban, de ezzel még nem számolt el. Hannoverből augusztusban, majd szeptemberben is ráírtak sürgetőleg, és a hangvétele is igen keményre változott. „Szeretnénk emlékeztetni, mekkora súlyt helyezünk arra, hogy ebben a hasznos intézményben minél hamarabb megfigyeléseket lehessen végezni.”⁵⁵ Arra is emlékeztették Segnert, hogy a jövőben Tobias Mayerrel legalább a szükséges mértékben kommunikáljon, hiszen a csillagvizsgáló kettőjük közös irányítása alatt áll. Segner ekkor ezzel már nem sokat törődött. Egyrészt mert tudomására jutott, hol és mennyit intrikál ellene Mayer, másrészt mert már tárgyalásban állt a porosz király megbízottjával. Ugyanis Halléba hívták az ottani egyetem rangban első professzorának.⁵⁶

Konfliktus Tobias Mayerrel

Tobias Mayer 1750. november 26-án meghívást kapott a göttingeni egyetemre, földrajz- és matematikaprofesszori állásra. Mayer 1746-tól a nürnbergi Homann-féle térképészeti iroda munkatársa volt és ez idő alatt egy új vetületi módszerrel mintegy harminc térképet készített. Alapítója volt a nürnbergi *Cosmographische Gesellschaft*nak, ezért kulcsfigurának számított a Scheidt által javasolt megoldásban. Az elméleti Segner mellé Mayer személyében Göttingen kap egy gyakorlati csillagászt, olyat, aki az uralkodó által elvárt térképészeti munkálatokat végzi, és kapcsolatot jelent a nürnbergi társaság felé. A fenntartó távolabbi elképzeléseiben ugyanis szerepelt a társaság Göttingenbe hívása, hogy az obszervatóriumot ne csak oktatási és kutatási, hanem innovációs célokra is használják. A befektetés nem került sokba, a haszon viszont annál nagyobb lenne.⁵⁷ Egy Voigt udvari tanácsos által készített, belső használatú emlékeztető arról értekezik, hogy a Kozmográfiai Társaságot, ha részben is, de már az induláskor Göttingenbe kellene hozni, hogy a teljes nagy és hosszú távú térképészeti projekt itt valósuljon meg. Ez nemcsak az egyetemnek válna dicsőségére, hanem a munkatársak ideköltözéséből a város is profitálna. A nagy kérdés az volt, ki irányítaná az obszervatóriumot, Segner vagy Mayer? Voigt szerint az lenne a kívánatos, ha mindketten – egymással és nem egymással szemben dolgoznának –, hiszen mindketten világhírű matematikusok, ami az intézménynek nagy hasznára válhat.

Segnert 1751 februárjának végén tájékoztatták Mayer érkezéséről és a közös igazgatásról. A tervek egy részét át kellett adnia, hogy Mayer és a Társaság javaslatait is figyelembe vegyék. Hannoverben azt szerették volna, hogy a két tudós kapacitását, tudását az

⁵³ UAG Kur. 7254. 1754. május 27.

⁵⁴ Uo. 1754. szeptember 19.

⁵⁵ Uo. 1754. szeptember 12.

⁵⁶ UAG Kur. 5735. Bestallung des Professors der Philosophie, Johann Andreas Segner 1735–1755.

⁵⁷ UAG Kur. 7254. 1751. május 24. „Die Einwilligung dieses Observatorii ist auch noch bequem angegeben und entworfen. Die dazu nötige Kosten sind auch nicht übermäßig...” – írja Voigt.

egyetem és a tudomány javára fordítva, békességben együtt dolgozzék. Nem tudni, mennyire érte váratlanul Segnert a bejelentés, mindenesetre biztosította az előljárókat arról, hogy minden tehetségével azon fog fáradozni, hogy a Mayer által tett javaslatokat átvizsgálja. „Igen ügyesnek tartom ezt az embert, és öröm számomra, hogy egy ilyen fontos munkában együtt dolgozhatom vele.”⁵⁸

Valóban, ettől kezdődően Segner irányításával ugyan, de együtt jegyezték a Hannoverbe írt leveleket, együtt tárgyaltak és kötöttek szerződéseket a mesteremberekkel, együtt kérvényezték a berendezéshez szükséges műszereket. Az utolsó, közösen szignált levél pár hónap múlva, 1751. augusztus 16-án kelt, ettől kezdődően a leveleket csak Segner írta alá, bár Hannoverből még januárig kettejüknek címezték a leiratokat. Nem tudni, mi történhetett közöttük. „Ha Segner professzornak csupán megnyerőbb jelleme volna, és ha én nem lettem volna oly szerencsétlen egy korábbi alkalommal az építkezés idején, hogy kihívtam magam ellen az ő teljesen alaptalan, nyers, ellenséges magatartását, amely engem majdnem megfosztott a vele való együttműködéstől...”⁵⁹ – vallotta be Mayer később.

Mindenesetre Segner egyedül irányította az építkezést, annak minden nehézségével együtt. Ezalatt Mayer saját tudományos karrierjét építette: a Hold mozgásának elméletével foglalkozott, elkészítette az első holdtáblázatokat, amelyek a földrajzi hosszúsági fokok pontos meghatározását segítették elő. Ezeket bemutatta a göttingeni Királyi Tudós Társaságban,⁶⁰ amely először rendkívüli, majd 1753-ban rendes tagjává választotta. A felfedezését a Társaság 1753-ban publikálta,⁶¹ ami nagy tudományos elismerést hozott neki, hiszen a hosszúsági fokok pontos ismerete a biztonságos tengeri hajózást jelentette, és a földrajzi felfedezések,⁶² a gyarmatosítás és kereskedelem terén óriási fellendülést hozott. Mayer 1754 nyarán egyidejűleg két meghívást is kapott professzori állásra, egyet Berlinbe és egyet Szentpétervárra.⁶³ Berlint választotta, azonban a felmondását Göttingenben nem fogadták el. Az alkufolyamat eredményeképpen Mayer Göttingenben maradt, maradásának feltétele viszont az volt, hogy a már elkészült obszervatóriumnak ő legyen a kizárólagos igazgatója. Mayer távozása veszélyeztette volna a nürnbergi Kozmográfiai Társasággal folyamatban lévő tárgyalások eredményességét, hiszen akkor a Társaság két vezetője Mayer után ment volna Berlinbe. Így hát a göttingeni egyetem feláldozta Segner professzort a gazdasági érdekek és a politikai érvényesülés oltárán.

⁵⁸ UAG Kur. 7254. 1751. március 7.

⁵⁹ Forbes: The Foundation, 25. Forbes a levél piszkozatára Tobias Mayer iratcsomójában talált rá. UAG Cod. Ms.philos. Mayer a levelet egy hannoveri bírósági hivatalnoknak küldte 1754. október 14-én.

⁶⁰ A Königlische Sozietät der Wissenschaften 1751 elején kapott alapítási engedélyt. Az alapító tagok Albrecht Haller elnök, a három tudományos osztály élén a klasszika-filológus Gesner, a filozófus-fizikus Hollmann és a természettudós Segner álltak. Segner 1753-ban kilépett a társaságból. „Nem szeretnék egész hátralévő életemre kötelezettséget vállalni, és egyébként más okok miatt, engedjessék meg nekem, hogy a Társaságból kiléphessek, és a kilépés okát ne kelljen megmagyaráznom.” Archiv der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Stat. 1.3. Lehet, hogy Mayer felvétele adott okot a kilépésre?

⁶¹ Tobias Mayer: *Novae tanulae motuum solis et lunae. Commentarii Societatis Regiae Schientiarum Gottingensis.* H. n., 1753. 383–430.

⁶² Mayer térképei segítettek James Cook kapitányt (1728–1779) expedícióiban.

⁶³ A Berlini Tudományos Akadémia 60 százalékkal magasabb jövedelmet ígért, mint amennyit Mayer Göttingenben kapott, a szentpétervári akadémia pedig elsősorban geográfusi ismereteit akarta kamatoztatni.

Mayer már az obszervatórium építési munkálatainak befejezése táján kísérletet tett az obszervatórium egyedüli irányításának megszerzésére. Először panaszt tett egyenesen Münchhausen kurátornál, hogy a műszerek túl lassan készülnek⁶⁴. Az ezzel megbízott Kampe szenátor hivatali teendői miatt három éve nem jut a végére, ami mögött az a burkolt célzás állt, hogy a műszer készíttetéséért Segner a felelős.⁶⁵ Ezzel kezdetét vette a mind jobban elmérgesedő intrika. A levelezésből az állapítható meg, hogy az eddig háttérbe húzódó Tobias Mayer eszközökben nem válogatva támadást indított Segner ellen. Átvállalhatta volna a műszerekről való gondoskodást, de ezen a területen még mindig Segner intézkedett. Tőle várták a legfontosabb műszer, az oktáns tervrajzát, amit Angliában akartak elfogadtatni és elkészíttetni. A szakvéleményt a híres Bradley, a greenwichi csillagvizsgáló igazgatója adta Earl of Macclesfield, a londoni Királyi Tudományos Akadémia elnökének közbenjárására, magát az eszközt John Bird londoni műszerész készítette.⁶⁶

Mayer az intrikába bevonta Michaelist, az orientalisztika professzorát is, aki hosszú levélben ecsetelte Münchhausennek Mayer panaszait. Mayer inkább Berlinbe költözne, mintsem Segnerrel közösen irányítsa a csillagvizsgálót, mert békesség helyett csak vita és folytonos összeütközés van köztük. Mayer egyáltalán nem tud csillagászati megfigyeléseket folytatni addig, amíg Segnernek – aki egyébként nem is vizsgálja a csillagokat –, szabad bejárása van az épületbe. Segnertől minden kitelik, például az is, hogy rosszindulatból átállítja a megfigyeléshez beállított órát, hogy ne legyenek pontosak Mayer mérései. Michaelis a levélben arra hivatkozott, hogy ő igazán jól ismeri Segnert, mert a házában lakott két éven át,⁶⁷ ráadásul a Tudós Akadémia titkáraként tanúja volt, hogyan akarta Segner az akadémiát nevetségessé tenni tudományos kérdésekben. Nevezetesen egy matematikai tanulmányba néhány tévedést akart beépíteni, úgy, hogy senki ne vegye észre. A publikálás után aztán kigúnyolta volna inkompetenciájukat. „Aki képes arra, hogy egy ellenségével szemben egy egész társaság ellen bosszút forraljon, az arra is képes, hogy az obszervatórium óráját átállítsa. Senki nem érezheti magát biztonságban tőle.”⁶⁸

A hannoveri kormányzat nehéz helyzetbe került. Münchhausen a maga remek diplomáciai érzékével próbálta a helyzetet megoldani. Michaelis levelére Münchhausen még tett egy halvány kísérletet, hogy az általa nagyra becsült Segner professzor learathassa munkája gyümölcsét, ezért megoldásként javasolta, hogy rotációs rendszerben, negyedévenkénti váltással igazgassa Segner és Mayer az obszervatóriumot. Erről az ötletről csak Michaelist tájékoztatta, és nyilvánosságra nem is került: a tanács valószínűleg leszavazta. Segnerrel egy finoman fogalmazott, diplomatikus levélben közölték, hogy az obszer-

⁶⁴ UAG Kur. 7254. 1754. május 5.

⁶⁵ Segner megértő volt Kampéval szemben, értékelte mechanikusi tudását, védte a hannoveri elégedetlenséggel szemben. Azt is elérte, hogy a király nevében egy évre felmentették Kampét városi hivatalnoki teendői alól, hogy csak a műszerek készítésével foglalkozhasson. (Végül Kampe két ingaórát készített, a kvadránst Mayer fejezte vagy fejeztette be.) UAG Kur. 7254. 1753. december 1.

⁶⁶ Uo. 1754. július 23.

⁶⁷ Segner házában lakott 1752–1754 között Teleki Pál erdélyi gróf a nevelőjével, Halmágyi Istvánnal. Halmágyi naplójában egy másik Segnert ismerhetünk meg, akinek emberi habitusát csak dicsérettel illeti. Vö. *Halmágyi István naplói 1752-53, 1762-69, és iratai 1769-1785*. Közli Szádeczky Lajos. Bp., 1906.

⁶⁸ UAG Kur. 7254. 1754. szeptember 16.

vatórium vezetésétől megfosztják. „Az asztronómiai dolgokkal való elfoglaltság hátráltatja Excellenciádat a dékáni teendők és egyéb hasznosabb feladatok ellátásában. Meg vagyunk győződve arról, hogy Professor úr a közösséget sokkal hasznosabb dolgokkal tudná szolgálni. Az idő a legnagyobb kincs egy tudósnak.” Az asztronómiát a téli szemesztertől már Mayer tanította, ehhez szüksége volt az obszervatóriumra, amelynek kizárólagos használata a jövőben őt illette meg. Segnernek a kulcsot le kellett adnia. Fájdalomdíjként azt a pótlékot, amit az obszervatórium felügyeletéért kapott, változatlanul megtarthatta.⁶⁹

Segner elegánsan reagált a megalázó felmondásra. „A kötelességemet parancsolatjukra teljesítve, minden, az obszervatóriumot érintő ügyet átengedek Mayer úrnak.” A kulcsokat mégis inkább Hannoverbe postázta, nehogy ezek átadása miatt utólag még kellemetlenség érje, de a nála levő műszereket személyesen akarta átadni, hiszen neki nem volt baja Mayerrel. „Sokkal több szívességet tettem neki az ideérézése óta, semmint ő maga gondolná.”⁷⁰ Segner a megalázó helyzetet azáltal tudta elviselni, hogy már tárgyalásban állt a hallei egyetemmel, ahol a göttingeninél jóval magasabb fizetés mellé titkos tanácsosi címet, nemesi levelet és az egyetem rangban első professzora címet ajánlottak fel neki. A hannoveri Királyi Tanács hosszasan mérlegelte, hogy elengedjék-e Segner professzort. A királynak készített feliratban megállapították, hogy a göttingeni költségvetés akkora fizetést, amekkorát Halle biztosít, nem tud adni. A szakértői vélemény szerint az egyetem sokat veszít Segner távozásával, mert a fizikai tudományok terén kiváló, matematikában pedig egyike a legnagyobbaknak, aki nemcsak Németországban, hanem mindenütt a világban nagy hírnévvel bír. Ugyanakkor távozása nem eredményezne pótolhatatlan hiányt, és sokan örülnének neki.⁷¹

A Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen 1755. január 30-án arról az „örömteli dologról” tájékoztatta az akadémiai közvéleményt, hogy a nürnbergi Kozmográfiai Társaság Göttingenbe helyezi át a székhelyét. A Társaság két vezetője, Johann Michael Franz és Georg Moritz Lowitz meghívást kaptak az egyetemtől. Franz királyi tanácsosi címet és a Társaság további irányítására szóló kinevezést, Lowitz pedig a gyakorlati matematika rendes professzori címét és a Királyi Tudós Akadémiára való felvételt kapott. A Társaság Franz irányítása alatt Göttingenben fog tovább működni, az ideköltözött urak a begéert társadalmi atlasz munkálatait itt folytatják. Lowitz irányításával elkészül a nagy föld- és éggömb, „híres és nagy matematikusunk, professor Mayer útmutatásai alapján már készül a begéert holdgömb egy göttingeni műhelyben”. Göttingen első lesz a földrajztudományban, és ehhez hozzájárul a Kozmográfiai Társaság világot behálózó levelezésével. Az elkészült csillagvizsgáló az elkövetkezőkben teljes körűen használható lesz, már csak néhány, Londonból rendelt műszerre várnak. Mayer professzor személye pedig arról biztosítja a tudós világot, hogy ezt az épületet „olyan hasznos, szorgalmas és új észlelésekre fordítja, ahogy ezt tőle már korábban megszoktuk”.⁷²

⁶⁹ UAG Kur. 7254. 1754. szeptember 19. (A levélről egy másolatot Michaelisnek is elküldtek.)

⁷⁰ Uo. 1754. szeptember 23.

⁷¹ UAG Kur. 5735.

⁷² *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (1754) No. 2. 692–702.

Segnernek ez volt az utolsó göttingeni szemesztere, és az orvosi kar dékánjaként az akadémiai ünnepségen a *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen* által közölt szöveget teljes terjedelmében végig kellett hallgatnia. Utódja, a matematikus Kästner⁷³ Göttingenbe érkezésekor tanácsot kért tőle, hogyan viselkedjen, mihez tartsa magát. Segner lakonikusan ezt válaszolta: „Mindenben tegye az ellenkezőjét annak, amit én tettem. Mert én mindent a lehető legjobban akartam csinálni, és arra Göttingenben nincs szükség.”⁷⁴

⁷³ Abraham Gotthelf Kästner (1719–1800), 1755-től a geometria és a természettudományok professzora, 1763-tól a csillagvizsgáló igazgatója.

⁷⁴ Selle: *Die Georg-August-Universität*, 100.

A MAGYAR–ARAB KAPCSOLAT ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

J. NAGY LÁSZLÓ

THE HUNGARIAN–ARAB RELATIONS AND THE CHANGE OF
REGIME IN HUNGARY

The Arab world played an important role in the foreign relations of Hungary. During the era of Pan-Arab nationalism, up to the death of Nasser, the relations were very good. In the 1980s the trade relations provided Hungary with a considerable dollar income. After that Hungary got closer to Israel, and thus the Hungarian–Arab relations have deteriorated. The change of regime deeply affected the Arab countries, but both sides declared the importance of the preservation and improvement of the relations.

Keywords: Kádár regime, Arab world (Algeria, Egypt, Syria), Hungarian–Israeli relations

Az arab térség az 1950-es évek második felétől a magyar külpolitikai tevékenység fontos területe volt. Az 1980-as évek közepéig egyértelműen a közösen vallott, de nem mindig azonos módon értelmezett, antiimperialista politika (és ideológia) uralta a kapcsolatokat, bár feszültségektől, megtorpanásoktól egyáltalán nem mentesen. Ekkor egy óvatos, majd egyre határozottabb elmozdulás történt a gazdasági érdekek prioritásának irányába, ami a közös politikai-ideológiai alap bírálatát, háttérbe szorítását jelenti. Mindez az Izrael felé történő nyitásban öltött testet.

A politikai kapcsolatok az 1960-as évtized végéig mondhatók a legjobbakkak. Ez a közel másfél évtized a forradalmi tiersmondizmus, vagyis a harmadik világ támogatásának időszaka volt, amelyet erőteljes antiimperializmus, antikolonializmus és szocialisztikus társadalomépítési program jellemezett számos regionális és nemzetközi szinten is fontos szerepet játszó országban, Egyiptomban, Algériában, Szíriában.

Az arab országok megalázó veresége az 1967-es, úgynevezett hatnapos háborúban, valamint Nasszer halála (1970) után a pánarab nacionalizmus alapján Egyiptom köré tömörült államok egysége töredezni kezdett, majd az 1970-es évtized végére szétesett. Egyiptom külön útra lépett s békét kötött Izraellel (Camp David, 1979.). A laikusnak mondható arab nacionalizmussal szemben egyre nagyobb teret hódított – főleg az afganisztáni szovjet intervenció és az iráni iszlám forradalom győzelme nyomán – a politikai iszlám, az iszlamizmus, a társadalmi modernitás sokféleképpen értelmezett iszlám elvek szerinti megszervezése. A konzervatív arab államok, élükön Szaúd-Arábiával, mind fontosabb

J. Nagy László, MTA doktora, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem.

szerepet játszottak a térségben. Az 1980-as években érzékelhetően csökkent a nacionalista antiimperializmus ideológiája, nem csupán az arab világban, de az egész harmadik világban. Az évtized végére itt is napirendre került az ideológiai-politikai orientáció gyökeres reformja, a rendszerváltás. Erre a következtetésre jutottak a szocialista országok illetékes főosztályvezetői a harmadik világban zajló folyamatokról tartott tanácskozáson Havannában, 1988 februárjában. Megállapították, hogy a szocialista orientációjú országokban is negatív irányú fordulat megy végbe, közeledés a hatalmas pénzügyi tartalékkal rendelkező konzervatív államokhoz. Egyre nehezebb őket „konfrontáltatni az imperializmussal”. Ezzel a jelenséggel, folyamattal szemben „a szocialista országok jelenléte együttesen sem képez ellensúlyt”.¹ Az egyre gyengébb kohéziós erőt jelentő palesztin üggyel kapcsolatban is hasonló következtetésre jutottak a szocialista országok közel-keleti szakértői. Az 1986 decemberében, Moszkvában tartott tanácskozáson „többen úgy vélekedtek, hogy az arab államok egy része is a palesztin probléma felszámolására törekszik. Nem érdekeltek a palesztin állam létrehozásában. Ezért megfontolandó, hogy a szocialista országoknak célszerű-e szorgalmazni a palesztinok államalapítási jogának érvényesítését.”²

A magyar párt- és állami vezetés is eljutott odáig, hogy revideálja az arab országokhoz fűződő kapcsolatát. Első lépésként – a politikai prioritást háttérbe szorítva – a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt, remélve, hogy képes lesz javítani az ország egyre katasztrófálisabb pénzügyi helyzetén. Néhány évig valóban úgy tűnt, hogy az 1973-as olajárrobbanás nyomán kibontakozó globális válság okozta cserearányromlásból származó veszteséget, a dollárbevétel csökkenését sikerül pótolni az arab országokkal folytatott kereskedelem növelésével. Az 1983. januári külügyminisztériumi jelentésben már a következőket olvashatjuk: „Az arab országokba irányuló exportunk gyorsabban fejlődik bármelyik más viszonylatnál. 1965–1980 között tízszeresére emelkedett. Miközben 1981-ben a fejlett tőkés országokba irányuló exportunk 2%-kal esett vissza, a fejlődő országokba menő exportunk 17%-kal, az arab országokba irányuló pedig 35%-kal volt nagyobb, mint az előző évben. A jelenlegi nehézségeket is figyelembe véve, bár csökkentett ütem mellett, ez a tendencia 1982-re is jellemző. Míg 1982 első XI hónapjában – az előző év hasonló időszakához viszonyítva – a tőkés országok részesedése kiviteliünkben 11,7%-ról 8%-ra esett vissza, addig a fejlődő országok részesedése 11,1%-ról 12,2%-ra, az arab országoké pedig 6,8%-ról 7,7%-ra növekedett. Az arab országokba irányuló exportunk értéke 1981-ben 620 millió US \$ volt. Ami az össz fejlődő exportunk 65%-a. Az arab országok szerepe a konvertibilis deviza kitermelésben pótolhatatlan, hiszen az említett összegű exportunkkal szemben az arab világból származó importunk csupán 72 millió dollár volt, vagyis a magyar népgazdaság mintegy 550 millió dollár tiszta bevé-

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) Jelentés az 1988. február 17–20-án Havannában afrikai kérdésekről tartott főosztályvezetői konzultációról. Bp., 1988. március 8. XIX-J-1-j. Arab országok 1988. 104. d. 001505.

² MNL OL Jelentés a Varsói Szerződés közel-keleti szakértőinek moszkvai konzultációjáról. Bp., 1986. december 21–23. XIX-J-1-j. Arab országok 1986. 158. d. 005969.

telhez jutott. Ez az összeg (részben) fedezte a fejlett tőkés viszonylatban előállt mintegy 650 millió dolláros mérleghiány költségét.”³

Az 1980-as évek közepén azonban a magyar–arab kereskedelmi forgalom növekedése megtorpant, majd visszaesett. Ennek oka volt a kőolaj árának drasztikus csökkenése, 1986-ban egy hordó (baril) ára a felére, 15 dollárra esett. Magyarország legnagyobb dollárkitermelő partnere, Algéria bevétele egyetlen év alatt 7 milliárd dollárral csökkent. A korábban 100 millió dollárt meghaladó magyar–algériai kereskedelmi forgalom értéke 1987-ben 82 millió dollár volt, 1988-ban pedig 76 millióra csökkent. A kint dolgozó magyarok száma a korábbi háromezerről ezer főre csökkent. Növekedtek a kintlévőségek, visszafizetésük akadozott.⁴

Magyarország közel-keleti jelentős partnerével, Irakkal kialakított jövedelmező kereskedelmi kapcsolatokat az Iránnal folytatott háború rombolta szét. A bagdadi magyar nagykövet 1987 májusában írott beszámolójában a következőket olvashatjuk: „A jelenlegi helyzetben gazdasági kapcsolatainknak csak múltjáról beszélhetünk. A kapcsolatoknak jelene minimális mértékben van (néhány szerződés), míg jövőjük kiszámíthatatlan.”⁵ Érzékenyen érintette a magyar kivitel a csernobili atomreaktor katasztrófája is, Kuvait és a térség több állama is (pl. Szaúd-Arábia) felfüggesztette az élelmiszeripari termékek átvételét.

A kereskedelem időleges bővülésének és a dollárbevétel növekedésének azonban volt negatív hatása is. A kivitel, amely nagyjából gépipari termékekből állt, az egyre versenyképtelenebb magyar ipari szerkezetre épült, s mintegy konzerválta azt. A kőolaj árának drasztikus csökkenése után nyilvánvalóvá vált, hogy a modern technológiával rendelkező országok felé kell fordulni. Ezt célozta a nemzetközi pénzügyi szervezetekbe (Világbank, Nemzetközi Valutaalap) történt belépés. A térségben ez konkrétan az Izrael felé való fordulást jelentette, az 1967-es háború idején megszakadt (diplomáciai) kapcsolatok nyomán előállt helyzet felülvizsgálatát. A közeledés elengedhetlenné tette az arab országokhoz fűződő politikai kapcsolatok ártértékelését, ami igen határozottan meg is nyilvánult az 1985 nyarán tartott regionális követi értekezleten. A kairói nagykövet hozzászólásában a kapcsolatok dezideologizálását hangsúlyozta: „Engem nem misszionáriusnak küldtek ide, nekem nem adták feladatul, hogy bárkit áttérítsek, én se várom tőlük ezt, de ismerjük meg egymást, és ezen az alapon próbáljunk kapcsolatokat építeni!”⁶ Az arab világ helyzete romlott, számunkra kedvezőtlenül változott, de ez azért van – állította a libanoni nagykövet –, mert „őszintebben, nyitottabban, reálisabban látjuk a világot, az arab világ helyzetét”. Ez a régió annyira megosztott, az arabközi kapcsolatok annyira összebonyolódtak, hogy „lassan már nem lesz kit támogatnunk” – említette a damaszkuszi nagykövet. Ezt erősítette meg az algériai misszió vezetője, aki „forradalmi

³ MNL OL Az arab országokkal való kapcsolataink, eredményei, problémái és feladatai. Bp., 1983. január 9. XIX-J-1-j. Arab országok 1983. 126. d. 00133.

⁴ MNL OL Kétoldalú kapcsolataink. Bp., 1988. március. XIX-J-1-j. Algéria 1988. 14. d. 001680.

⁵ MNL OL Követi jelentés (1986. május – 1987. május). Bagdad, 1987. május 21. XIX-J-1-j. Irak 1987. 61. d. 003375.

⁶ MNL OL Jegyzőkönyv a követi konferencia szubregionális üléséről. 1985. július 29. XIX-J-1-j. A külügyminisztérium belső mechanizmusa. 1985. 1. d. 001700. Az ezt követő idézetek, ha külön nem jelölöm, innen valók.

apályról, sőt ellenforradalmi időszakról” beszélt. Ebben a helyzetben is törekedni kell pozícióink erősítésére, de már nemcsak azt tenni, „amit kizárólag a haladó pozíciók erősítése követel meg”, hanem az Amerika-barátokkal is kapcsolatot kell teremteni. Ebben a helyzetben is megvan az az előnyünk – mondja a bagdadi nagykövet – hogy Magyarország tiszteletnek örvend az arab világban, s „az arabok számára egy kisebb »liberális« szocialista ország szimpatikusabb, mint a nagy Szovjetunió, mert velünk mindenféle veszélyeztetettség nélkül együtt tudnak működni”.

Magyarország helyzetét, arab kapcsolatait bonyolította, ám nagyobb szabadságot is adott az, hogy a szocialista országoknak nem volt kidolgozott közös álláspontjuk a térség problémáival kapcsolatban, ezért „nekünk – hangsúlyozta a bagdadi nagykövet – a kétoldalú kapcsolatokra kell koncentrálnunk”. Ezt viszont az nehezítette, hogy a sikerekért, a pozícióért harc folyt a szocialista országok között is. Példaként említette a bolgárokat, akik az Iraknak nyújtott hitelnél elfogadták az 5%-os kamatlábat anélkül, hogy konzultáltak volna a többi szocialista országgal. Ezután természetesen az irakiak nem voltak hajlandók tárgyalni más százalékról. A nem túl reménykeltő, de a realitással számot vető helyzetre a magyar diplomácia megpróbált nyitottan reagálni. Ez tükröződött a követi értekezletről készült összefoglalóban, amely már azt is kétségbe vonta, hogy a térségben „a jelenlegi bonyolult helyzetben lehet-e átfogó rendezésről beszélni, mivel a Szovjetunió rendezési javaslatának a megvalósításához nincsenek meg a feltételek”. A térség államairól megállapította, hogy „Szíria kivételével szinte nincs még egy ország, amely egyetért a közel-keleti válság kérdésében elfoglalt álláspontunkkal”. A „haladó és reakciós” megkülönböztetésből kiindulva sem kell mindenáron véleményt nyilvánítanunk az arabközi kapcsolatokban bekövetkező változásokról, „nem kell arababbnak lennünk az araboknál. Az sem helyes, ha csak a haladó erőknél a szempontjából indulunk ki. Lejjebb kell engednünk a politikai mércét az arab országokkal szemben, és érdekeinkből kiindulva a pozícióink tartására kell törekednünk. Elvi politikánkat nem kell feladnunk, de fejlesztenünk kell a kapcsolatokat a nyugat-barát államokkal, így Szaúd-Arábiával is.”⁷

A követi értekezleten szó esett az izraeli kapcsolatokról is. Az imént idézett összefoglaló felhívta a figyelmet „Izrael élénkülő kapcsolatkeresésére, amely az utóbbi időben hazánk irányában tapasztalható”. A tudományos vagy magáncélú utazásokat „arra igyekszik felhasználni, hogy előkészítse a diplomáciai kapcsolatok visszaállítását anélkül, hogy a kapcsolatok megszakítását kiváltó okok megszűntek volna”. A magyar kormánynak ekkor még nem volt szándéka a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása.

A külpolitikai orientáció bírálata – természetes módon – magában foglalta a belpolitika kritikáját, a fejlett tőkés országok felé történő nyitást gátló, elsősorban szubjektív, ideológiai és pártpolitikai tényezők leépítésének, megszüntetésének a szándékát is. Arab relációban ebben az irányban tett első jelentős lépés 1985 őszén meg is történt. Szeptember 29-én, az ENSZ Közgyűlés 40. ülészakán Várkonyi Péter külügyminiszter több mint fél óráig tartó megbeszélést folytatott a találkozót kezdeményező izraeli kollégájával, Jichak Samirral. 1967 óta a két ország politikusai nem találkoztak egymással. A két külügy-

⁷ MNL OL Jegyzőkönyv a követi konferencia szubregionális üléséről. 1985. július 29. XIX-J-1-j. A külügyminisztérium belső mechanizmusa. 1985. 1. d. 001700/4. sz. dok.

miniszter megbeszélése felgyorsította és kiterjesztette a néhány éve már létező, alakuló (például turisztikai) kapcsolatokat. A New-York-i találkozóval elkezdődött egy olyan folyamat – állapította meg Josef Govrin izraeli politikus, diplomata –, amely lassan, lépésről lépésre haladva elvezetett a normális kapcsolatok helyreállításához.⁸ A találkozóval, mivel az esemény a hidegháborús korszak politikailag egyik legérzékenyebb, ha nem a legérzékenyebb konfliktusához kapcsolódik, a magyar külpolitikai tevékenységben elkezdődött a rendszerváltás folyamata, amely a diplomáciai kapcsolatok hivatalos helyreállításával teljesedett ki 1989-ben.

A találkozó után szaporodtak az egyéni látogatások, a kulturális és tudományos kontaktusok, nőtt a Magyarországra érkező izraeli turisták száma (1985-ben 12 ezer, 1986-ban 20 ezer, 1987-ben már 50 ezer), növekedett a szerény kereskedelmi forgalom is, amelynek értéke 1985-ben 13 millió dollárt, 1987-ben pedig már 22 milliót tett ki.⁹ Az arab kapcsolatokra jelentős politikai (és gazdasági) hatást gyakorló eseményekre 1987-ben került sor. A Zsidó Világkongresszus Végrehajtó Bizottsága 1987. május 6. és 8. között Budapesten tartotta évi rendes ülését, története során először egy szocialista országban. A Végrehajtó Bizottság elnökét Kádár János is fogadta két hónappal később. Erről egy rövid hírt a sajtó is közölt. A találkozón természetesen szóba került a magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok kérdése is: „Bronfman elnök szerint a magyar kormány sokat segíthetne, ha közvetítené a szocialista országok és Izrael közötti diplomáciai viszony helyreállításában.”¹⁰ Kádár a közvetítő szerepet elhárította. A diplomáciai kapcsolatok helyreállításától viszont nem zárkózott el, de elmondta, hogy az „csak egy hosszabb folyamat eredménye lehet. Ehhez azonban arra is szükség van, hogy Izrael is megfelelő magatartást tanúsítson.”¹¹ Az arab államok a Zsidó Világkongresszus vezető testületének budapesti ülését „keserűséggel” vették tudomásul, mondta a májusban itt tartózkodó palesztin kulturális és újságíró-küldöttség vezetője.¹² Egy másik, jelentősebb politikai eseményre már retorziókkal válaszoltak az arab országok. A nyár folyamán Izrael és Magyarország képviselői Bécsben titokban megbeszéléseket folytattak egy Érdekvédelmi Hivatal felállításáról. A tárgyalások befejeztével az aláírásra Bernben került sor 1987. szeptember 14-én. Az eseményen jelen volt Svájc elnöke, valamint Magyarország és Izrael berni nagykövete. Izrael minél nagyobb publicitást kívánt adni az eseménynek, ezért az augusztusi bécsi tárgyaláson kérte, hogy a svájciak hivatalos fényképésze is legyen jelen az aláíráson. A kérést azzal indokolták, hogy „a fotó felhasználásával a rendkívül befolyásos amerikai zsidóság körében a megállapodás ténye megfelelő hatást keltene”.¹³ A magyarok cserébe azt kérték,

⁸ Josef Govrin: Egyszerre csak egy lépés. Izraeli–magyar kapcsolatok, 1967–1989. *Nemzet és Biztonság* 7 (2009) 184.

⁹ Réti Ervin: Izrael és a magyar–izraeli kapcsolatok négy évtizede. *Külpolitika* 3 (1989) 120–138.

¹⁰ Emlékeztető Kádár János és Edgar M. Bronfman, a Zsidó Világkongresszus elnöke találkozásáról. Bp., 1987. július 15. In: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988*. I–II. Szerk. Földes György. Bp. 2015. II. 703.

¹¹ Uo.

¹² MNL OL M-KS Palesztin kulturális és újságíró-küldöttség fogadása. 1987. május 19. 288. F. 32. Cs. (1987) 4. ő. e. 002974.

¹³ Uo. Jelentés a tel-avivi Magyar Érdekképviseleti Hivatal felállításáról folyó bizalmas tárgyalások 1987. augusztus 10–12-én Bécsben tartott második fordulójáról. A Magyar Érdekképviseleti Hivatal Svédország

hogy az izraeliek a nemzetközi gazdasági életben meglévő befolyásukat felhasználva segítség Magyarországot abban, hogy pozitív megítélése legyen a nemzetközi pénzügyi világban, jobban vonják be a műszaki-tudományos együttműködésbe, és a nyugat-európai integrációs szervezetekkel folyó tárgyalásokban egyenrangú partnerként ismerjék el.

Kovács László külügyminiszter-helyettes a megállapodásról még az aláírás napján tájékoztatta az arab országok nagyköveteit és a Palesztin Felszabadítási Szervezet (= PFSZ) képviselőjét. Egyetlen ország volt, a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság (Dél-Jemen), amely feltétel nélkül támogatta a magyar lépést. Egyiptom, Marokkó, Tunézia és a Jemeni Arab Köztársaság (Észak-Jemen) „egy szuverén állam döntésének” minősítette a megállapodást, ami inkább jelent egyetértést, semmint elutasítást. Nagyon elutasító volt viszont Líbia, Algéria, Irak és a PFSZ.¹⁴ Jasszer Arafat, a PFSZ vezetője, bár már hosszabb ideje készült Magyarországra látogatni, lemondta 1987. szeptember 22-re tervezett utazását. Ezt a budapesti palesztin képviselői iroda vezetője szerint Algéria erős nyomására tette. „A magyar–izraeli érdekképviselőnek a felállítása nehéz helyzetbe hozta őket [ti. a palesztinokat – J. N. L.]”, mondta a palesztin politikus a Külügyminisztériumban tett látogatásakor. „Arafat nem bírálja a magyar lépést és hangsúlyozta, hogy Magyarország nem tervezi a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. Kéri, értsük meg Algériával kapcsolatos álláspontjukat, Algéria fontos szerepet játszik a palesztin kérdésben. Arafat szerepe nehéz az arab világban.”¹⁵

A PFSZ-ben azonban nem mindenkinek a véleménye egyezett Arafatéval. Az Oman International nevű cég palesztin ügyvezető igazgatója, aki a PFSZ Végrehajtó Bizottságának is tagja volt, megszakította az együttműködést három magyar vállalattal. A tárgyalások a három céggel egy 12-13 millió dolláros üzletről (például kórház építése) folytak, amelyet a Kuvait Fond finanszírozott volna. Összességében a palesztin gazdasági megtorló ellenlépések 22-28 millió dollár veszteséget okoztak Magyarországnak.¹⁶ Az Emirátusok befagyasztották a jól alakuló kapcsolatokat, előkészített utazásokat kellett elhalasztani. Lemondta a látogatását az Emirátusokban székelő Palesztin Nemzeti Alap vezetője, aki Arafattal érkezett volna Budapestre. Ugyancsak lemondta látogatását az Arab Liga főtitkára.

Az algériai ellenlépéseknek egyaránt voltak diplomáciai és anyagi következményei. Az 1987-ban, Losonczy Pál helyébe lépő Németh Károly államfői látogatására a magyar–izraeli megállapodás aláírásakor került volna sor. A látogatást be is jelentették, de néhány nappal később már azt közölték, hogy „kölcsönös megállapodással” elhalasztották.¹⁷ Valójában Algéria nem akarta, hogy ebben az időpontban történjen a látogatás. Erről Magyarország algériai nagykövete később így számolt be: „1987 tavaszán azzal a feladattal érkez-

tel-avivi nagykövetségén rendezkedett be és 1988 márciusában kezdte meg működését. Az izraeli Svájc budapesti nagykövetségén működött.

¹⁴ MNL OL Az érdekképviselői hivatalok felállítása Magyarország és Izrael között. 1987. szeptember 14. XIX-J-1-j. Arab országok 1988. 104. d. 00113.

¹⁵ Uo. Feljegyzés Hiknsat Zaid, a PFSZ budapesti képviselője vezetőjének látogatásáról 1987. november 6-án. 003416/8.

¹⁶ MNL OL Jelentés az izraeli kapcsolataink arab érdekeinket károsító kihatásáról. Bp., 1988. január 6. XIX-J-1-j. Arab országok 1988. 104. d. 00113/1.

¹⁷ *Népszabadság* 1987. szeptember 14.

tem Algériába, hogy a gazdasági együttműködés hanyatlását politikai eszközökkel, az Elnöki Tanács elnökének algíri vizontlátogatásának megszervezésével mozdítsuk elő. Bár a látogatást politikailag és protokollárisan előkészítettük, az államfői találkozó elmaradt. Az akkori magyar politikai vezetés ugyanis megtagadta az algériai kormány azon kérését, hogy a magyar–izraeli hivatalos kapcsolatok kezdetét jelentő diplomáciai aktus ne essen egybe a magyar államfő algíri tárgyalásaival. Az algériai kormány a magyar döntést úgy értelmezte, hogy a magyar–izraeli kapcsolatok általunk »technikai« lépésként minősített aktusát fölébe helyeztük a magyar–algériai csúcstalálkozóhoz. Emiatt politikai kapcsolataink tartósan elhidegültek, meggyorsult gazdasági és műszaki kapcsolataink sorvadása.”¹⁸ A megromlott kapcsolatok miatt 20 millió dollár magyar kintlévőség törlesztése késett, ugyanígy a függőben lévő problémák megoldása is.

A magyar vezetés megpróbálta kezelni a megállapodás aláírása által kiváltott negatív következményeket. Tisztában volt azzal, hogy ezután „az izraeli fél határozottabban fogja szorgalmazni a különböző szintű politikai eszmecseréket, és újabb kísérletet tesz majd az államközi kapcsolatok létesítésére, illetve olyan kontaktusok létrehozására, amelyek az államközi kapcsolatok meglétét sugallják”.¹⁹ A Külügyminisztériumban a probléma kezelése céljából megfogalmazott – imént idézett – irányelvek a diplomáciai kapcsolatok felvételét egyelőre kizárták, de az idegenforgalmi, kulturális és kereskedelmi kapcsolatok továbbfejlesztését szorgalmazták a mintegy 200 ezer főt kitevő, magyar származású izraeli állampolgár érdekében is. Ám ezt úgy kívánták tenni, hogy „a kapcsolati rendszer fejlődése ne okozzon károkat az arab országokkal fennálló kapcsolatainkban”. Bizonyítandó az arab politika folytonosságát, az irányelvek javasolták, hogy „a sajtó és propaganda szerveink továbbra se változtassanak Izraellel kapcsolatos hangvételükön”. A felgyorsuló szovjet és kelet-európai változások azonban nagyon rövid időn belül elsodorták ezeket a szándékokat. Már az Érdekképviseleti Hivatal felállításának eldöntésekor is nyilvánvaló volt, hogy az csak előzménye a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának. Fokozatosan haladva ez volt a magyar kormány célja is: „Tettünk nem látványos lépéseket a lassú közeledés érdekében, a nyolcvanas évek második felében pedig elindultunk a kapcsolatok teljes rendezése felé.”²⁰ 1988-ban már jelentős izraeli politikusok folytattak nem hivatalos megbeszéléseket Budapesten, amelyekről a sajtó is hírt adott. Május 8–9-én Simon Peresz munkáspárti politikus, a koalíciós kormány külügyminisztere – a közlemény szerint – saját kezdeményezésére tett látogatást, amelyen nem hivatalos megbeszéléseket folytatott.²¹ Szeptember 14–15-én Jichak Samir, a jobboldali Likud Párt tagja, a koalíciós kormány miniszterelnöke tett látogatást Budapesten, és ugyancsak nem hivatalos megbeszéléseket folytatott Grósz Károllyal, az MSZMP KB főtitkárával, Várkonyi Péter külügyminiszterrel, ahol Marjai József miniszterelnök-helyettes kijelentette, hogy a palesztin kérdésben a magyar álláspont változatlan, de a rendezésben a magyar fél csak úgy

¹⁸ MNL OL Nagykövetségi beszámoló. Algír, 1990. május 9. XIX-J-1-j. Algéria 1990. 7. d. 002174.

¹⁹ MNL OL M-KS Irányelvek a magyar–izraeli kapcsolatok alakítására. Bp., 1987. december 14. 288. F. 32. Cs. (1987) 4. ő. e. 00717/9.

²⁰ Horn Gyula: *Cölöpök*. Bp. 1991. 256.

²¹ *Magyar Nemzet* 1988. május 10.

segíthet, ha mindkét féllel kapcsolatban van.²² A következő hónapban Saron kereskedelmi miniszter (1982-ben ő volt a libanoni hadműveletek parancsnoka) szintén magánlátogatáson volt Magyarországon, és a gazdasági együttműködésről folytatott megbeszéléseket. A *Heti Világgazdaságnak* adott interjújában konkrét javaslatot is tett hús- és gabonavásárlásra, közös vállalatok alapítására, Tel-Aviv – Budapest – Moszkva Malév-járat indítására. (A járat indítását a megnövekedett turistaforgalommal indokolta, de valójában konkrétan a Szovjetunióból kivándorolni készülő zsidókra gondolt.) Felajánlotta a legmodernebb technológiát (orvosi műszerek, lézertechnika), Magyarország viszont segíthetné az izraeli áruk eladását a szocialista országokban.²³

Ám ahogyan a szocialista országok egykori (majdnem) egységes döntése a diplomáciai kapcsolatok megszakításáról nem érte el a célját, nem volt befolyása Izrael politikájára és nem vitt közelebb a palesztin probléma megoldásához, ugyanúgy a magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról hozott önálló magyar döntés sem hozta el a remélt eredményt. Sőt, 1967-től az izraeli politika nemhogy a megoldás irányába fejlődött volna, hanem ellenkezőleg, figyelmen kívül hagyva az ENSZ-határozatokat, semmi hajlandóságot nem mutatott a palesztin nép önrendelkezési, államalapítási jogának az elismerésére. Számára (s lassan a világ közvéleményének is) a palesztin harcok a terrorista szinonimájává vált. Az izraeli kormány annektálta a Golán-fennsíkot, Kelet-Jeruzsálemet, majd egész Jeruzsálemet Izrael fővárosává nyilvánította. Rendületlenül folytatta a világ minden részéből érkező zsidók letelepítését a megszállt területeken. 1987 augusztusában a Knesszet, az izraeli parlament alelnöke magyar származású feleségével magánlátogatáson Magyarországon tartózkodott, s nem hivatalosan magyar politikusokkal is találkozott. Kijelentette, hogy „a közel-keleti kérdés megoldása ügyében radikális változás nem várható. Izrael nem fog visszavonulni az 1967-es határok mögé és Jeruzsálemet sem hajlandó feladni. Izraelben jelenleg nincs olyan politikai párt, amely ilyen lépésre vállalkozna.”²⁴

A magyar–arab kapcsolatokban az új politika, az új szakasz kezdetének dátuma, ha lehet egyáltalán nagy folyamatokban egy meghatározó időpontot kijelölni, 1989. szeptember 14. volt, amikor hivatalosan is helyreállt a diplomáciai kapcsolat Magyarország és Izrael Állam között. A tényt igen, az időpontot – mert nem tudták – még nem közölték a magyar párt- és állami vezetők az 1989. március 16–17-én, hivatalos látogatáson Budapesten tartózkodó Arafattal. Grósz Károly, az MSZMP főtitkára nyilvánosan is megerősítette a döntést 1989. április 2-án tartott sajtókonferenciáján, ahol egy kérdésre válaszolva kijelentette: „Ez a lépés nem a PFSZ ellen irányul, ellenkezőleg, az ő érdekükben is áll, bár természetesen mindenekelőtt magyar érdekeket fejez ki. Izraellel rendezni fogjuk az államközi kapcsolatokat, ebben már döntöttünk. De szeretnénk, ha arab partnereink megértenék szándékainkat.”²⁵

²² *Népszabadság* 1988. szeptember 16.

²³ *Heti Világgazdaság* 1988. október 22. [42. sz.]

²⁴ MNL OL M-KS Nem hivatalos megbeszélés A. Natsmiasszal, a Knesszet alelnökével augusztus 17-én. 288. F. 32. Cs. (1987) 4. ő. e. 2208.

²⁵ *Magyar Külpolitikai Évkönyv. 1989.* Összeáll. Külügyminisztérium. [H. n., é. n.] 177.

A márciusi találkozón Németh Miklós miniszterelnök azt is közölte a PFSZ vezetőjével, hogy a már korábban meghozott döntés értelmében a budapesti palesztin képviselőt nagykövetség rangjára emelik. A magyar kormányfő a jó szándék kifejezéséként felajánlotta, hogy közvetít a PFSZ és Izrael között. Ez valóban a jó szándékot kifejező nemes gesztus volt, de csak az. Realitása ugyanis nem volt. A kis országok szerepéről vallott nézetek Európában a hidegháború egy pillanatában talán még érvényesnek tűntek, a világ legneuralgikusabb pontján, a Közel-Keleten azonban nem. A problémát a szuperhatalmak sem tudták megoldani, sem együtt – bár erre a kelet-európai rendszerváltás előtt kevés esély volt –, sem külön-külön. „A térségben szükség van egyfajta új gondolkodásmódra” – mondta Arafat a budapesti látogatásakor, de ez a Közel-Keleten nem történt meg. Erre Izraelnek ekkor tulajdonképpen már nem is volt szüksége. Ehhez az arab országok politikája is hozzájárult: partikuláris érdekeiket a sokat és harciasan hangoztatott palesztin ügy fölé helyezték. Figyelmen kívül hagyták szövetségesük, a szocialista országok erre vonatkozó kritikai észrevételeit: támogatásuknak csak akkor lesz eredménye, ha ezt az egységes arab világnak nyújtják.

A bipoláris világ összeomlásával az arab egység megvalósulásának realitása tovább csökkent, a távoli ködbe veszett. Külön-külön próbáltak igazodni az „új világrendhez”, az Egyesült Államok vezetete tőkés világhoz, ugyanúgy, mint a kelet-európai „új demokráciák”. Nem túlzunk, amikor azt állítjuk, hogy a Szovjetunió és a szocialista országok összeomlásával a legtöbbet az arab világban a palesztinok veszítettek: a biztos támogatójukat.

Mint láttuk, budapesti sajtókonferenciáján a PFSZ vezetője a magyar–izraeli kapcsolatok kérdését a magyar kormány hatáskörébe tartozónak ítélte. Azt kérte a magyar vezetőktől, hogy tegyenek erőfeszítéseket egy nemzetközi tanácskozás megrendezése érdekében. Ennek feltételei Izrael elutasító magatartása ellenére is kedvezőnek tűntek. Arafat 1989. május 2-án, párizsi tartózkodásakor a francia televízióknak adott interjújában kijelentette, hogy a PFSZ 1964-ben elfogadott Chartája, amely tartalmazta a két állami megoldást javasló 181. sz. ENSZ közgyűlési határozat elutasítását, érvényét veszítette. Ezután került sor a palesztin–amerikai kontaktusra. Az Arab Liga rendkívüli csúcsértekezlete Casablancában 1989. május 23–26. között elfogadta az ENSZ BT 242. sz. (1967) és a 338. sz. (1973) határozatát, és erre alapozott nemzetközi konferencia összehívását követelte. A döntésből következett, hogy visszatérhetett az Arab Ligába Egyiptom, amely eddig az egyetlen arab országgént hivatalos kapcsolatban állt Izraellel.

Valamennyi arab állam a kelet-európai országok belügyének tekintette az ott zajló változásokat. Meglepte viszont őket a kommunista rendszerek gyors összeomlása. Ugyanakkor nagyra értékelték a magyarországi rendszerváltás békés jellegét. Ez a pozitív vélemény később sem változott, azonban már az aggodalom is egyre nyíltabban fogalmazódott meg. Ez nem csupán a nemzetközi viszonyokat, de a belpolitikát is érintette. A Szovjetunió bírálata különösen a máltai Gorbacsov–Bush csúcstalálkozó (1990. december 2–3.) után erősödött fel, amikor „hangot kaptak olyan vádak, amelyek szerint a két nagyhatalom alkudozásában a harmadik világ rovására születtek kompromisszumok, hogy a Szovjetunió nem gyakorol kellő nyomást az USA-ra és Izraelre a közel-keleti rendezés érdeké-

ben”.²⁶ A kelet-európai változások nem maradtak hatás nélkül azokban az arab országokban (Egyiptom, Szíria), ahol létezett akár iszlamista, akár világi ellenzék. Erről az idézett nagyköveti jelentésben a következőket olvashatjuk: „a vezetés aggodalma átsüt a diszkrét hallgatáson és a tetteikből, valamint az ellenzéki erők megnyilvánulásából következtetni lehet Mubarak és rendszere álláspontjára: véleményük szerint a csehszlovák, az NDK, román robbanás, a lengyel, magyar és a szovjet változások veszélyes példát mutatnak az egyiptomi tömegeknek. Ez az ellenzéki erők oldaláról nézve viszont követendő példát jelent. Az ellenzéki sajtóban nyíltan írnak arról, hogy miközben Kelet-Európában megtagadják az elavult elveket és gyakorlatot, Egyiptomban még tovább érvényesek a »szocialista« törvények [...] Különösen veszélyes az iszlám fundamentalisták szervezkedése. Terjesztik, hogy meg kell dönteni a vallásellenes rendszereket, a kommunisták után az igazi iszlámot megtagadó egyiptomit is. Támadásaik egyszerre irányulnak Mubarak kormánya és annak baloldali ellenzékével szemben.”

A fő gondot az arab államok vezetői és lakossága számára egyaránt a szovjet zsidók emigrálása jelentette. A kivándorlókat nem a cionista eszme motiválta, hanem az anyagi jólét elérhetőségének a reménye. 1988-ban a kivándorolt 20 ezer szovjet zsidóból kétezer választotta Izraelt, 1989-ben pedig a 84 ezerből 10 ezer. 1990-ben már havi tízezren vándoroltak ki.²⁷ Az Egyesült Államok viszont már korlátozott számban (50 ezer fő) fogadta be őket. Aki Izraelbe érkezett, az elvesztette a menekült státuszt, mivel automatikusan megkapta az izraeli állampolgárságot. Ezért mondták az arab politikusok, hogy a szovjet zsidók emigrálása nem szabad kivándorlás, hanem kivándorlás egyenesen Izraelbe. Eközben a palesztinok számára tiltott volt a visszatérés oda, ahonnan elűzték őket, ahol születtek. Nem beszélve arról, hogy a szovjet zsidók letelepítése a megszállt területekre a demográfiai helyzetre is hatással volt Izrael előnyére.²⁸

A bagdadi csúcsertekezleten, 1990. május végén Arafat arra szólította fel az arab államokat, hogy alkalmazzanak szankciókat (gazdasági bojkott, politikai nyomás) a szovjet zsidók kivándorlását segítő országok (köztük Magyarország) ellen. Ezt a mérsékelt államoknak (Egyiptom, Szaúd-Arábia) sikerült megakadályozniuk. Miután azonban augusztusban Irak lerohanta Kuvaitot, az arab országok néhány kivételtől (Jordánia, Szudán, Jemen, PFSZ) eltekintve az Egyesült Államok mögé sorakoztak fel, így a szankciók problémája háttérbe szorult.

Az arab országok vezetőinek aggodalma a magyar külpolitikai orientáció változását illetően az Izraelhez fűződő kapcsolatokat (a palesztin problémát) érintette. Ezt nagyon határozottan ki is fejtették a Budapesten akkreditált arab diplomáciai képviseltek (Palesztin Állam, Egyiptom, Algéria, Irak, Jemen, Kuvait, Szíria, Tunézia, Líbia, és Marokkó) vezetői az Antall József miniszterelnökkel történt találkozásukon, 1990. július 19-én. Az igen érzékeny pontnak számító szovjet zsidók kivándorlásával kapcsolatban a miniszterelnök

²⁶ MNL OL Egyiptomi reagálás a kelet-európai változásokra. Kairó, 1990. január 25. XIX-J-1-j. Egyiptom 1990. 23. d. 00589.

²⁷ Henry Laurens: *Paix et guerre au Moyen-Orient. L'Orient arabe et le monde de 1945 à nos jours*. Paris, 1999. 433.

²⁸ Ilon Halini: *Itinéraire de Moscou à Jérusalem à propos de l'émigration des Juifs soviétiques. Revue d'études palestiniennes* 36 (1990) 25–33. A szerző a PFSZ képviselője a Szocialista Internacionáléban.

leszögezte: „Megértjük az arab országok aggályait, de a Szovjetunióból kivándorló zsidók Magyarországon keresztül történő továbbutazásához a történelmi örökség, az emberi jogi felfogásunk, valamint a Genfi Konvencióhoz való igazodásunk alapján nyújtunk lehetőséget. A miniszterelnök leszögezte, hogy a zsidó kivándorlásban való magyar részvétel csupán technikai jellegű, így a megoldás kulcsa sem a mi kezünkben van. Megnyugtató rendezés csak a Szovjetunió, az USA és más európai nagyhatalmak egyetértésével érhető el.”²⁹ A cionizmussal kapcsolatban is világossá tette a magyar álláspontot a kormányfő: „a cionizmus sem önmagában, sem egészében nem azonosítható a fajgyűlölettel, amelyet elvi álláspontunk alapján elutasítunk. Felfogásunk szerint a cionizmus alapvetően a zsidó nép nemzeti állama létrehozására irányuló törekvés ideológiai megjelenítője. Ugyanakkor a cionizmushoz – egy-egy képviselőjének gyakorlati politikai tevékenysége révén – tapadhattak olyan jegyek, amelyek emlékeztethettek a fajgyűlölet bizonyos megnyilvánulásaira.”³⁰ A kormányfő szöveg a magyar–arab kapcsolatokat zavaró tényezőkről is. Így elutasítja „a terrorizmust és az azzal való fenyegetést, bárhonnan jöjjön és bármilyen eszközökkel is történjen. A terrorizmussal kapcsolatos állásfoglalásunk egységes, vonatkozik Izraelre is.” Megemlítette még egyes arab állampolgárok „feketepiaci” részvételét, valamint a sajtóban megjelenő „arabellenességet” tükröző cikkeket, híreket.

Az arab diplomaták mellett, hogy a magyar–arab kapcsolatok erősítéséért szálltak síkra, „nyíltan megfogalmazták a magyar politikai és közéletben tapasztalt negatív tapasztalataikat. Észrevételezték a térségre vonatkozó külpolitikai koncepció részletes kifejtésének hiányát a külpolitikai kormányprogramban, bírálták a cionizmusra vonatkozó álláspontunk módosítását, részvételünket a szovjet zsidók kivándorlásában, mint az emberi jogok értelmezésének differenciált megnyilvánulását, a terrorizmus ügyének egyoldalú, az arab világra nézve negatív, tendenciózus beállítást, a sajtó arab országokkal szembeni rosszindulatú megnyilvánulásait.”

Az arab országok aggodalmai a Szovjetunió szétesésével csak növekedtek, vezető politikusok és szakértők (libanoni, tunéziai, egyiptomi) attól tartottak, hogy a kormányok ellenzéke az „iszlám integrizmus mögé bújva megélnékül”.³¹

Voltak a térségben olyan országok, amelyek a kelet-európai rendszerváltozáskor egy pillanatig még abban is reménykedtek, hogy az Egyesült Államok tényleg lép a Közel-Keleten, mivel a szocialista rendszerek összeomlása után Izrael stratégiaileg már nem olyan fontos partner. Washington azonban úgy gondolta, hogy a bizonytalanság tengerében a Közel-Keleten egyetlen biztos pont van: Izrael. Ezért gondolták úgy a nyugtalanító arab államok, hogy a Szovjetunió kivonulása a térségből konzerválja a *status quot*.³² Néhány reménykeltő lépés (például a madridi konferencia 1991 őszen) történt az Irak

²⁹ MNL OL Emlékeztető Dr. Antall József miniszterelnök és a Budapestre akkreditált arab misszióvezetők tárlkozójáról. 1990. július 24. XIX-J-1-j. Arab országok 1990. 85. d. 003152. Az ezt követő idézetek, ha nem jelölöm, innen valók.

³⁰ Az ENSZ Közgyűlés 1975. november 10-én a cionizmust „a rasszizmus és a faji megkülönböztetés egyik formájának” minősítette. Ezt az állásfoglalást az 1991. október 16-án történt szavazáson megsemmisítette.

³¹ La désintégration de l'URSS et le Proche-Orient. *Le Progrès égyptien* 1991. december 23.

³² Paul-Marie de la Gorce: Le conflit du Proche-Orient à l'ère de la perestroïka. *Revue d'études palestiniennes*, 35 (1990) 27–36.

elleni koalíciós háború után. A folyamat azonban nem teljesedett ki, s a palesztin probléma megoldása (államalapítás) egyre reménytelenebbnek tűnt. Amilyen egységes volt a nemzetközi közösség, vagyis az azt domináló nagyhatalmak Izrael Állam megteremtésekor, annyira nem volt az a palesztin állam létrehozásakor.

Egy másik, általánosabb probléma, amely főként a Magreb-térségben nyugtalanította az arab országokat, az volt, hogy Nyugat-Európa túlzottan kelet-európai szomszédaira koncentrál, s ez hátrányosan érinti a fejlődő országokat. Ezzel kapcsolatban Magyarország algériai nagykövete hosszan idézte Gazáli külügyminiszter rádiónyilatkozatát: „Az algériai diplomáciának alkalmazkodnia kell a világban végbement változások nyomán kialakult új helyzethez, amely gyökeresen különbözik az elmúlt évtizedektől. A harmadik világ az 1980-as éveket megelőző időszakban élvezte a nagyhatalmak érdeklődését, többek között az ideológiai ellentéteknek és versengésnek köszönhetően. Jelenleg erre nem lehet számítani, először is, mert a gazdasági válság megjelenésével a gazdag országok hátat fordítottak a harmadik világnak, másodsorban, mert saját problémáikkal vannak elfoglalva. A szolidaritási hullám, amely elborította Nyugat-Európát a kelet-európai változásokkal kapcsolatban, sokkal jelentősebb, sokkal konkrétabb. Hiszen érdekről van szó, mintegy 350-400 millió fogyasztót magában foglaló új piacról, amely megnyílik a nyugati országok előtt. Ennek következtében a Dél országainak nagyon komolyan értékelniük kell helyzetüket, és meg kell győződniük arról, hogy ma még inkább magukra kell támaszkodniuk, mint valaha is.”³³ A nyilatkozat figyelmeztetés volt, de egyben felhívás is a megváltozott nemzetközi körülményekhez való alkalmazkodásra: meg kell őrizni a kapcsolatokat a volt szocialista országokkal, még ha azok gyengébb alapokon, kevésbé mélyen épülnek is újjá.

Az új algériai magyar nagykövet megbízólevelének átadása alkalmából, 1990 novemberében, találkozott az ország vezető politikusaival, s ők valamennyien a magyar–algériai kapcsolatok „redinamizálása” mellett foglaltak állást. Sadli elnök kijelentette, hogy „ő személyesen és az algériai kormány politikailag egyetért az együttműködés dinamizálásával. Ő maga és külügyminisztere minden támogatást megad nagykövetünk tevékenységéhez.”³⁴ Hasonlóképpen vélekedett a szíriai vezető is. Bassár el-Aszad elnök a magyar nagykövettel folytatott beszélgetés során emlékeztetett, hogy „a bilaterális kapcsolatok történelme során az együttműködés jelentős értékei jöttek létre országaink között, s közös cél azok megőrzése és az alapok fejlesztése lehet. Szíria a magyar átalakulást megértéssel fogadta, az azzal összefüggő kérdéseket a magyar nép belső ügyének tekinti. Annak során azonban meglepetés is érte: bizonyos csoportok, egyes, az arab világot Magyarországon ellenségesen kezelő személyek Szíria szándékait eltorzították, Szíriát kedvezőtlen beállításba helyezték és felléptek a kétoldalú kapcsolatok ellen.”³⁵ Ezen az időszakon túlvagyunk, és ha Magyarország is úgy akarja, folytathatjuk a kapcsolatok építését, amiben Szíria korrekt

³³ MNL OL Ghazali külügyminiszter rádiónyilatkozata. Algír, 1990. január 7. XIX-J-1-j. Algéria 1990. 17. d. 7/adm/1990.

³⁴ MNL OL Nagykövetünk látogatása a fogadó ország vezetőinél. Algír, 1990. október 17. XIX-J-1-k. Algéria 1990. 17. d. 59/SZT/1990.

³⁵ A magyar sajtó 1989 decemberében olyan, később hamisnak bizonyult információkat közölt, amelyek szerint arab (szíriai, libanoni, palesztin) zsoldosok harcolnak a Ceașeșcut védő Securitate oldalán. Lásd pl.

partner lesz. Szíria a változó világhoz igazodóan újjáépíti külpolitikáját, fejleszti arab együttműködését, megőrzi sokoldalú kapcsolatait a Szovjetunióval. Reméli, a Szovjetunió rendezni tudja belső problémáit és erős, koherens államként lehet vele számolni a közelkeleti kérdésekben. A szír külpolitika elvi alapon nyitást hajt végre Európa felé, és a térségai rendezésének igényével normalizálja viszonyát az USA-val.”³⁶

Egyiptom már a korábban folytatott politikájából következően is a nyitás, a változó körülményekhez való gyors alkalmazkodás, a kapcsolatok megtartásának és továbbfejlesztésének a híve volt. A kairói magyar nagykövet éves jelentésében úgy mutatta be az ország vezetését, mint aki, félretéve kezdeti aggodalmait, „a saját térségében talán elsőnek ismerte fel a változások lényegét, a német egység ügyét is beleértve. Ami pedig még fontosabb, az a sok forrásából megerősített következtetés, hogy Egyiptomnak a változásokra a kapcsolatok fejlesztésével kell válaszolnia. A mértékadó körök szerint a negatívnak ítélt következményeket is ezen az úton, új kezdeményezésekkel kívánják csökkenteni, elhárítani.”³⁷

Úgy tűnt, hogy a változás szele még a kiszámíthatatlan Moammer Kadhafi líbiai vezetőt is megérintette. A világ elég nagy meglepetésére dicsérte Bush elnököt, „aki felhagyott az előző kormány arroganciájával”.³⁸

A magyar–arab kapcsolatokban az új időszámítást Antall Józsefnek, a Magyar Köztársaság első miniszterelnökének egyiptomi látogatásától (1991. november 4–6.) számíthatjuk. A Hoszni Mubarak elnökkel folytatott tárgyaláson mindkét fél a hagyományosan létező gazdasági, kereskedelmi, kulturális és oktatási kapcsolatok megerősítése mellett foglalt állást. A magyar miniszterelnök Magyarország közel-keleti politikáját kiegyensúlyozottnak nevezte, amely elismeri Izraelnek a létezéshez, a palesztin népnek pedig az önrendelkezéshez való jogát. Magyarország szélesíteni akarja kapcsolatait a térségben, nevezetesen Szaúd-Arábiával. Kérte az egyiptomi államfőt, hogy ennek érdekében vállaljon közvetítő szerepet Rijád és Budapest között. A találkozó konkrét eredménye a kettős adóztatás eltörléséről aláírt egyezmény volt.³⁹ A látogatás kifejezte azt a szándékot, hogy Magyarország továbbra is fontosnak tartja az arab kapcsolatokat. Az ország számára ugyanakkor a rendszerváltás után még hosszú évekig az euroatlanti szövetséghez való gazdasági, politikai, ideológiai és szervezeti integrálódás volt a fő cél.

Reng a föld (Románia dosszié). *Magyarország* 1989. december 29. Szíria erőlyesen tiltakozott, magyarázatot és cáfolatot kért.

³⁶ MNL OL Rejtjeltávirat. 1990. december 19. XIX-J-1-j. Szíria 1990. 71. d. 003725/1.

³⁷ MNL OL Nagykövetségi beszámoló jelentés (1989–1990). Kairó, 1990. június 5. XIX-J-1-j. Egyiptom 1990. 23. d. 002214.

³⁸ Makai György: Álom és realitás. *Magyarország* 1989. szeptember 15.

³⁹ Renforcement des relations entre l’Égypte et la Hongrie. *Le Progrès égyptien* 1991. november 7. Magyarország 1995-ben létesített diplomáciai kapcsolatot Szaúd-Arábiával.

MÉRLEGEN A „NAGY EGYESÜLÉS” Vita 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről

FŐCZE JÁNOS – ZAHORÁN CSABA

THE “GREAT UNION” ON BALANCE

Dispute about 1918 and the Last Hundred Years of Romania’s History

The paper presents the dispute that has gone on over the past years about the balance sheet of the last century of Romanian history after 1918. The authors examine the oeuvre of two outstanding representatives of contemporary Romanian historiography, Ioan-Aurel Pop and Lucian Boia, whose views on the centenary and the great issues of Romanian history, as well as on the basic features of the national “grand narrative” considerably diverge from each other. Exploring some of the key texts of these authors, who have formulated characteristic views on the occasion of the centenary, and whose arguments carry weight in Romanian public opinion, the authors tried to identify those fault-lines within Romanian historical scholarship which shed light also on the relationship of the science of history in a wider sense to nation-building. For what is at stake in the filling up of the centenary with content is no less than Romanian collective memory and the definition of actual national identity – while, on the basis of the two historians’ view of the past it is also possible to conceive the Romania-project in the service of which each of them imagines his own narrative.

Keywords: Romania, Transilvania, centenary, Trianon, Romanian historiography, Ioan-Aurel Pop, Lucian Boia

A 2018-as év a román nemzeti egység megünneplésének jegyében telt Romániában. Ennek megfelelően a centenárium, illetve az azt megelőző és követő évek során fokozatosan felidéztek a román nemzetállami ideál megvalósulásának egyes mozzanatait – az első világháború befejező szakaszától az új rendezést kodifikáló Párizs környéki békeszerződések megkötéséig. Az események századik évfordulója több szempontból is komoly téttel bír a román nacionalisták¹ szemében. A klasszikus nacionalizmus hívei számára ugyanis kihagyhatatlan lehetőségnek tűnhetett a román nemzettudat „hagyományos” román értékek mentén való megerősítésére és megújítására, illetve a román nemzetállam-építés

Főcze János, PhD, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Zahorán Csaba, PhD, tudományos munkatárs, BTK TTI, Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa Kutatóintézet. A tanulmány az MTA-Lendület Trianon 100 kutatási projekt keretében valósult meg.

¹ Jelen szövegben a „nacionalizmus” fogalmát értékmentesen, leíró fogalomként használjuk, a nemzeti eszme iránti elkötelezettséget értve alatta, az „antinacionalizmust” pedig ennek ellentétéként alkalmazzuk.

folytatására.² A már régóta forgalomban lévő nemzeti diskurzusok felhangosítása választ ígért a nemzeti eszmét a 20–21. század fordulóján fenyegetni látszó kihívásokra: a globalizációra, a posztmodern szemléletre, valamint a fogyasztói életmód terjedésére (és egyéb mélyreható, a modernizációval járó változásokra). A centenárium apropóján „historizált” közbeszédben így a román nemzet- és államépítés jelentőségére és eredményeire irányíthatták a figyelmet, hogy megszilárdíthassák az utóbbi évtizedekben „gyengülni” látszó nemzettudatot, egyúttal pedig ellensúlyozzák a Románia egységes nemzetállami jellegét megkérdőjelező kisebbségi vagy regionalista törekvéseket.

A kerek évforduló ugyanakkor a modern Románia nemzetközi népszerűsítésére, „rek-lámozására” is használhatónak tűnhetett. Vagyis arra, hogy bemutassa és megünnepelje – mi több, megünnepeltesse – a román nemzetállam-építés 20. századi eredményeit, azok közül is kiemelve az első világháború végén elért sikereket. A mai Románia nemzetközi elismertségének és elfogadottságának növelése főképp azt szolgálta, hogy az ország elfoglalhassa azt a helyet, amely őt – a román nemzeteszme hívei szerint – valós súlya, mérete és potenciálja alapján Európában megilleti.³ Ezért Nagy-Románia létrejöttét nemcsak a nemzeti önrendelkezés eszméjének megfelelően szükségszerű és igazságos fejleményként állították be, hanem egyúttal azt is hangsúlyozták, hogy az első világháborút lezáró, Romániának nagymértékben kedvező rendezés a térség geopolitikai stabilitása szempontjából is kulcsfontosságú mozzanatként értelmezendő. A „román nemzeti tér” részének tekintett régiók Bukarest vezetésével történelmi 1918–1919-es egyesítése, illetve ennek száz évvel későbbi ünnepélyes felidézése egyszerre volt hivatva legitimálni a jelenlegi *status quo* – elsősorban Erdély viszonylatában – és elfogadtatni a további román nemzeti célkitűzések jogosságát – különösen a Moldovai Köztársaság kapcsán.

Ez utóbbi szándék már a centenárium harmadik tétjével függött össze, amely kifejezetten az aktuális román nemzeti projekt, vagyis Moldova integrációjának (román nacionalista szemmel: reintegrációjának) előmozdítására irányult. Románia és Moldova esetleges egyesítésének nemzetközi és belföldi elfogadása ugyanis egy ideje újra Bukarest egyik legfőbb célkitűzésének számít. Noha a kérdés már a Szovjetunió 1991-es megszűnése idején napirendre került, a moldovai és a nemzetközi geopolitikai viszonyok bonyolultsága miatt ezt a törekvést mindmáig nem sikerült kivitelezni.⁴ A mai román nemzetépítők szerint a két ország egyesítéséért küzdő unionista mozgalom sikeressége szempontjából rendkívül fontos a román nemzettudat megerősítése, mégpedig mind

² Lásd pl. a Román Akadémia 2017 júliusában nyilvánossá tett terveit: Kulturális és tudományos stratégia – a Román Tudományos Akadémia ambiciózus centenáriumi terve. (*Trianon100.hu* 2017. augusztus 9.) <http://trianon100.hu/blog-cikk/kulturalis-es-tudomanyos-strategia-a-roman-tudomanyos-akademia-ambiciozus-centenariumi-terve>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

³ Radu Boroianu, a Román Kulturális Intézet (= ICR) akkori elnöke így fogalmazott 2015-ben: „Ha sikerülni fog ezt az országprojektet jól véghezvinni, Románia végül vissza- vagy elnyeri a világban és Európában megérdemelt helyét, Románia 2019 EU-s elnökségének sikere pedig biztosítva lesz!” *Provocări istorice și proiecte strategice pentru imaginea României în perioada 2016–2019*. (*ICR.ro* 2015. május 29.) <https://www.icr.ro/pagini/provocari-istorice-si-proiecte-strategice-pentru-imaginea-romaniei-in-perioada-2016-2019>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Charles King: *Moldovenii. România, Rusia și politica culturală*. Chișinău, 2002. 149–171.; Dan Dungaci – Petrișor Peiu: *Reunirea. Realități, costuri, beneficii*. București, 2017.

Romániában, mind Moldova román és románul beszélő népességén belül. A két világháború közötti Nagy-Romániának ebben a kontextusban kettős funkciója van: történelmi előképként mindkét ország közvéleményében a román nemzeti egység hullámzó népszerűségű eszméjét hivatott erősíteni, egyúttal az egyesülést a nemzetközi szereplők számára is elképzelhető, sőt egyenesen logikus és racionális megoldásként jeleníti meg.

A tettek jelentőségéhez és a grandiózus elvárásokhoz képest azonban a centenárium megünneplése korántsem vált azzá a sikertörténetté, aminek szánták. Habár születtek említésre méltó eredmények is (megkezdődött például a gyulafehérvári Egyesülés Múzeumának a korszerűsítése és felújítása, könyvsorozatok és az 1918-as eseményeknek szentelt kiadványok, folyóirat-különszámok jelentek meg, és több látványos weboldal és ismeretterjesztő videó is készült),⁵ a nagy tervek csúszása vagy elmaradása, illetve néhány megvalósult elképzelés felemás érzést sugallva csapódott le a román közvéleményben. Ez utóbbiak közül a Facebook-logóra emlékeztető gyulafehérvári alkotás és a határidőre el nem készült, de ennek ellenére felszentelt bukaresti Nemzet Megváltása Katedrálisa, a világ egyik legnagyobb ortodox temploma⁶ juthat eszünkbe. A politikai szempontból kényes ellentmondásosság felvállalása helyett az ország vezetői a centenáriumi projektek befejezését 2020-ig meghosszabbították.⁷

A gyulafehérvári, bukaresti és egyéb helyszíneken megtartott hivatalos ünnepek mellett az évforduló kapcsán újra előkerült az is, hogy miként értékelhető Románia utóbbi száz éve, valamint hogy miként képzelik el hazájukat a jövőben. A centenárium lebonyolításának zavarai és az évfordulót övező közéleti viták ugyanakkor felfedték napjaink romániai társadalmának számos belső törésvonalát és problémáját. A pártpolitikai háttérű kritikák⁸ mellett olyan vélemények is megfogalmazódtak, amelyek nem illeszkedtek az elhúzódozó politikai válság miatt egyébként is némileg erőtlennek tűnő hivatalos,

⁵ A történeti jellegű kiadványok közül lásd pl. *Identitatea românească în preajma Centenarului Marii Uniri (1918–2018)*. Ed. Aura Christi. București, 2017., *Un centenar și mai multe teme pentru acasă*. Ed. Adrian Cioroianu. Iași, 2018., a folyóiratok különszámai közül pl. *Historia Special* (2018) Nr. 25. (100 [1918–2018]), *Sinteza* (2018) Nr. 58. [Noiembrie-Decembrie], *Newsweek România* (2018) Nr. 30. stb., továbbá a centenárium alkalmából kiadott sorozat („România – Marea Unire – 1918–2018 – 100 de cărți”) köteteit. A még elérhető tematikus honlapok közül lásd pl. <https://europcentenary.eu/>; <https://centenarulromaniei.ro/>; <http://romanian-centenary.org/>. Ugyanakkor a román nemzeti elbeszélést vitató, színvonalas rendezvény- és kiadványsorozattal állt elő a romániai magyarság domináns politikai szervezete, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (= RMDSZ) is a magyar kormány támogatásával, *1000 év Erdélyben, 100 év Romániában* címmel. (Lásd <http://ezer100.ro/>.)

⁶ Petre Dobrescu: Catedrala Mântuirii Neamului, în cifre. Recordurile pe care le deține. E mai înaltă decât Casa Poporului și are cel mai mare clopot din lume. (*Libertatea.ro* 2018. november 25.) <https://www.libertatea.ro/stiri/catedrala-mantuirii-neamului-in-cifre-2465965> (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

⁷ Marinela Brumar – Sorin Blada: Ivașcu: Evenimentele dedicate Centenarului Marii Uniri vor continua până în 2020. (*Agerpres.ro* 2018. április 27.) <https://www.agerpres.ro/cultura/2018/04/27/centenarulmariiuniri-ivascu-evenimentele-dedicate-centenarului-marii-uniri-vor-continua-pana-in-2020--99127>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

⁸ Lásd pl. Liviu Bratescu: Centenarul Marii Uniri: un eșec monumental al actualei puteri. (*Livibratescu.ro* 2018. január 14.) <https://livibratescu.ro/centenarul-marii-uniri-un-esec-monumental-al-actualei-puteri/>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.); Cosmin Ruscior: Vlad Alexandrescu, fost ministru al Culturii: Centenarul este un eșec. (*Rfi.ro* 2018. szeptember 18.) <https://www.rfi.ro/politica-105978-vlad-alexandrescu-centenar-esec>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

nemzetiszínű diskurzusba, és árnyalták, mi több, nem egyszer meg is kérdőjelezték az ország és a román nemzet „eredményeit”.⁹ Az évforduló tehát katalizálta a romániai tudományos, kulturális és politikai elitkeg és érdekcsoportjai közötti, a múlt megmagyarázásáért és a jövőképg meghatározásáért folyó versenyt. Mindennek a bemutatására jelen írás keretében nem vállalkozhatunk, a centenárium történelmi értelmezéseinek felvillanása azonban segítheti e jelenség jobb megértését.

Előzményként érdemes visszatérni a román nemzetállam-építés eredményeiről, szándékos és akaratlan következményeiről, valamint a további kilátásairól szóló viták gyökereihez. Habár értelmezési keretként adná magát az „autochtonista” és „nacionalista”, valamint a „nyugatos” elitkeg szembeállítása, a Romániáról szóló vita kiindulási pontjait pedig vissza lehetne vetíteni egészen a két világháború közötti időszakig (vagy még korábbra),¹⁰ jelen szövegben – a vizsgálat kereteit leszűkítve – az 1989 utáni román¹¹ történetírásra koncentrálnk. Ezen belül pedig elsősorban a román történelmszakma két kiemelkedő szereplője, Ioan-Aurel Pop és Lucian Boia egyes, a centenáriummal kapcsolatos írásain keresztül próbáljuk meg érzékeltetni a szakmai vélemények sokszínűségét.

Első pillantásra ugyan elnagyolt célkitűzésnek tűnhet két szerző néhány szövege alapján értelmezni egy ennyire komplex és szerteágazó kérdéskört,¹² mégis úgy véljük, hogy a kiválasztott írások túlmutatnak önmagukon. A két történelms vizsgált szövegeiben tetten érhető különbségek ugyanis azokra a törésvonalakra mutatnak rá, amelyek a román történelm (és azon belül az újkori nemzet- és nemzetállam-építés) értelmezései, valamint a történettudomány és a nemzetépítés viszonya kapcsán jelennek meg a román nyilvánosságban. A centenárium környékén látványosan nyilvánultak meg a – leegyszerűsítve – „nacionalistaként” és „antinacionalistaként” meghatározható két megközelítés

⁹ Lásd pl. Magda Grădinaru: 100 év mérlege: a gyulafehérvári nyilatkozat egy elpuskázott lehetőség maradt. (Interjú Ioan Stanomir történelmszel.) (Fótér.ro 2018. október 26.) .https://foter.ro/cikk/20181026_100_ev_merlege_a_gyulafehervari_nyilatkozat_egy_elpuskazoott_lehetoseg_maradt_interju (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.); Pászkan Zsolt: Centenárium Románia: nemzetépítés és zűrzavar. (Kisebbségi Szemle 2018/1. 7–24.) https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/NPKI_folyoiratok/kisebbségi_szemle/2018_01/ksz201801_3.Paszkan.pdf. (A letöltés ideje: 2020. július 22.)

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd Constantin Iordachi – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). (Replika [2000] 41–42. sz. 165–167.) http://replika.hu/system/files/archivum/replika_41-42-13_iordachi_trencsenyi.pdf. (A letöltés ideje: 2020. július 22.)

¹¹ Mellözve most a romániai magyar történetírást, ami ugyanis külön tanulmányt érdemelne.

¹² Különösen annak tükrében, hogy a centenárium környékén számos további, kifejezetten ezzel az évfordulóval foglalkozó munka jelent meg kiváló szakemberek tollából, mint például Ioan Stanomir: *La Centenar: recitind secolul României Mari*. București, 2018.; *Un centenar și mai multe teme pentru acasă*. Ed. Adrian Cioroianu. Iași, 2018.; Oliver Jens Schmitt: *România în 100 de ani. Bilanțul unui veac de istorie*. București, 2018.; *Identitatea românească în preajma Centenarului Marii Uniri (1918–2018)*. Ed. Aura Christi. București, 2017. A magyar nyelven megjelent kiadványok közül érdemes megemlíteni pl. Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Bp., 2018.; *A leszakadt Erdély első száz éve. Szilágyi Aladár beszélgetései kortárs történészekkel*. Nagyvárad, 2019.; Márványi Péter – Bánhidi Emese: *Párhuzamos évszázad*. Marosvásárhely, 2019.; Miskolczi Ambrus: *Román nemzetgyűlés Gyulafehérvárott 1918. december 1*. Bp., 2019.; *Impériumváltás Erdélyben (1918–1920)*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2020.; *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok*. Szerk. L. Balogh Béni. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 6.)

közötti különbségek.¹³ Ez nem meglepő, hiszen ebben a kiemelt időszakban érezhetően megnőtt a súlya annak a kérdésnek, hogy ki fogja meghatározni a román kollektív emlékezetet és nemzettudatot. A közéleti megnyilatkozásokban és a tudományos fórumokon egyaránt összecsapó két markáns diskurzusból ugyanakkor az is kiolvasható, hogy milyen terheket hozott magával a múltból az 1989 utáni demokratikus berendezkedés a historiográfia területén, és milyen új irányvonalak jelentek meg azóta. Végezetül pedig, hogy egyáltalán mi a célja a történettudománynak és a történetírásnak, és milyen Románia-projektekkel szolgálnak – ha szolgálnak – az egyes múltértelmezések.

Felemás rendszerváltás a román történetírásban

A közép- és kelet-európai államszocialista rendszerek bukása utáni politikai, társadalmi, gazdasági és külpolitikai változások legitimációs kényszerhelyzetbe hozták a nemzetállami eliteket. Számukra a két világháború közötti időszak rendszerei a nyugati mintájú polgári demokráciák egyfajta előképeként „ajánlkoztak”. Így az első világháborút követően lényegesen nagyobbá vált Román Királyság (az úgynevezett Nagy-Románia) az 1989 utáni romániai politikai diskurzusban referenciaponttá, egyfajta mintává vált – sőt aranykorrá nemesült. Az 1990-es évek elején, a Szovjetunió felbomlása következtében még annak a lehetősége is felsejlett, hogy – legalább részlegesen – visszaállítsák a két világháború közötti országterületet. A Moldovai Köztársaság romániai (re)integrációjának kérdését azonban a moldovai fejlemények – elsősorban az orosz hadsereg beavatkozása a transznisztriai konfliktusba, majd a román unionista mozgalom kifulladására – levették a napirendről, a jelenkori Románia keleti határa tehát továbbra is a Prut folyó maradt. A román eliteknek a második világháború utáni területi meghatározottság mellett a nemzetállam-építés akadályaként felfogott kisebbségi kérdéssel is szembe kellett nézniük. Mindez nagy felelősséget helyezett a román történetírásra is, hiszen egy meglehetősen komplex és ellentmondásos múltat kellett újra feldolgoznia, immár korlátoktól mentesen.

Az 1989. decemberi fordulatot megelőző nemzeti kommunista rendszer történetírását a leíró, eseménytörténeti megközelítés és nagy fokú átideologizáltság jellemezte, miközben témaválasztásait a rezsím hivatalos kánonja határozta meg.¹⁴ A rendszerváltás nem járt a történetírás átstrukturálódásával, és az 1989 előtti fontosabb történetíró csoportosulások nagyjából megtartották pozíciójukat és befolyásukat. A történetírók többsége továbbra is az 1980-as évek nacionalista múltértelmezésének szellemében írt, éppen csak a marxista eszmék és a párt, illetve a *Conducător* dicsőítése nélkül. E múltszemlélet négy fő, axiomaticusnak ható pontját Cristina Petrescu és Dragoș Petrescu a következőképpen azonosították be: 1) a román nép ősiségének hangoztatása; 2) a román nép megszakítatlan jelenléte az ország jelenlegi területén az ókortól fogva napjainkig;

¹³ Még akkor is, ha valódi viták helyett ezúttal is inkább párhuzamos monológokról, a saját narratívák – és azok kizárólagosságának – hirdetéséről beszélhetünk.

¹⁴ Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest–Kolozsvár, 1999. 71–90., ill. Iordachi–Trencsényi: A megújulás, 167–169.

3) a román nép egysége a történelem folyamán és 4) a románság történeti korokon átívelő szabadságharca.¹⁵

Ugyanakkor három, főként a nyugati történetírás trendjei nyomán megjelenő változásra is sor került: az ideológiamentesítés, a mítoszrombolás, valamint az újrászakszerűsítés fordulatára. Ezek alapjaiban kérdőjelezték meg az 1990-es években még domináns, a mából vizsgálva monolitikusnak ható román történelemszemléletet.¹⁶ Így az 1989 előtti romániai történetírás hagyományait új köntösben folytatókkal szemben körvonalazódni kezdett azoknak a csoportja is, akik másként közelítették meg a románok történetét.¹⁷

Különösen látványosan nyilvánult meg ez a másság a múlt nemzeti szempontú vagy attól független értelmezésében. Ahogy már említettük, a diktatúra bukásával hiába omlottak le az ideológiai korlátok, a nemzeti kommunizmus virulens nacionalizmusa túlélte Ceaușescut. Így ennek egyfajta „antinacionalista” válaszaként jelent meg az a megközelítés, amely elvetette a történelem etnocentrikus, a nemzeti szempont kizárólagosságát hirdető értelmezéseit. Ám az ezt felvállalók szükségszerűen konfliktusba kerültek a nacionalista iskola híveivel.¹⁸ Ez a szemléletbeli eltérés komoly vitákhoz vezetett az 1990-es évek végén, amelyekre itt csak két mozzanat felidézésével utalnánk – az egyik a Lucian Boia munkássága körül kibontakozott vita, a másik pedig a Sorin Mitu nevével fémjelzett történelemtankönyvek kapcsán kitört „botrány”.

Boia a Bukaresti Egyetem oktatójaként és a *Történelem és mítosz a román köztudatban*¹⁹ című könyv mellett számos további munka szerzőjeként akarva-akaratlanul az antinacionalista történelemszemlélet meghatározó és egyben jelképes képviselőjévé vált. Mivel az általa kikezdett „történeti mítoszok” a nemzeti narratíva fontos támaszául szolgálnak, hozzájárulva a román történeti tudat nacionalista jellegének reprodukciójához, Boia újszerű megközelítéseit nagy érdeklődés fogadta. A pozitív reakciókon kívül azonban munkássága idegenkedő, mi több, ellenséges reakciókat is kiváltott, a nemzeti történelemszemlélet hívei pedig mindmáig állhatatosan bírálják.²⁰

¹⁵ Cristina Petrescu – Dragoș Petrescu: Mastering vs. Coming to Terms with the Past. A Critical Analysis of Romanian Post-Communist Historiography. In: *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Ed. Sorin Antohi et al. Bp. – New York, 2007. 317. Lásd még Camil Mureșan: Az 1989 utáni román történetírás kutatási irányairól és tárgyköreiről. (*Világtörténet* [1992] [Ősz-tél] 37–42.) https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1992_2/muresan.pdf. (A letöltés ideje: 2020. július 22.)

¹⁶ Vö. Petrescu–Petrescu: Mastering.

¹⁷ Vö. Iordachi – Trencsényi: A megújulás.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy az itt használt „nacionalista–antinacionalista” kategorizálás egy meglehetősen önkényes eljárás, mivel valójában nem igazán lehet beszélni állandó és jól meghatározható csoportokról, pontos ismérvek alapján besorolható szerzőkkel. Ehelyett inkább arról a különbségről van szó, amely az 1989 előtt kanonizálódott román nemzeti narratívához való viszonyulásban sokszor esetlegesen, alkalmilag nyilvánul meg.

¹⁹ Lásd pl.: Trencsényi Balázs: Csontvázak a szekrényben. *Buksz* 14 (2002) 136–144.

²⁰ Uo. 143–144., ill. Lucian Boia: *Istorie și mit în conștiința românească*. Ediție aniversară adăugită și ilustrată. București, 2017. 19–22. Boia egyik legnevesebb kritikusa Ioan Scurtu – a két világháború közötti Románia történetének kutatója, a Bukaresti Egyetem tanszékvezetője és a Nicolae Iorga Intézet igazgatója, 2000–2004 között Ion Iliescu elnök tanácsadója, Boia szerint „a leghivatalosabb román történész” (Lucian Boia: *Istorie*, 10–11.) – napjainkig aktív a román nemzeti identitás, a történelemszemlélet és történetírás témái kapcsán, „nemzeti nézőpontból” kritizálva a szerinte destruktív, „nemzetellenes” megközelítéseket és

Az 1999-ben kitört „tankönyvbotrány” szintén látványosan jelenítette meg a nacionalista-antinacionalista szembenállást. A kolozsvári Sorin Mitu vezette szerkesztőbizottság gondozásában megjelent „alternatív történelemkönyv” ugyanis mellőzte a hagyományos román nemzeti narratíva több elemét, ami heves bírálatokat váltott ki. A kiadvány még a parlamentben is szóba került, az egyik szenátor pedig kijelentette: „ez a tankönyv megérdemelné, hogy a köztereken égessék el”.²¹

A Boia elleni dühödt kritikák és az inkriminált tankönyv körüli viták nyilvánvalóvá tették, hogy a hagyományos nemzeti narratíva hívei komoly kihívásként fogták fel a történelemről másként gondolkodók megjelenését. Noha a globalizáció, Románia euroatlanti integrációja, valamint az 1990-es évek és a 2000-es évek elejének nyugati antinacionalizmus defenzív pozícióba kényszerítette őket, a nemzeti kommunizmusban szocializálódott (vagy egyszerűen csak nacionalista meggyőződésű) történészeknek és értelmiségieknek nem állt szándékukban átengedni a terepet. A történetíráson belül idesorolhatjuk a Dan Berindeihez vagy Ioan Scurtuhoz képest fiatalabb nemzedékből jövő Ioan-Aurel Popot is. A kolozsvári történész 2002-ben egészen konkrét „választ” fogalmazott meg a Boia jelentette kihívásra: egy terjedelmes kötetet szentelt azoknak az állításoknak a cáfolására, amelyeket Boia híressé vált munkájában kifejtett.²² A későbbiekben Pop az antinacionalista megközelítés harcos bírálójává lépett elő, és egyéb témák kapcsán is hallatja hangját, mint például a hagyományos román értékek, a nemzeti történelemszemlélet²³ vagy a kőzépiskolai történelemoktatás védelmében.²⁴

tőrekvéseket. Lásd pl. Dumitru Roman: Prof. univ. dr. Ioan Scurtu: După 1989 s-a dezvoltat, în România, un foarte puternic și agresiv curent antinațional! *România Eroică* (2014) Nr. 2. 7–13., Ion Longin Popescu: Prof. Dr. Ioan Scurtu: „Asistăm la punerea în operă a unui program vizând ștergerea identității naționale a poporului român”. (*Cotidianul.ro* 2015. február 2.) <https://www.cotidianul.ro/prof-dr-ioan-scurtu-asistam-la-punerea-in-opera-a-unui-program-vizand-stergerea-identitatii-nationale-a-poporului-roman/>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

²¹ Erről lásd Răzvan Pârâianu: „Politica și predarea istoriei”. *Ideii în Dialog* (2005) Nr. 1. 14. (Magyar nyelven: A történelemkönyv-vita Romániában. (Öt év múltán). *Magyar Lettre International* [2005] Nr. 58. <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00042/paraianu.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.), ill. Răzvan Pârâianu: National Prejudices, Mass Media and History Textbooks: The Mitu Controversy. In: *Nation-building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Ed. Balázs Trencsényi et al. Budapest–Iași, 2001. 93–117. (<http://mek.niif.hu/06000/06046/06046.pdf>. A letöltés ideje: 2020. július 22.)

²² Ioan-Aurel Pop: *Istoria, adevărul și miturile. (Note de lectură)*. București, 2002.

²³ Lásd pl. Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române: Istoria noastră nu trebuie regândită în funcție de viitor, ci de onestitate, de corectitudine și profesionalism. (*Revistasinteza.ro* 2019. április 4.) <https://www.revistasinteza.ro/ioan-aurel-pop-presedintele-academiei-romane-istoria-noastra-nu-trebuie-regandita-in-functie-de-viitor-ci-in-functie-de-onestitate-de-corectitudine-si-profesionalism>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

²⁴ Lásd pl. Florina Pop: E nevoie de istorie în școli? Rectorul UBB: „La țară, la matematică, fizică sau chimie nu înțeleg nici profesorii ceea ce predau, darămite elevii”. (*Adevarul.ro* 2019. február 19.) https://adevarul.ro/locale/cluj-napoca/de-nevoie-istorie-scolil-rectorul-ubb-la-tara-matematicafizica-chimie-nu-inteleg-profesorii-ceea-predau-daramite-elevii-1_56c741bf5ab6550cb8fc302f/index.html. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

Miről szóljon a centenárium?

Ioan-Aurel Pop 1955. január 1-jén született a Kolozs megyei Cegéhez tartozó Vasasszentivánon [Sântioana]. Cegén a román többség mellett mintegy száz magyar is él, és a községben található az erdélyi Wass család egyik régi kastélya is – Popnak tehát egyáltalán nem idegen az interetnikus együttélés tapasztalata. A család még Pop iskoláskora előtt Brassóba költözött, ahol a kitűnő tanulónak bizonyuló fiú megkezdte tanulmányait, majd évfolyamelsőként végzett az Andrei Șaguna román ortodox püspökről elnevezett, az ország egyik legjobbjának számító gimnáziumban. 1979-ben a történelem szakot is évfolyamelsőként végezte el Kolozsváron. Tanulmányai alatt nagy hatással volt rá Jakó Zsigmond, a 20. századi erdélyi magyar történetírói iskola meghatározó alakja.²⁵ Az egyetem után középiskolai történelemtanárként helyezkedett el Kolozsváron, 1984 óta pedig a Babeș–Bolyai Tudományegyetem középkori történelem tanszékén dolgozott oktatóként. Pop 1989-ben védte meg doktori disszertációját a 14–16. századi erdélyi román kenézségi gyűlések témájában. 1991–1992 között Fulbright ösztöndíjjal tanított az amerikai Pittsburghben, majd 1994–1995 között a New York-i Román Kulturális Alapítványt,²⁶ a Román Kulturális Intézet jogelődjét vezette. 1993-ban nevezték ki a kolozsvári, akkor még a Román Kulturális Alapítványhoz tartozó és Erdély történetével foglalkozó Centrul de Studii Transilvane [Erdélyi Tanulmányok Központja] élére. A történész negyvenhat évesen, a valaha volt legfiatalabbként lett a Román Akadémia levelező tagja, 2010-ben pedig rendes taggá választották. Pop felsőfokon bírja az angol, a francia, az olasz, a német és a magyar nyelvet, habár önéletrajza szerint az utóbbin csak középfokon tud írni. Az agilis, megnyerő és fiatalos történész végigjárta a Babeș–Bolyai Tudományegyetem tanári ranglétráját, és 2012-ben az egyetem rektorává választották. Hasonlóan ívelt felfelé akadémiai karrierje is, 2018-ban a Román Akadémia elnökévé választották.²⁷ Az eredetileg középkorász Pop tudománypolitikai működése mellett, mint korábban említettük, több publikációjával is szembeszállt a Lucian Boia nevével fémjelzett, a román történetírást szerinte veszélyeztető demitizáló történelemszemlélettel, és a nemzeti megközelítést újra öntudatosan és hangsúlyosan felvállaló történetírói irányzat meghatározó képviselőjévé vált.

Egy bizonyos pontig hasonlóképpen ívelt Lucian Boia karrierje is. A regáti történész középosztálybeli családban született Bukarestben, 1944. február 1-jén. Az anyai ágon olasz származású Boia apja eredetileg szociológiát, majd gyorsírást tanult, később a román parlamentben dolgozott gyorsíróként. Anyai ági családi háttere azonban az interjúk alapján meghatározóbb volt: a Tirol környékéről származó nagyapának Câmpulung Muscel munténiai városban volt háza, ahol Boia gyerekkora egy részét töltötte. A történelem iránt már zsenge kora óta érdeklődő Boia 1962-ben iratkozott be a Bukaresti Egyetem Történelem Karára, majd négy év múlva belépett a Román Kommunista Pártba is. Pophoz hason-

²⁵ Both Noémi Zsuzsanna: Jakó Zsigmond és Imreh István. In: Papp Gábor: *Értelmiségi válaszutak 1945 után. Egy akadémiai ülészak előadásai*. Bp., 2017. 179–195.

²⁶ Fundația Culturală Română.

²⁷ Forrás: Ioan-Aurel Pop életrajza a Babeș–Bolyai Tudományegyetem oldalán. https://www.ubbcluj.ro/cv/CV_Ioan-AurelPop_RO.pdf. (A letöltés ideje: 2020. július 22.)

lóan szintén évfolyamelsőként végzett, majd 1968 decembere és 1969 májusa között Prágában tanult. Ezt követően két hónapot Budapesten tartózkodott cserediákként. Romániába visszatérve beiratkozott a Bukaresti Egyetem doktori képzésére, ahol az erdélyi románok nemzeti mozgalmával foglalkozott, majd megvédte Eugen Brote erdélyi román politikusról írt disszertációját. Ezután a Történelem Kar tanársegédjeként kezdett dolgozni. 1980 és 1990 között a Nemzetközi Historiográfiai Bizottság [La Commission Internationale d’Histoire de l’Historiographie] titkára volt, funkciójának köszönhetően gyakran megfordult külföldön is. Boia főként francia nyelvterületen épített ki jó kapcsolatokat, és franciául is elkezdett publikálni.²⁸ 1993-ban az ő igazgatásával alakult meg a Bukaresti Egyetemen a mítoszokat kutató „Képelettörténeti Központ” [Centrul de Istorie a Imaginarului].

Boia – legalábbis Pop karrierjének későbbi felíveléséhez képest – „egyszerű” egyetemi tanárként folytatta pályáját, számára a hírnevet – igaz, nemzetközi szinten – a már említett, 1997-ben megjelent *Történelem és mítosz a román köztudatban* című könyve hozta meg. Ebben a munkájában ugyanis az addigi román történetírás több alapvető, a nemzeti narratíva vonatkozásában kulcsfontosságú eleméről mutatta ki, hogy azok nemritkán mitológikus konstrukciók. A történész azóta kötetek és esszé jellegű történelmi eszmefuttatások sokaságát jelentette meg, amelyek gyakran gerjesztenek komoly közéleti vitákat.²⁹ Nagy hatását és sikerét valószínűleg egyszerre köszönheti provokatív, elgondolkodtató felvetéseinek és szokatlan megközelítéseinek, illetve könnyed, olvasmányos stílusának, valamint finom íróniájának. Külföldön Boia kétségtávolan a legismertebb román történésznek számít, és mivel könyveinek jó részét magyar nyelvre is lefordították,³⁰ ez Magyarországra is érvényes.

Ahogy már említettük, a centenárium alkalmat adott arra, hogy az egyébként is egymásnak feszülő történészi szemléletek és az azokat képviselők „harca” talán minden eddiginél intenzívebben bontakozzon ki. Mint a fentebb vázolt két élettörténetből is világosan látszik, Ioan-Aurel Popról és Lucian Boiáról ugyanúgy elmondható, hogy nem mindennapi karriert futottak be, valamint az is, hogy mérvadó szerzőkként tartja őket számon az ország közvéleménye és tudományos közössége egyaránt. A már nyugdíjazott Boia kifejezetten termékeny szerző, míg Pop tudományos tekintélyét publikációi mellett rektori és akadémiai elnöki tisztsége is növeli.³¹ Valószínűleg akkor sem tévedünk nagyot,

²⁸ Lásd Carmen Constantin: Prof. dr. Lucian Boia, istoric: „Școala? Nu mi-a plăcut!” (*Adevarul.ro* 2014. október 11.) https://adevarul.ro/cultura/istorie/prof-dr-lucian-boia-istoric-Scoala-nu-mi-a-placut-1_5437c-8b40d133766a8d2ea2e/index.html. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.); Horia Tabacu: Lucian Boia: „Am studiat la Praga, în 1968, la câteva luni după ce țara a fost ocupată de ruși”. (*Evz.ro* 2014. május 16.) <https://evz.ro/interviuri-cu-scriitori-lucian-boia-am-studiat-la-praga-in-1968-la-cateva-luni-dupa-ce-tara-a-fost-ocupata-de-rusi.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

²⁹ Mint például a *Miért más Románia?* című kötet (magyarul: Kolozsvár, 2013.), amelyre „válaszképpen” jelent meg a neves szociológus, Vintilă Mihăilescu által szerkesztett *De ce este România astfel? Avatarurile excepționalismului românesc* című kötet [*Miért ilyen Románia? A román kivételesség megtestesülései*. Iași, 2017.].

³⁰ Magyar nyelven elsősorban az erdélyi Koinónia és a Kritérium, valamint a magyarországi Cser Kiadó jelenteti meg Boia könyveit.

³¹ Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy Ioan-Aurel Pop valóságos közéleti tényezővé nőtte ki magát, nevéért még a 2019. őszi romániai elnökválasztás kapcsán is rebesgették. Pop elismerte, hogy az akkor kormányzó

ha kettejük vitájának megértéséhez azt is figyelembe vesszük, hogy Boia bizonyos értelemben az örökségét védi, pontosabban a Romániában éppen az ő nevével fémjelzett posztmodern historiográfiai megközelítést, amely az 1990-es évek második felétől az 1989 előtti időkben gyökerező szemlélettel szemben jelent meg. A Boiánál mintegy tíz évvel fiatalabb Pop ugyanakkor valószínűleg ezt egyfajta tévútnak fogja fel a román történetírásán belül, és ahhoz szeretne hozzájárulni, hogy záruljon le ez az általa, mint látni fogjuk, károsnak és veszélyesnek gondolt historiográfiai epizód.

A két nagy hatású történész közötti vita főképp közvetve, üzengetések és utalások révén zajlik a román nyilvánosságban,³² de a román könyvpiacra is azonosítható. Így a romániai könyvesboltok polcain Boia leghíresebb könyvének jubileumi, gazdagon illusztrált új kiadása³³ mellett megtalálhatjuk az épp ezzel az írással vitába szálló Pop-kötet újabb kiadását,³⁴ Boia aktuális esszéi mellett pedig Pop reprezentatív szintézisét.³⁵ Szembenállásuk az előbbieknél ismertetetteknél kevésbé elegáns mozzanatokban is megnyilvánult: az utóbbi évek során mind Popról, mind Boiáról olyan dokumentumok kerültek nyilvánosságra, amelyek a két történész 1989 előtti múltjának „sötét foltjait” taglalják. A kommunista hatalommal való kapcsolatukat és együttműködésüket sejtető vagy bizonyító iratok nyomán pedig újságcikkek, nyilatkozatok sora jelent meg, amelyek célja nem egy esetben egészen nyilvánvaló: a szóban forgó történész – illetve az általa képviselt szemlélet – diszkreditálása.³⁶

A „Nagy Egyesülés” történeti jelentősége

Ahogy a bevezetőben említettük, a lényegében történelemszemléleti, de a centenáriumi alkalmából a politika és a közbeszéd főáramába is bekerült kérdés bemutatására Lucian Boia és Ioan-Aurel Pop szövegei kiválóan alkalmasnak tűnnek.³⁷ Az évforduló környékén ugyanis mindkettőjük tollából születtek olyan írások, amelyeket közérthetőségre törekedve és a centenáriummal kapcsolatos diskurzus befolyásolásának szándékával vetettek papírra. Ilyen Ioan-Aurel Pop 2017-ben megjelent, *Az 1918-as év jelentősége a románok törté-*

szociáldemokraták megkörményezték egy ilyen ajánlattal, de azt nyilatkozta, hogy nem vállalta el a felkérést. Lásd Cătălin Dumitrescu: Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române, aruncă BOMBA. Nu vrea funcții politice, deși a avut destule oferte. (*Ezv.ro* 2019. június 10.) <https://evz.ro/ioan-aurel-pop-președintele.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

³² Lucian Boia egy vele készült beszélgetés során megemlítette, hogy valójában nem is olvasta Pop kötetét, amely a *Történelem és mítosz a román köztudatban* című könyvének állításaival szállt vitába. Eugen Stancu – Lucian Boia: *Istoriile mele. Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia*. București, 2012. 128.

³³ Vö. Boia: *Istorie*.

³⁴ Ioan-Aurel Pop: *Istoria, adevărul și miturile*. Cluj-Napoca, 2018.

³⁵ Uő: *Scurtă istorie a românilor*. București, 2019.; ill. uő: *Istoria ilustrată a românilor pentru tineri*. București, 2018.

³⁶ Lásd pl. Timár Norbert: Lucian Boia és a Szeku: mindenki vétkes, akinek a neve feltűnik egy listán? (*Trans-index.ro* 2019. január 23.) http://itthon.transindex.ro/?cikk=27632&Lucian_Boia_es_a_Szeku_mindenki_vetkes_akinek_a_neve_feltunik_egy_listan? (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

³⁷ Ugyanakkor annak a lehetősége is adott, hogy a tudományos publikációkon túl a politikai beszédek, rendezvények, ismeretterjesztő anyagokat, publicisztikákat stb. is elemzésnek vessük alá, egy ilyen komplex vizsgálat azonban minden tekintetben meghaladja jelen írásunk kereteit.

nete számára – néhány megfontolás című, viszonylag rövid munkája³⁸ és Lucian Boia *Az 1918-as nagy egyesülés. Nemzetek, határok, kisebbségek* című írása,³⁹ amely önálló kötetként jelent meg, szintén a 2017-es évben. Alábbi elemzésünkben elsősorban ezekre az írásokra támaszkodunk, de felhasználjuk a két történész néhány további szövegét is, amelyek ugyancsak ebben a témakörben jelentek meg a közelmúlt folyamán.⁴⁰

Mielőtt azonban ezeket megvizsgálánk, még két további lényeges kérdésre szükséges kitérnünk. Egyrészt arra, hogy a 20. század sem Boiának, sem Popnak nem tartozik a szűkebb kutatási területéhez. Lucian Boia elsősorban a 19. századot kutatta, és főként eszmetörténészként vált ismertté, míg Pop középkorászként szerzett magának nevet. Boia néhány újabb könyve kifejezetten az első világháborúról, az 1918-as évről, illetve a modern Románia demográfiai folyamatairól íródott, ugyanakkor Pop kisebb mértékben magát az időszakot, hangsúlyosabban az események mai értelmezését és mai jelentőségüket járta körül a témával kapcsolatban született írásaiban. Azt is fontos kiemelni, hogy az itt elemzendő szövegek közül egyik sem önálló kutatáson alapuló, lényegi újdonságot hozó szaktudományos munka. Esetükben sokkal inkább két történészi álláspont és megközelítés egyfajta szintézisével, sűrített, esszéisztikus összefoglalásával van dolgunk. Céljük ennek megfelelően egészen pontosan azonosítható: a művelt közönség megnyerése a szabatosan megfogalmazott történelemszemléletüknek, és ezáltal a közbeszéd, valamint végső soron a román történelmi tudat formálása. És bár ezen eszmefuttatásokat történészek írták száz évvel ezelőtti eseményekről, a kiválasztott szövegek a kívülről vizsgálódóknak mégsem elsősorban a múltról vallanak, hanem – miközben rávilágítanak a román történetírás jelenlegi állapotára – egyúttal a holnap Romániája meghatározásának igényét is mutatják. Míg Pop a román nemzeti nagyelbeszélést és sarokköveinek megingathatatlanságát védelmezi, Boia, állítása szerint, főként arra törekszik, hogy ezt a narratívát árnyalva hozzájáruljon a reális önszemlélethez, így segítve elő egy jövőbeli „jobb Románia” létrejöttét.

Boia nagy egyesülésről szóló munkájában nemcsak Románia 1918-as évére koncentrálna, hanem áttekinti az első világháború végének időszakát a tágabb időbeli és térbeli összefüggéseket is elemezve. Érzékelteti a nemzetek és nemzetállamok kialakulásának és fejlődésének hosszú távú folyamatait,⁴¹ amelyek sajátosságait számos nyugat- és kelet-európai példán szemlélteti. Részletesen dokumentálja továbbá Közép- és Kelet-Európa

³⁸ Ioan-Aurel Pop: *Semnificația anului 1918 pentru istoria românilor – câteva considerații* [Az 1918-as év jelentősége a románok története számára – néhány megfontolás]. In: *Din modernitate spre contemporaneitate. Studii istorice dedicate lui George Cipăianu la împlinirea vârstei de 75 de ani*. [A modernitásból a jelenkorba. Történelmi tanulmányok a 75 éves George Cipăianu tiszteletére]. Ed. Valentin Orga et al. Cluj-Napoca, 2017. 180–195.

³⁹ Lucian Boia: *În jurul Marii Unirii de la 1918: națiuni, frontiere, minorități*. București, 2017. Magyar nyelven: *Az 1918-as nagy egyesülés. Nemzetek, határok, kisebbségek*. [Ford. Rostás-Péter István.] Kolozsvár, 2018.

⁴⁰ Ioan-Aurel Pop: *Români. Eseuri dinspre Unire*. Cluj-Napoca, 2019.; Lucian Boia: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. [Ford. Tibori Szabó Zoltán.] Bp., 2015.; Uő: *Románia elrománosodása*. [Ford. Rostás-Péter István.] Kolozsvár, 2015.; Uő: *Az ókori Dáciától a nagy egyesülésen át a mai Romániáig*. [Ford. Rostás-Péter István.] Kolozsvár, 2019.

⁴¹ Boia: *Az 1918-as*, 18–45.

egykori etnikai tarkaságának fokozatos eltűnését a 20. század végére.⁴² Pop *Az 1918-as év jelentősége...* című tanulmánya ezzel szemben megmarad a szűkebb témájánál – a Román Akadémia elnöke lényegében egy védőbeszédet írt a román nemzeti nagyelbeszélés alaptézisei mellett. A továbbiakban ezek közül hetet kiemelve fogjuk bemutatni a két történész egymással ütköző múltértelmezéseit: 1) a román egységtörekvések és az egyesüléssel megvalósuló nemzeti egység kérdése; 2) a nemzeti önrendelkezés és a többségi elv ellentmondásossága; 3) Nagy-Románia létrejöttének nemzetközi elfogadottsága; 4) az egyesülés morális igazságtételként való értelmezése; 5) az autonómia kérdése a gyulafehérvári határozatokban és a kisebbségek helyzete Romániában; 6) a december 1-ei nemzeti ünnep; végül pedig 7) a román nemzeti nagyelbeszélés és megkérdőjelezése.

A román egységtörekvések

Ioan-Aurel Pop a román nemzeti egységtörekvéseket magától értetődő és általános támogatottságot élvező nemzeti igényként jeleníti meg. A szerző egyik alaptézise, hogy az erdélyi románok többsége 1918-ban egyértelműen a Romániához való csatlakozást részesítette előnyben az Osztrák–Magyar Monarchiában való maradással szemben, ahol nem látták biztosítva nemzeti fejlődésük feltételeit: „Hogy maradtak volna a románok egy olyan országban, ahol nem használhatták szabadon a nyelvüket, nem művelődhettek, és nem juttathatták érvényre kultúrájukat és hitüket, amikor a szomszédságban található országban mindez a szemük előtt, zavartalanul megvalósulhatott?”⁴³ Az erdélyi román elit által folytatott tudatos nemzeti építkezés szerinte logikusan vezetett ehhez az állásponthoz: „1848–1849-től kezdve Erdélyben és Magyarországon a nemzeti érdekek olyan mértékben tudatosultak a román nép soraiban, hogy gyakorlatilag nem volt olyan falu vagy csoport, amelyben nem fejeződött volna ki a nemzeti emancipáció és az egyesülés eszméje. A román egyházi iskolák, napilapok, más sajtótermékek, a kulturális sajtó, társadalmi szervezetek, az ASTRA, az egyházak, politikai pártok stb. évtizedek óta kitartó munkát végeztek ebben az irányban, úgyhogy a román egység óhaja túlnyomóvá vált a románok soraiban.”⁴⁴

Boiánál ettől eltérő megvilágítást kap a román nemzeti egység kérdése. Nála inkább az egység mitikus jellege kerül előtérbe, amit – korábbi műveihez hasonlóan – itt is „dekonstruál”. Megállapítja, hogy „E képzeletbeli egység forrását nem kell a túlságosan távoli múltban keresni. Még a XIX. századi vagy a két világháború közötti nacionalizmust is ennél árnyaltabb diskurzus jellemezte. A teljes és állandó egység gondolata későbbi keltezésű. A nemzeti kommunizmus tanította meg a románokat így gondolkodni a múltjukról, és ez az ideológia dogmaszintre emelte a román egység mítoszát.”⁴⁵ Noha kijelenti,

⁴² Boia: *Az 1918-as*, 70–85.

⁴³ Pop: *Semnificația*, 185.

⁴⁴ Uo. 186–187.

⁴⁵ Boia: *Az 1918-as*, 6.

hogyan a románok 1918-ban „fel voltak készülve az egyesülés nagy aktusára”,⁴⁶ mégis árnyalja a román egységtörekvések kérdését. Miután egyik előző könyvében részletesen taglalta ezt a kérdést – azaz, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia elleni hadba lépés valójában megosztotta a regáti és erdélyi román eliteket és társadalmat⁴⁷ –, a nagy egyesülésről szóló munkájában csak érintőlegesen foglalkozik vele. Hangsúlyozza, hogy az egységtörekvés általánosítása „leegyszerűsített és mitologizált történelem”,⁴⁸ majd röviden felidéri a román eliteken belüli törésvonalakat (például „a németbarát” irányzat meglétét),⁴⁹ valamint a Monarchia megreformálásának különféle terveit. Újabb, 2019-ben megjelent könyvében pedig arra is emlékeztet, hogy az erdélyi románok vezetői között ugyan voltak olyanok, akik nem sokkal a háború kitörése után Romániába távoztak (mint Octavian Goga vagy Vasile Lucaciu), a többség – legalábbis a kijelentések szintjén – azonban hű maradt a Monarchiához, és nyíltan csak 1918 végén, a háború elvesztése után szakított az országgal.⁵⁰ A mai Románia egységességét elismerve⁵¹ emlékeztet az 1918-ban újjáalakuló országhoz megjelent etnikai, regionalista, valamint decentralizációs törekvésekre is, továbbá arra, hogy Bukarest végül képtelennek bizonyult a kisebbségek integrációjára, mi több, teljes mértékben még a besszarábiai románokkal sem sikerült elfogadtatni a Romániához tartozást.⁵²

A nemzeti önrendelkezés ellentmondásai

Hasonlóan fontos kérdés a többségi elv érvényesülése Nagy-Románia létrejöttének folyamatában. Pop leszögezi, hogy az erdélyi románok csatlakozása az anyaországhoz a demokrácia és a nemzeti önrendelkezés wilsoni elveivel összhangban történt: „Az önrendelkezés elvének megfelelően a románok voltak az a többség, amely hivatva volt dönteni az Erdélynek nevezett történelmi tartomány sorsáról.”⁵³ Szerinte a román többség döntése így a Magyarországtól való elszakadást még népszavazás nélkül is legitímálta: „Az Egyesülés [...] demokratikus módon valósult meg, ahogy akkor világszinten a demokráciát értették. [...] Természetesen ez nem általános szavazás vagy népszavazás volt, de akkor (1918-ban) ilyen módszereket sehol sem ültettek gyakorlatba. [...] Az alaposan megszervezett és lebonyolított gyulafehérvári gyűlés a népesség abszolút többsége [tehát a román lakosság – a szerzők] népszavazásának szerepét [kiemelés tőlünk – a szerzők] játszotta.”⁵⁴ Azt, hogy a kisebbségeket (ne feledjük, a Romániához csatolt ország rész lakosságá-

⁴⁶ Boia: *Az 1918-as*, 8.

⁴⁷ Boia: *Vesztesek*, 64–81.

⁴⁸ Boia: *Az 1918-as*, 10.

⁴⁹ Uo. 13.

⁵⁰ Boia: *Az ókori*, 45.

⁵¹ Boia: *Az 1918-as*, 9.

⁵² Uo. 68–69.

⁵³ Pop: *Semnificația*, 187.

⁵⁴ Uo. 186.

nak közel felét – az 1910-es magyar adatok szerint 46%-át⁵⁵ – nem román anyanyelvűek alkották) nem kérdezték meg, Pop „anakronisztikus elképzelésnek” tartja.⁵⁶ A Román Akadémia elnöke a többségi elv alapvető jelentőségére mutat rá Nagy-Románia felépítésében is: a megnagyobbodott ország egységes, abszolút román többséggel rendelkező nemzetállam lett, amelynek lakosságát közel háromnegyed részben románok alkották.⁵⁷ A nem román többségű területek – a városok mellett egész régiók – kérdését viszont teljesen figyelmen kívül hagyja. Egy másik írásában azt hangsúlyozza, hogy a határok kijelölésénél a népesség etnikai hovatartozása volt a döntő tényező, hozzáátéve, hogy a határvidékek vegyes lakossága miatt egyik országban sem volt lehetséges megvalósítani a „teljes nemzeti tisztaságot”⁵⁸. Így nem csatlakozhattak Németországhoz vagy Ausztriához a térségben élő német telepések sem, és „hasonlóan, sok magyar maradt Romániában, Szlovákiában, Jugoszláviában, Ausztriában vagy a Szovjetunióban, mint ahogy sok román maradt a Szovjetunióban, a Balkánon, Magyarországon”.⁵⁹

Boia ehhez képest jóval kritikusabban közelít a nemzeti önrendelkezés elvéhez és annak alkalmazásához: szerinte 1918 csak látszólag hozta el a demokrácia és a népek önrendelkezési jogának diadalát.⁶⁰ Már 2014-es könyvében is megállapította, hogy „a gyulafehérvári gyűlés nem helyettesíthette a népszavazást. Elvégre nem csak a románoknak volt joga arra, hogy Erdély jövőjéről döntsenek [...] az itt élők közel felét végül nem kérdezték meg arról, hogy akar-e vagy sem Romániában élni.”⁶¹ Noha ő is úgy véli, hogy a gyulafehérvári gyűlés tükrözte az erdélyi románság többségének akaratát, és feltehetően hasonló lett volna egy tényleges népszavazás eredménye is, az Osztrák-Magyar Monarchia teljes területét nézve a határok máshogyan is alakulhattak volna. „A nagyobb területátadásokat az illető régiók lakosainak »teljes körű« megkérdezése nélkül hajtották végre, rendszerint a többségi etnikum döntése alapján, és nyilván a békekonferencia végső fokú határozatai által, ez utóbbiak a legtöbb esetben a már végrehajtott területi felosztásokat ratifikálták” – fogalmaz Boia.⁶² A Magyarországtól követelt területek kapcsán kijelenti, hogy azok tagadhatatlanul – de nem kiemelkedően – román többségűek voltak, igaz, egyes megyékben és a városokban a magyarok vagy németek alkották a többséget.⁶³ Az új határok kijelölése amúgy mindig Magyarország rovására történt: „A legszembeűnőbb példa a Szlovákiával közös határ kialakítása a Duna mentén [...] ezáltal jelentős magyar »kisebbséget« szakítottak el Magyarországtól, mely az illető régióban valójában többséget képezett, és ezt éppen a két ország határvidékén tették”, de a Székelyföldön túl „román fennhatóság alá kerültek az új határ közelében levő, egyértelműen magyar többségű

⁵⁵ Kocsis Károly: Erdély változó etnikai arculata. http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnic-MAP/001_session_h.html. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

⁵⁶ Pop: *Semnificația*, 187.

⁵⁷ Uo. 182–183.

⁵⁸ Ioan-Aurel Pop: *Cum s-a făcut România...* In: *Români*, 176.

⁵⁹ Uo. 176–177.

⁶⁰ Boia: *Az 1918-as*, 46., 65.

⁶¹ Boia: *Vesztesek*, 92.

⁶² Boia: *Az 1918-as*, 65.

⁶³ Uo. 57.

városok is, elsősorban Nagyvárad és Arad”.⁶⁴ Ami pedig Nagy-Románia nemzetállami vagy soknemzetiségű jellegét illeti, ez Boia szerint nézőpont kérdése. Míg ugyanis a románok az ország minden régiójában abszolút vagy relatív többséget alkottak, a 90 megyéből 10-ben már a „kisebbségek” voltak többségben.⁶⁵

Nagy-Románia nemzetközi kontextusban

Nagy horderejű tézis Nagy-Románia létrejöttének nemzetközi elfogadottsága is. Különösen annak fényében, hogy Bukarest meglehetősen bizonytalan mezsgyén mozgott az első világháború végén, területi igényeinek érvényesítése pedig egyáltalán nem ment könnyen. Ráadásul alig húsz évvel később az új rendezést – ugyancsak nemzetközi közreműködéssel – több ponton is módosították. Szóban forgó írásában Pop többször is fontosnak tartja kiemelni, hogy az első világháború előtti Románia határain túl élő románok önszerveződését, lokális hatalomátvételét és a nemzeti egyesülést a két világháborút lezáró békekonferenciák és nemzetközi szerződések is a népakarat megnyilvánulásaiként ismerték el, és ekképp is hagyták őket jóvá. Ahogy írja: „Mindezek az alapvető változások, amelyeket Európa térképe a középkor óta nem tapasztalt, pontos, a nemzetközi közösség által elfogadott szabályok alapján váltak valóra, majd lettek jóváhagyva (bizonyos kiigazításokkal, ott, ahol a győztes hatalmak döntöttek) az 1919–1920-as párizsi békekonferencia által”,⁶⁶ majd: „A román nemzet akarata kinyilvánításának mindezen aktusait azután jóváhagyta az erre hivatott és elismert nemzetközi fórum, azaz az 1919–1920-as párizsi békekonferencia. A második világháború utáni másik, 1945–1947-es békekonferencia újra megerősítette a románok 1918-ban hozott és 1919–1920-ban ratifikált döntését, leszámítva a sztálini kommunista rezsim területrablásait a háború idején és végén (Észak-Bukovina, a Herța-vidék és Besszarábia).”⁶⁷ Pop ezt egy későbbi esszéjében is megismétli, egyszersmind visszautasítva, hogy Nagy-Románia létrejötte tulajdonképpen a nagyhatalmaknak lett volna köszönhető: „A nagyhatalmak nem teremtették meg Romániát, sem Lengyelországot, sem Litvániát stb., hanem csak elismerték – az 1919–1920-as párizsi békekonferencián – az illető népek döntését...”⁶⁸

A román területgyarapodás nemzetközi elismerését Boia sem vitatja, de azt hangsúlyozza, hogy a határok meghúzásáról végeredményben a nagyhatalmak döntöttek: „a békekonferencia legtöbb esetben [...] csupán alkalmazkodott ahhoz az időközben lezajlott folyamathoz, melynek során a birodalmi struktúrák romjain megjelentek a nemzetállamok. [...] A békekonferenciára maradt azoknak a kényes kérdéseknek a megtárgyalása, mint a határok megvonása és nemzetközi elismertetésük.”⁶⁹ Terjedelmesen taglalja

⁶⁴ Boia: *Az 1918-as*, 62–63.

⁶⁵ Uo. 61.

⁶⁶ Pop: *Semnificația*, 182.

⁶⁷ Uo. 183., 192.

⁶⁸ Ioan-Aurel Pop: *Conținutul Rezoluției de la 1 Decembrie 1918 de la Alba Iulia și chestiunea autonomiei*. In: *România*, 215.

⁶⁹ Boia: *Az 1918-as*, 47.

ugyanakkor a döntéshozók következetlenségeit és az új rendszer ellentmondásait is, a nagyobb kontextus vázolásával pedig egyszerre érzékelteti a román eset „szokványosságát” és a nagypolitika működésének gyakorlatait.⁷⁰

Az egyesülés mint morális igazságtétel

Kulcsfontosságúnak tekinthető a román nemzeti egység megvalósulásának morális dimenziója. Ioan-Aurel Pop a román nemzeti célkitűzések szinte maradéktalan sikerében ugyanis egyértelműen erkölcsi igazságtételt lát. Az emancipatorikus és demokratikus román nemzeti mozgalmat a korabeli Európa „elnyomó birodalmi” ellenében szerveződő legitim és progresszív megmozdulások között említi,⁷¹ az 1918-as egyesülés pedig a „történelem egyfajta bosszújaként” jelenik meg a diszkrimináció évszázadai után, és a későbbi visszasságok ellenére is „a történelmi igazság aktusa marad”.⁷² Úgy fogalmaz, hogy „Az évszázados diszkriminációs gyakorlatot követően, amely során a többségi románokról folyamatosan a részvételük nélkül döntöttek, eljött a történelmi igazságtétel ideje, abban az értelemben, hogy legalább egyszer a többség egyedül döntött, maga és a kisebbségek nevében”.⁷³ Pop 2019-ben megjelent esszéiben is ebbe a keretbe illeszkedik Románia külpolitikája a 19-20. század fordulóján. Az 1916-os román hadüzenet így sokkal inkább tűnik a korabeli nemzeti mozgalmak logikájából következő és a román nemzeti érdekeket tükröző, mondhatni természetes lépésnek, mint egy szövetséges hatalom elleni támadásnak.⁷⁴ Ezt a román nacionalizmusnak a magyartól különböző egyik sajátosságával is megpróbálja alátámasztani: „míg a magyar vezetők a történelmi Magyarország népeinek elmagyarosítását akarták, amelyek esélyt kaptak, hogy a magyar nemzet felsőbbrendű vezetése alatt »civilizálódjanak« [...] a román vezetők a kis Románia – 1859–1866 között kialakult – magja köré akarták összegyűjteni mindazokat a régiókat, ahol a románok számszerű többségben voltak.”⁷⁵ A területvesztések miatti magyar frusztrációt ahhoz a sérelemhez hasonlítja, amelyet Románia a szovjetek által elvett régiók miatt érez. De míg Magyarország tulajdonképpen az etnikai határai közé tért vissza 1918–1920 között,⁷⁶ és „Magyarország esetében az egyik elveszített történelmi területnek sem volt és nincs magyar többsége, Románia tekintetében a régiók közül kettőnek (Besszarábiának és a Herța-vidéknek) abszolút román többsége van, miközben Észak-Bukovinának nincs”.⁷⁷

Lucian Boia ezzel kapcsolatban kerüli a morális szempontú értékelést. Az egység-narratíva dekonstruálásán túl szentviten tárgyilagossággal fejti ki mondanivalóját, bemutatva

⁷⁰ Boia: *Az 1918-as*, 46–69. Lásd még uő: *Vesztesek*, 82–98.

⁷¹ Pop: *Semnificația*, 191.

⁷² Uo. 188–189.

⁷³ Uo. 188.

⁷⁴ Ioan-Aurel Pop: *Marea Unire și vecinii României – semnificația internațională a actului de la 1918*. In: *România*, 212–213.

⁷⁵ Pop: *Cum s-a făcut...* In: *România*, 175.

⁷⁶ Uo. 173.

⁷⁷ Uo. 176.

a nacionalizmus működésének és a nagyhatalmi politizálásnak a logikáját. A román nemzeti érdekérvényesítés jogosságának és törvényszerűségének igazolása (vagy ennek sugalmazása) helyett pedig a Romániának kedvező körülmények és a szerencse szerepét is kiemeli.⁷⁸ A *Vesztesek és győztesek* című kötetében – amelyben külön fejezetet szentel a háborús felelősség kérdésének⁷⁹ – viszont egyértelműen fogalmaz Románia hadba lépése kapcsán: „Furcsa, hogy csaknem minden román történész felháborodással szól a keménykezű német megszállásról és a szerződés igazságtalanságáról – úgy tűnik, elfeledkezve arról, hogy nem a központi hatalmak támadták meg Romániát, hanem fordítva. Románia 1914-ben még a szövetségesük volt.”⁸⁰

A gyulafehérvári határozatok és Nagy-Románia kisebbségei

A gyulafehérvári határozatok Ioan-Aurel Pop több írásában is fontos szerepet töltenek be. Ahogy már az eddigiekből is látható volt, a kolozsvári történész-akadémikus tudatosan hangsúlyozza a gyulafehérvári népgyűlés jelentőségét, kiemelt helyet biztosítva neki a román nemzeti narratívában – azon keresztül pedig az aktuális román nemzetépítésben is. Ennek megfelelően veszi védelmébe a népgyűlésen elfogadott határozatokat, reflektálva a betartásuk elmulasztására irányuló, vissza-visszatérő magyar kritikákra. Pop – miután leszögezi, hogy ennek semmi köze sincs az egyesülés legitimitásához – elismeri, hogy a két világháború közötti Romániában nem tartották tiszteletben a kisebbségvédelmi jogok mindegyikét, ugyanakkor felsorol több „objektív körülményt” is, amelyek színterrel igazolják ezeket a „kisziklásokat”. Idetartozik a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása; az a körülmény, hogy Magyarország nem ismerte el Erdély és Románia egyesülését, továbbá nem tartotta tiszteletben a trianoni békeszerződés több rendelkezését; a román alapítványi vagyonok visszaadásának elmulasztása; az optások pere; a nyílt magyar revizionizmus; a szélsőjobboldali pártok és irányzatok felemelkedésének összeurópai jelensége stb.⁸¹ A kisebbségek „szenvédéseit” Nagy-Romániában elsősorban annak tudja be, hogy azok elveszítették korábbi, a románokhoz képest domináns státusukat, kénytelenek voltak megtanulni az államnyelvet, valamint tiszteletben tartani az ország intézményeit és többségi lakóit. Erre azonban nem mindenki volt képes, és egyesek továbbra is „fitogtatták az úri mentalitást, és szembeszálltak a román állammal és a románokkal”.⁸² Pop ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy voltak olyan román politikai vezetők is, akik úgy vélték: most eljött a „bosszú ideje” azért az évszázados diszkriminációért, amelynek nemzettársaik voltak kitéve a kisebbségek elődei részéről. „Ez egy szerencsétlen, de az összes utódállamban alkalmazott gyakorlat volt” – jegyzi meg.⁸³ Az autonómia kapcsán is felhívja a figyelmet néhány körülményre: Erdély autonómiáját és a középkori

⁷⁸ Boia: *Az 1918-as*, 12–14.

⁷⁹ Boia: *Vesztesek*, 30–48.

⁸⁰ Uo. 74.

⁸¹ Pop: *Semnificația*, 188–189.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

önkormányzatokat nem a románok, hanem a dualista magyar állam, illetve a Habsburgok szüntették meg; az 1918. decemberi lelkesedésből született döntés csak Erdély romániai integrálódásáig irányzott elő autonómiát a régiónak; az 1923-as alkotmány pedig egységes és nem szövetségi államként határozta meg Romániát.⁸⁴

Az autonómiára és a kisebbségek helyzetére Pop újabb esszéiben is kitér. Kifejti, hogy a gyulafehérvári határozatoknak a kisebbségekre vonatkozó rendelkezései – a „teljes nemzeti szabadság” és a „felekezeti autonómia” – tulajdonképpen teljesültek, és ma is teljesülnek: a nyelvhasználatról az oktatáson és a bíróságokon át a törvényhozásban és a közigazgatásban való képviselői,⁸⁵ még ha nem is tökéletesen. „Egy magyar sohasem fogja magát úgy érezni Romániában, mint Magyarországon” – teszi hozzá ezzel kapcsolatban.⁸⁶ Egyébként is, törvénnyé csak az Erdély és Románia egyesülését kimondó első pont vált,⁸⁷ más autonómiáról nem is volt szó Gyulafehérváron – írja. Így ma a „Székelyföld autonómiájának» középkori nosztalgijája” helyett inkább az új Románia építésére kellene törekedni.⁸⁸ Pop azt is megkérdezi, hogy a romániai magyar politikusok milyen erkölcsi alapon kéri számon a román hatóságoktól a határozatok teljes betartását, ha a magyarok – mint „globális közösség” – sohasem ismerték el világosan és egyértelműen Erdély egyesülését Romániával, mint ahogy azt megtették a szászok, svábok, romák stb.⁸⁹ Továbbá az, hogy egyes magyar vezetők negatívan viszonyulnak az egyesülés centenáriuma-hoz, nem más, mint a romániai magyar kisebbség elszigetelésére és a román társadalomba való integrációjának akadályozására való törekvés, valamint a román nép értékeinek és jelképeinek elutasítása – véli Pop.⁹⁰

A fentiekhez képest Lucian Boia alig foglalkozik a gyulafehérvári népgyűléssel és az ott elfogadott határozatokkal. Természetesen ő sem mulasztja el megemlíteni az eseményeket, de ezt tömör tárgyilagossággal teszi,⁹¹ és bár a határozatok további sorsát nem taglalja, nagyon is foglalkoztatja, mi történt 1918. december 1-je után. Csakúgy, mint a nemzeti önrendelkezés elvének érvényesülése esetében, Boia a kisebbségek romániai helyzete kapcsán is kritikusabbnak bizonyul Popnál. Könyvének kisebbségekről szóló fejezete elején előre bocsátja, hogy „A nemzetállam nem bizonyult túl szívélyes háziúrnak a kisebbségek számára”, majd sorra ismerteti az európai államok homogenizáló törekvéseit.⁹² Románia tekintetében röviden vázolja a kisebbségek 20. századi fogyásának trendjét és körülményeit: a holokausztot, a második világháború alatti veszteségeket, majd az 1945 utáni népességmozgásokat és urbanizációt, végül megvonja a mérleget: „Lengyelországhoz vagy Csehországhoz képest a románok mondhatni megőrizték a kisebbségeiket.

⁸⁴ Pop: *Semnificația*, 188–189.

⁸⁵ Ioan-Aurel Pop: *Rezoluția de Unire de la Alba Iulia (din 1 Decembrie 1918) și autonomia*. In: *România*, 199–202., Uő: *Conținutul*, 203–210.

⁸⁶ Pop: *Conținutul*, 206.

⁸⁷ Uo. 208.

⁸⁸ Uo. 206.

⁸⁹ Pop: *Rezoluția*, 202.

⁹⁰ Pop: *Conținutul*, 209–210.

⁹¹ Boia: *Az 1918-as*, 65–66.

⁹² Uo. 70–85.

Egyikük sem tűnt el teljesen, viszont mindegyikük lélekszáma jelentősen csökkent, helyenként drámai mértékben.”⁹³ Ironikusan jegyzi meg, hogy „Amint a multikulturalizmus divatba jött, a románok is gyorsan felkapták a kifejezést, és úgy tettek, mintha ez Romániában szokványos jelenség lenne. Lehet, hogy így van, nem tagadom, de távolról sem ugyanolyan a helyzet, mint egykor. Jobbára muzeális multikulturalizmus ez.”⁹⁴ Románia nemzetiségi viszonyainak alakulását Boia már részletesebben is kifejtette egy korábbi munkájában. A *Románia elrománosodása* című könyvében azt állítja, hogy bár a román történeti diskurzus fősodra „továbbra is kitart amellett, hogy a románok teljesen korrekt módon viszonyultak a kisebbségekhez”,⁹⁵ naivítás lenne azt gondolni, hogy az „egységes román nemzetállam” kiemelt figyelmet fordított volna a kisebbségvédelemre. „Ez esetben különös összeférhetlenséget állapíthatnánk meg magával a »nemzetállam« fogalmával. Legelsősorban Románia elrománosítását tervezték, egy olyan országét, amely a nemzetállam ideális feltételeihez képest túl sok nemrománt számlált...” fogalmaz, utalva az erőszakos és spontán asszimiláció egy-egy nyugat-európai példájára is.⁹⁶ Az autonómia kapcsán pedig röviden csak annyit ír *Az 1918-as nagy egyesülés* című könyvében, hogy az újonnan Romániához került területeken élő románok – miközben a föderalizálást nem szorgalmazták – „Ha nem is föltétlenül autonómiát, de legalább viszonylagos decentralizációt valamennyien igényeltek volna, ez azonban nem egyezett a román állam közponosító gondolkodásmódjával és gyakorlatával”.⁹⁷

A december 1-ei nemzeti ünnep

Eltérő módon viszonyul a két történész a gyulafehérvári népgyűlés évfordulójának román nemzeti ünnepként való kodifikálásához is. A Román Akadémia elnöke kiáll az 1990-ben bevezetett nemzeti ünnep mellett, és határozottan visszautasítja az ezzel kapcsolatos kritikákat. Például azt a felvetést, hogy az 1918. december 1-ei évfordulónál, amikor „csak” egy tartomány csatlakozott Romániához, fontosabb lenne a román állam függetlenségének hagyományos évfordulója (1877. május 10.), azzal az érveléssel szereli le, hogy itt az egész nemzet egységéről van szó: „a december elsejei Nemzeti Ünnep nem csak Erdély egyesülését szimbolizálja, hanem mindent, ami addig történt, tehát az egész vízváltató 1918-as évet [...] Ekképpen Nemzeti Ünnepünkön az egész első világháború végi fénypontra, szerencsés csillagállásra emlékezünk, amikor a románok a kezükbe vették a sorsukat, és úgy döntöttek, hogy Romániában kívánják folytatni az életüket.”⁹⁸ Azt a kifogást, hogy a december 1-ei dátum az általában rossz időjárás miatt nem megfelelő, nevetségesnek tartja, miközben részletesen igyekszik cáfolni, hogy a románok többsége esetleg nem

⁹³ Boia: *Az 1918-as*, 83.

⁹⁴ Uo. 84.

⁹⁵ Boia: *Románia elrománosodása*, 45.

⁹⁶ Uo. 45–46.

⁹⁷ Boia: *Az 1918-as*, 68.

⁹⁸ Pop: *Semnificația*, 190.

óhajtotta volna az egyesülést.⁹⁹ Arra a felvetésre, hogy az évforduló sértené és frusztrálná a magyarokat, Pop azzal válaszol, hogy a magyarok is nemzeti ünnepnek tették meg március 15-ét, amikor szintén az „erdélyiek megkérdezése nélkül” döntötték el Erdély unióját Magyarországgal. Mivel a magyarok akkor jóval kisebb arányban lakták a tartományt, mint a románok 1918-ban, az 1848-as egyesülés nem maradhatott tartós, míg a gyulafehérvári döntést több nemzetközi szerződés is jóváhagyta és elismerte.¹⁰⁰ Ugyan ezeket az érveket további írásaiban is megismétli.¹⁰¹

Lucian Boia több oldalról járja körül azt a kérdést, hogy mennyire volt szerencsés pont a gyulafehérvári népgyűlés évfordulóját megtenni Románia nemzeti ünnepének. A nagy egyesülésről szóló könyvében a magyarok érzékenységre hívja fel a figyelmet: „Alapjában véve 1918 decembere természetesen Nagy-Románia megalakulásának dátuma, de konkrétan Erdély felszabadításáé is, az erdélyi románok felszabadításáé a magyar elnyomás alól. Legalább annyit meg kellene értenünk, hogy ez nem lehet olyan dátum, amiért a magyarok különösképpen odalehetnének!”¹⁰² Hozzátéve, hogy el kell fogadni: Erdélynek két történelme van, az 1918-as csatlakozás pedig „nem hatalmazza fel a románokat arra, hogy elkobozzák a magyarok történelmi tudatát”.¹⁰³ A magyar szempont mellett a dátumot azért is látja problematikusnak, mert szerinte szimbolikusan igenis háttérbe szorítja a többi, 1918 más időpontjaiban, Romániával egyesült tartomány döntésének jelentőségét. Ahogy egy újabb könyvében fogalmaz: „Nagy-Románia létrehozása azonban nemcsak Erdély, hanem Besszarábia és Bukovina csatlakozását is jelenti, s mindezt hozzá kell adni az előző egyesülésekhez: Havasalföld és Moldva 1859-es egyesüléséhez, Dobrudzsa 1878-as csatlakozásához. Bármennyire nagy és szép legyen Erdély, valamennyi tartomány ugyanolyan fontos a »román térség« meghatározásában. Ráadásul, ami kellemetlen egy nemzeti ünnep esetében, amelynek minél derűsebbnek kellene lennie, december elseje tovább táplálja az Erdélyre vonatkozó végtelen román–magyar vitát.”¹⁰⁴

A román nemzeti narratíva jövője

A fentiekből jól látszik, hogy Ioan-Aurel Pop kitart a román nemzeti nagyelbeszélés sarokkövei mellett, teljes mértékben elutasítva a Boia-féle „más” szempontokat, sőt már puszta felvetésüktől is elzárkózik. Megkérdőjelezhetetlennek tartja Románia első világháborús részvételének, a nemzeti egységtörekvéseknek és Nagy-Románia létrejöttének nacionalista értelmezését, amivel tulajdonképpen amellet foglal állást, hogy bizonyos kérdésekben nincs vita, azaz nincs helye az egységes, kanonizált „nemzeti” szemlélettől való

⁹⁹ Pop: *Semnificația*, 191–192.

¹⁰⁰ Uo. 191.

¹⁰¹ Ioan-Aurel Pop: *Vrajba unirii noastre...* In: *Români*, 240–245.; Uő: *Marea Unire și Sărbătoarea Națională*. In: *Români*, 246–254.

¹⁰² Boia: *Az 1918-as*, 86.

¹⁰³ Uo. 87–88.

¹⁰⁴ Boia: *Az ókori*, 77.

eltérésnek.¹⁰⁵ Bár a különböző értelmezések meglétét ő is természetes jelenségnek tekinti, mégis úgy fogalmaz, hogy a – szerinte alaptalan – „általánosítások” már a „románellenes propaganda” eszközei közé tartoznak. Úgy véli ugyanis, hogy az ezeket felvetők egyáltalán nem a tudományos kíváncsiság, hanem éppen az idegen érdekek szolgálatában állnak. Az „új értelmezések”, „demitizálások” pedig általában vagy a nacionalista és sovinszta revizionizmus, vagy a bolsevik internacionalizmus híveinek a fegyvertárába tartoznak,¹⁰⁶ hosszú magyarországi, illetve szovjet előtörténettel. „Az, hogy újra előhazakodnak az egykori propaganda kliséivel, az Egyesülés centenáriumának közeledtével magyarázható [...] Csakhogy ez a centenárium olyan körülmények közepette közeledik, amikor (1) Magyarországon az utóbbi években a nacionalizmus veszélyes feltámadása figyelhető meg, amit még azok az európai szervezetek is elítélnek, amelyeknek Magyarország is részese; (2) egy akut, Ukrajna és az Orosz Föderáció (a Szovjetunió utóda) közötti területi konfliktus tetőfokán, amelynek alapján a Molotov–Ribbentrop-paktumot egyesek pozitívan értékelik, és amely miatt a régióban veszélybe kerül a határok biztonsága. Hogy ne is említsük Magyarország és Oroszország furcsa közeledését, amit az 1918-as egyesülés ellenségei pusztán véletlennek tartanak...”¹⁰⁷ A Román Akadémia elnökének ez utóbbi gondolatmenetével teljessé váló érvelése tehát Nagy-Románia kialakulását nemzeti és demokratikus folyamatként értelmezi, annak megkérdőjelezése mögött pedig olyan eszmerendszereket sejtet, amelyek szándékosan vagy akaratlanul aláássák a román érdekeket és a nemzetállamokat – mai formájukban – természetes és jó politikai közösségként felfogó politikai etikát.

Ahogy már érintettük, Lucian Boia a Ioan-Aurel Pop által képviselt, gyakran moralizáló és mitizáló narratívával a multiperspektivitást, az egyes jelenségek komplexitását és a véletlen szerepét állítja szembe.¹⁰⁸ Kritikusan viszonyul a „nemzeti kánonokhoz”, szüntelenül kételkedik és vitat, továbbra is a *Mítosz és történelem a román köztudatban* című, nagy hatású munkájának szellemében. Ennek részét képezi az első világháború kimenetelét törvényszerűségként beállító értelmezés megkérdőjelezése, akár csak az új berendezkedés jellegét természetesként elfogadó olvasatok kritikája is. Egymás mellé helyezi például a párizsi béketárgyalások magyar és román érvrendszerit, rámutatva azok hasonlóságára, és empatikusan felvillantja a magyar nézőpontot is: „Magyarország mindent elveszített, amit elveszíthetett – és még annál is többet.”¹⁰⁹ A Pop-féle, teleologikus jegyeket is magán viselő narratívával szemben Boia viszonylag nagy teret szentel a történelmi alternatíváknak: az Osztrák–Magyar Monarchiát érintő reformelképzeléseknek,¹¹⁰ a föderalizálás mel-

¹⁰⁵ Ezzel kapcsolatban lásd A Román Akadémia elutasítja a vitát a magyarokkal Erdély és Románia egyesüléséről. (*Transindex.ro* 2018. január 11.) https://itthon.transindex.ro/?hir=50118&A_Roman_Akademia_elutasitja_a_vitat_a_magyarokkal_Erdely_es_Romania_egyesuleserol. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.) A Román Akadémia nyilatkozatát, amely a 2. lábjegyzetben hivatkozott centenáriumi terv kiegészítéseként jelent meg 2018 elején lásd Pászkan: Centenáriumi, 21–24.

¹⁰⁶ Pop: *Semnificația*, 184.

¹⁰⁷ Uo. 193–194.

¹⁰⁸ Boia: *Az 1918-as*, 5–17.

¹⁰⁹ Uo. 61.

¹¹⁰ Uo. 26–35.

lett pedig a népszavazásokat is egy másmilyen – akár jobb – rendezés lehetőségéeként veszi számba.¹¹¹ Egyik újabb könyvében a mi lett volna, ha kérdését sem fél feltenni: „Mi történt volna az első világháború nélkül? Vagy egy olyan háború esetén, amelyet a központi hatalmak nem veszítenek el? 1914-ig kevesen jósolták volna meg Ausztria-Magyarország végét. Még a háború első éveiben sem következett be túl sok üzemzavar. Nyilván végül az egész konstrukció összeomlott. Más körülmények között azonban mégis fennmaradhatott volna, ehhez viszont bizonyos reformokra lett volna szükség, egyenlőséget kellett volna biztosítani az összes nemzeti kisebbségnek. Ebben az esetben Közép-Európában egy nagy állam létezett volna a kisebb Románia mellett. Kétségtelen, hogy az egyesülési folyamatban a románoknak megvolt a maguk érdeme. Ám a történelem is segítségükre sietett. Szerencsájük volt, és nem egyszer, hanem több ízben egymás után”¹¹² – utal Boia az események tágabb kontextusára. Mindazonáltal ő sem vitatja a centenárium megünneplésének és „egy adag mitológiának” a legitimitását.¹¹³ Azokat a spekulációkat viszont, amelyek az aktuális magyar és orosz revizionizmustól féltették a százéves évfordulót és Románia területi egységét, ironikusan kezeli: „Jelenleg a mi nacionalistáink [...] olyan összeesküvés-i tervek-et lobogtatnak, amelyek szerintük nem többet és nem kevesebbet céloznak meg, mint Románia szétdarabolását. Nyilván a tét szintén Erdély [...] Az összeesküvés-pártiak [...] nem hagyják magukat, és hogy meggyőzőbbek legyenek, az Orosz Föderációt is bevonják a képletbe [...] Eléggé bámulatos elgondolás.”¹¹⁴

Konklúzió: tudomány és/vagy identitásépítés

A két szerző írása és értelmiségi attitűdje között kétségkívül a szemléletbeli különbség a legerősebb. Ha látszólag egyet is értenek abban, hogy a történelem megismerésének és a történetírásnak van célja, abban már lényegi eltérés mutatkozik, hogy pontosan mi is az. Mit kellene szolgálnia a történésznek – a nemzetépítést vagy a kritikai múltvizsgálaton alapuló történeti tudatot és – ahogy Boia fogalmaz – „reális önszemléletet”?

Úgy tűnik, Ioan-Aurel Pop a „román nemzeti értékek” fennmaradásának és a „román nemzeti projekt” kiteljesítésének zálogát elsősorban a „nemzeti narratíva” védelmében látja, és munkásságát is ez motiválja. Tehát azt a hagyományt folytatja, amelyik a történet-tudományra és -írásra egyszerre tekint a nemzet tagjai közötti kohéziót és az államiság eszmei alapjait erősítő tevékenységként és tudományként. Azonban Pop nem elégszik meg azzal, hogy a nemzetépítő történettudomány mellett teszi le voksát, hanem ki is zárja annak lehetőségét, hogy más történész jóhiszeműen vethetne fel „más szempontokat”, legalábbis bizonyos témák kapcsán.

„A IX. században (800–900) kialakult népünk egészen az 1800-as évekig szétszórva élt, amikor elkezdtünk összegyűlni, azzal a súlyos meggyőződéssel, hogy az egységben

¹¹¹ Boia: *Az 1918-as*, 65–69.

¹¹² Boia: *Az ókori*, 36.

¹¹³ Boia: *Az 1918-as*, 14.

¹¹⁴ Uo. 87.

van az erő. [...] Egyesültünk az ismert körülmények között 1859–1918-ban, és azóta még száz év sem telt el. Vajon össze tudjuk-e hasonlítani ezer év tapasztalatát (a – meglehet – kiábrándító) száz évvel? Miért sietnének annyira ezzel, kockáztatva egy téves ítéletet? Egyesültünk, mert nem volt jó nekünk külön, és hogy minden oldalról támadtak minket. Románok generációi gondolkodtak így, akik előttünk jártak, és meghaltak az egyesülésért” – foglalja össze véleményét Pop.¹¹⁵

Ezzel szemben Lucian Boia a nagyelbeszélések konstruált voltát felfedni igyekvő nemzetközi trendekhez igazodik, és elutasítja szükségességüket, illetve sérthetlenségüket. Történetírói attitűdjét a kontextusok és nézőpontok sokféleségéből következő viszonylagos igazságok elismerése, ismertetése és fontosságuk hangsúlyozása jellemzi. Nem feledkezik meg a nagy folyamatokról és törvényszerűségekről, de nagy jelentőséget tulajdonít a történelem esetlegességének és egyes fordulatai kiszámíthatatlanságának is. Végezetül pedig kifejti, hogy ez a hozzáállás igenis „hasznos” az ország (és a nemzet) szempontjából. „Ismerjük el nyíltan, hogyan is állnak a dolgaink, különben sohasem fogunk helyes útra térti. Romániának egyáltalán nem áll jól a szénája: jelentős késések és üzemzavarok nehezítik meg a mindennapjait. Mindezek robbanó elegyet képezhetnek, ez pedig magát a nemzeti építményt is veszélybe sodorhatja. Száz évvel a nagy egyesülés után kötelességünk megjavítani országunkat”¹¹⁶ – fejt ki álláspontját.

Pop és Boia vitája a román értelmiség, a közbeszéd és a fősodratú történelemszemlélet irányának meghatározásáról szól. Így adja magát a kérdés, hogy a két történész miként viszonyul az írásunk elején a centenárium „fő tétjeiként” beazonosított törekvésekhez – azaz a román nemzettudat erősítéséhez, a román nemzetállam-építés nemzetközi népszerűsítéséhez és a román–moldovai egyesüléshez.

A „demitizáló” Lucian Boiát egyfajta „nyugatos”, a felvilágosodásból kiinduló modernista attitűd jellemzi, amelyben az európai értékek és a kozmopolitizmus jól megfér a román nemzeteszmevel. Boia szemlátomást a román társadalom és nemzettudat „európai” irányú fejlődését tekinti kívánatosnak, a liberális demokrácia szellemében, amihez kritikai attitűdjével próbál hozzájárulni.

Vele szemben Ioan-Aurel Pop megnyilvánulásai szemlátomást abba a nemzetépítő diskurzusba illeszkednek, amelynek jelenleg épp ő az egyik fő romániai zászlóvivője. Itt a centenárium úgy jelenik meg, mint esély a román nemzeti identitás megmentésére, tovább éltetésére, „konzervatív megújítására”. E szintén modernista és „nyugatos” gyökerű, de mára már némileg avított tűnő nacionalista diskurzus szerint az évforduló alapvető jelentőségét három szempont adja, ahogy azt a bevezetőben is érintettük. Egyrészt megerősítheti az egységes román nemzetállam belső kohézióját, azáltal, hogy a nagy közös nemzeti elbeszélést általánossá és megkérdőjelezhetetlenné teszi a Boia-féle posztmodern demitizáló igyekezetekkel szemben. A szinte axiomatikus, világosan megfogalmazott tézisekből összeálló történeti emlékezettel felvértezett nemzeti közösséget ugyanis így reméli ellenállóvá tenni a külső és a belső kihívásokkal szemben egyaránt – és ekképp folytatni a 19. századi román országprojektet. A belső kihívások közül a vissza-visszatérő,

¹¹⁵ Pop: *Semnificația*, 194.

¹¹⁶ Boia: *Az ókori*, 6.

a centrifugális dinamikát magukban hordozó regionalizmusokat,¹¹⁷ valamint a főként a magyar kisebbség felől jelentkező autonómiatörekvéseket említhetjük. Ugyanakkor még ezeknél is nagyobb problémát jelentenek a román társadalom szövetét fellazító külső, globális jelenségek, amelyek Romániát még a közép- és kelet-európai régió belüli szomszédjaihoz viszonyítva is súlyosan érintik. Ezek a tényezők a modernitás és a globális kapitalizmus jelenlegi fázisából következnek, és így a hagyományosan nyugati mintát követő társadalmakra általánosan is vonatkoztathatók: a fogyasztói életmód és a globalizáció amerikanizáló hatása, valamint a romániai lakosság negyedét érintő elvándorlás (a legfrissebb adatok szerint mintegy ötmillió romániai keresett külföldön boldogulást).¹¹⁸

A román nemzetállam-építést megtámogató nemzeti történetírással kapcsolatban Lucian Boia rendkívül kritikusan vélekedik, ami érthető, hiszen életművének jó részével épp ennek a nemzetileg motivált történetírásnak a fősodrával haladt szemben, ezt a történeti beszédmódot próbálta meg dekonstruálni (és kritikáival megújítani). Azzal a céllal, hogy a román történettudomány – az ország nyugati reintegrációjával párhuzamosan – szintén visszaailleszkedhessen a nacionalista történelemszemléletet már levetett európai tudományos közegbe. „Mintha az lenne a történetírás egyetlen rendeltetése, hogy Románia létjogát igazolja. Van ennek nálunk hagyománya; a múlt kutatása a románoknál már a kezdetektől szinte teljes mértékben a nemzetépítést szolgálta. A történelmet a hazafiság magasiskolájaként értelmezték, és ekként fogják fel ma is. Kétségtelen, hogy a történelem ezt is jelenti, de vajon mindössze ennyi lenne?”¹¹⁹ – teszi fel a kérdést.

Ioan-Aurel Pop ezzel szemben az 1918–1920 közötti események román narratívájával a mai Románia előképének tekintett, akkor konstituálódó Nagy-Romániának szeretne emléket állítani, egyúttal pedig a román nemzetállam-építés eredményeit legitimáltatni. Azt a folyamatot, amely során 1918 után sikerült integrálnia egy ugyan (54%-os) román etnikai többséggel rendelkező, de multietnikus és hagyományosan Közép-Európához kötődő térséget (a tágabb értelemben vett Erdélyt), Besszarábia visszafoglalásával pedig keleten kitolta a „Nyugat” határát, a Dnyeszteren túlra szorítva vissza az orosz nagyhatalmat, még ha csak átmenetileg, a második világháború végéig is. Azzal, hogy felidézi Nagy-Románia szerepét a versailles-i békerendszer és a *cordon sanitaire* stabil pilléréként, a mai román állam

¹¹⁷ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Miklósné Zakar Andrea: Konvergáló Erdély-percepciók: interetnikus értelmi párbeszéd a térség kontextusában. *Közép-európai közlemények* (2012) 3–4. sz. 50–58. Viszonylag aktuális példa a több erdélyi, illetve bánági nagyváros – Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár és Arad – részvételével, fejlesztési céllal 2018 végén létrehozott Nyugati Szövetség [Alianța Vestului]. Alapító okiratát aláírta Arad, Kolozsvár, Nagyvárad és Temesvár polgármestere. (*Transindex.ro* 2018. december 8.) <http://itthon.transindex.ro/?hir=53794>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

¹¹⁸ Natalia-Elena Intotero, a külhoni románokkal fenntartott kapcsolatokért felelős miniszter 2019 júniusában mintegy 5,6 millió külföldre vándorolt románról számolt be egy sajtótájékoztatóján. Korábban három-négy-millió külföldön tartózkodó románról beszéltek a hatóságok. Lásd Aproximativ 9,7 milioane de romani sunt plecati în străinătate. Ministru: Principala solicitare a diasporei este legată de infrastructură. (*Hotnews.ro* 2019. július 24.) <https://www.hotnews.ro/stiri-esential-23274974-aproximativ-9-7-milioane-romani-sunt-plecati-strainatate-ministru-principala-solicitare-diasporei-este-legata-infrastructura.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

¹¹⁹ Boia: *Az 1918-as*, 5–6.

hasonló szerepvállalását próbálja meg beállítani „euroatlanti” érdekként, szemben a – látszólag – vissza-visszatérő orosz és magyar revizionista kísérletekkel.¹²⁰

Moldova és Románia esetleges (újra)egyesülése vonatkozásában – ami 2018-ban elmaradt, így azt végül csak néhány szimbolikus gesztussal próbálták meg pótolni a román politikusok¹²¹ – Boia szintén teljesen másképp vélekedik, mint Pop. A bukaresti történész nem osztja azt a „nagyromán” elképzelést, hogy a román anyanyelvű moldovaiak egyszerűen románok, és így természetes, hogy országuknak, ahol többséget alkotnak, egyesülnie kellene Romániával. Mi több, néhány éve egyetértőleg nyilatkozott az Amerikai Egyesült Államok akkori kisinyovi nagykövetének állításával, aki Moldova függetlensége mellett érvelt, kiváltva Bukarest rosszállását.¹²² Boia Besszarábia hosszú önálló fejlődésére emlékeztetett, amely – 1918-tól eltérően – lehetetlenné tette, hogy az 1989-es változások után Moldova „újraegyesüljön” Romániával, és arra is felhívta a figyelmet, hogy ez inkább függ a moldovaiak akaratától, mintsem Romániáétól.¹²³

Lucian Boiával ellentétben Pop ebben a kérdésben is jóval aktívabb, és történészi szerepéből gyakran egyfajta „nemzetépítői” szerepbe is átlépve elkötelezetten száll síkra a román nemzeti érdekekért. Boia említett, Moldova kapcsán tett megjegyzését is „szörnyen fájdalmasnak” és „zavarónak” minősítette, hangsúlyozva a két ország közötti azonosságokat és hasonlóságokat.¹²⁴ De egyre nyíltabban foglal állást az unionizmus mellett is: míg egy 2012-ben megjelent könyv társszerzőjeként még a „nemzetközi jog különálló alanyaként”, a „második román államként” írt Moldováról,¹²⁵ a *Románia és a Moldovai Köztársaság illusztrált története* című kötet¹²⁶ előszavában már úgy fogalmazott, hogy: „Ez az új kiadás első alkalommal viseli címében két ország nevét – Romániáét és a Moldovai

¹²⁰ Ilyen történeti és geopolitikai párhuzamokat vázolt fel Pop egy 2017. tavaszi előadásában is, amelyben a Magyar Tudományos Akadémia egyik programja keretében a trianoni békeszerződést vizsgáló történész kutatócsoport tevékenységét a román centenárium aláírásaként, a Románia elleni „információs háború” részeként értelmezte. Miután a Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektorának állításait felkapta a román média, a *Trianon 100 Kutatócsoport* vezetője nyilatkozatban utasította vissza azokat. Az ügyről lásd Ötvös Zoltán: Szent föld. Trianon 100 – Románia „információs és kommunikációs” háborút szít hazánk ellen? *Magyar Idők [Lugas]* 2017. május 13. 1–2.

¹²¹ Például a román parlament ünnepi ülésével emlékezett meg Besszarábia 1918-as csatlakozásának évfordulójáról: Şedinţă solemnă a Parlamentului, la 100 de ani de la Unirea Basarabiei cu România. (*Digi24.ro* 2018. március 27.) <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/politica/sedinta-solemna-a-parlamentului-astazi-la-100-de-ani-de-la-unirea-basarabiei-cu-romania-902424>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

¹²² Ileana Toma: Ambasadorul SUA la Chişinău. Republica Moldova nu este România, ci trebuie să rămână un stat suveran şi independent. (*News.ro* 2016. augusztus 28.) <https://www.news.ro/externe/ambasadorul-sua-la-chisinau-republica-moldova-nu-este-romania-ci-trebuie-sa-ramana-un-stat-suveran-si-independent-1922403428002016081615555761>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.) Lásd még Boia: *Az 1918-as*, 7.

¹²³ Lucian Boia: Ambasadorul american la Chisinau a facut o afirmatie corecta. Basarabia nu e Romania. (*Hotnews.ro* 2016. szeptember 3.) <https://www.hotnews.ro/stiri-esential-21266467-lucian-boia-ambasadorul-american-chisinau-facut-afirmatie-corecta-basarabia-nu-romania.htm>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

¹²⁴ Rectorul Ioan Aurel Pop, despre afirmațiile lui Boia, privind R. Moldova: Derapaje. Sunt dureroase. (*Realitatea.net* 2016. szeptember 4.) https://www.realitatea.net/rectorul-ion-aurel-pop-despre-afirmațiile-lui-boia-privind-r-moldova-derapaje-sunt-dureroase_1978062.html. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)

¹²⁵ *200 ani din istoria românilor dintre Prut și Nistru 1812–2012*. Coord. Ioan-Aurel Pop – Ioan Scurtu. Chişinău, 2012. 9.

¹²⁶ A könyvet folytatásokban egy országos napilap mellékleteként is terjesztették.

Köztársaságét –, noha valójában egynek kellene lennie.”¹²⁷ A Román Akadémia elnöke egy, a Kisinyovi Rádióknak, 2018 áprilisában adott interjúban pedig leszögezte, hogy az állhatatos nemzetépítő munka előbb vagy utóbb meghozza gyümölcseit: „Így a reménynek továbbra is meg kell maradnia, jönnünk kell egymáshoz, és ha tehetjük, »spiritualizáljuk« – ahogy Nicolae Titulescu mondta – ezt a hamis határt a Pruton, hogy átérezzük a közösséget. Professzorként azt mondom, milyen nagy örömmel látom a besszarábiai diákokat a kolozsvári egyetemünkön, milyen intelligensek és ambiciózusak, hogy bebizonyítsák: ők a legjobbak. Közülük egyesek a felsőoktatásban maradtak, a kutatásban. És így, az egyesülés létezik! Még ha a térképen még nem is, a lelkünkben hordjuk, és tovább kell vinnünk.”¹²⁸

A fentebbi történelmi megnyilatkozásokból, illetve a román centenáriummal kapcsolatos diskurzusokból is jól látszik, hogy – tetszik, nem tetszik – a történetírás még napjainkban is sokkal több, mint a múlt eseményeinek és folyamatainak tanulmányozása. A Ioan-Aurel Pop és Lucian Boia, valamint az általuk képviselt szemléletek harca azonban valójában túlmutat a román historiográfián: vajon mi a történész feladata, és mi a felelőssége az őt kiképező közösség felé? Megkérdőjelezhetetlen sarokpontokból rakódik-e össze az egyes nemzetek történelmi kánonja? Egy kánon van, vagy több narratíva is létezhet egymás mellett? A múlt lehető legalaposabb feltárása és értékmentes közvetítése a kívánatos, vagy inkább a nemzeti tudat erősítése, akár mítoszok és legendák felhasználásával?

Valószínűsíthető, hogy ezeket a kérdéseket, csakúgy, mint napjaink meghatározó történéseit is a jövő historikusai fogják tudni igazán értékelni és elhelyezni – egymáshoz és környezetükhöz képest egyaránt –, azt vizsgálva, hogy mit és milyen minőségben alkottak, milyen szerepfelfogás szerint voltak a múlt „felkent papjai”. És habár a jövő történéseinek a szempontjait nem ismerhetjük, feltételezhető, hogy mint ahogy sem ma, sem pedig a múltban nem volt mindegy, a jövőben sem lesz az, hogy mit szolgáltak inkább, a tudományt vagy a nemzetépítést.

¹²⁷ *Istoria ilustrată a României și a Republicii Moldova*. I. [Ediția a 3-a, adăugită, în 6 volume.] Coord. Ioan-Aurel Pop – Ioan Bolovan. București, 2017. 5.

¹²⁸ Ina Guțu: Președintele Academiei Române, Ioan-Aurel Pop, despre manifestările unioniste din R. Moldova: „E o trezire a sufletului românesc”. (*Radiochisinau.md* 2018. április 10.) <https://radiochisinau.md/președintele-academiei-romane-ioanaurel-pop-despre-manifestările-unioniste-din-r-moldova-e-o-trezire-a-sufletului-romanesc--65927.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. július 22.)